

Henrike Maria Zilling Tertullianus-kutatásai*

Szlávik Gábor

A Római Birodalom nyugati felén, az észak-afrikai Karthagóban élő és alkotó egyházi író, Tertullianus személye meglehetősen ismert. Irodalmi tevékenysége azzal együtt meghatározó a keresztény teológia történetében,¹ hogy keresztény létének második felében Tertullianus egy egyházon belüli mozgalom, a montanizmus hívéül szegődött, élete vége felé pedig kilépett a Nagyvegyházból is. Ezért, de leginkább az erkölcsi kérdésekben tanúsított túlzott szigora és merevsége miatt, Tertullianus egyházatyaként való besorolhatósága máig vita tárgyát képezi. Abban azonban mindenki egyetért, aki közelebbről ismeri ennek az ékesszólása révén is kiemelkedő észak-afrikai szerzőnek a műveit, hogy – a stílus példaképének Tacitust tekintő – Tertullianus volt az első latin nyelven író keresztény apologéta, aki ez irányú tevékenysége során megalkotta az egyházi használatra szánt latin nyelvet. Gazdag, árnyalt és meggyőző képi szimbolikájának² a későbbi századok teológiai gondolkodóira gyakorolt vitathatatlan hatása mellett ugyancsak ő jelenítette meg elsőként a keresztény Római Birodalom láto-

* Az alábbi ismertetés alapja: ZILLING, HENRIKE MARIA: Tertullian – Untertan Gottes und des Kaisers. , Ferdinand Schöningh Verlag, Paderborn – München – Wien – Zürich, 2004. ISBN 3-506-71333-7; 242 lap.

Egy személyes megjegyzés: Régóta terveztem, hogy recenziót írjak erről az általam többször is haszonnal forgatott munkáról. Egyéb elfoglaltságaim miatt ez csak most sikerült. H. M. Zilling itt ismertetett könyvéhez egyebekben a GAW (Gustaw-Adolf-Werk; Diasporawerk der Evangelischen Kirche in Deutschland) könyvsegélyének keretében jutottam hozzá 2009 tavaszán. Támogatásukért e folyóirat hasábjain is szeretném kifejezni hálás köszönetemet (*A Szerző*).

Gyakrabban használt rövidítések: Barnes – T. D. Barnes, Tertullian: A Historical and Literary Study, Oxford, Clarendon Press, 1985² (1971).; Tertull. – Tertullianus; Ad Scap. – Ad Scapulam [‘Scapulához’]; Apol. – Apologeticum [‘Védőbeszéd’]; Adv. Prax. – Adversus Praxean [‘Praxeas ellen’]; Adv. Val. – Adversus Valentinianos [‘A valentinianusok ellen’]; De idol. – De idololatria [‘A bálványimádásról’]; De paen. – De paenitentia [‘A bűnbánatról’]; De praescr. – De praescriptione haereticorum [kb. ‘Pergátló kifogás az eretnekekkel szemben’]; De pud. – De pudicitia [‘A szemérmességről’]; HE – itt: (Kaisareiai/Caesareiai) Eusebios, Historia ecclesiastica [‘Egyháztörténet’]. A görög nyelven íródott mű, mint ismeretes, a hivatkozásokban latin címén szerepel.]

¹ A Jeromosnál megőrződött anekdota szerint már annak ifjabb kortársa és földije, Cyprianus is mesterének nevezte Tertullianust, és naponta tanulmányozta írásait. *Vidi ego /sc. Hieronymus/ Paulum quemdam Concordiae, quod oppidum Italiae est, senem, qui se beati Cypriani, iam grandis aetatis, notarium, cum ipse admodum esset adolescens, Romae vidisse diceret, referreque sibi solitum numquam Cyprianum absque Tertulliani lectione unum diem praeterisse, ac sibi /sc. Cypriani notario/ crebro dicere, Da magistrum; Tertullianum videlicet significans* (Hieron. vir. ill. 53,3).

² Újabbán I. ehhez D. Rankin, Tertullian and the Church, Cambridge 1995, 65-90 (Part II. Ch. 5: *Tertullian’s ecclesiological images*).

mását,³ amely majd csak Nagy Konstantin alatt nyert hivatalos elismerést. Tertullianus alakját és munkásságát így mindenkor jelentőségének megfelelően kezelte a kutatás.⁴

A születésekor a Quintus Septimius Florens nevet viselő Tertullianus neve alatt 31 hosszabb-rövidebb munka maradt ránk (Ezek legnagyobb részét valószínűleg ő maga írta – az elsőt Kr. u. 197-ben, a többit hozzávetőlegesen a Kr. u. 212-es évvel bezárólag.). A tertullianusi oeuvre méretét tekintve is impozáns. Így megannyi információval szolgál a korai kereszténység világának megismeréséhez.⁵

A ránk maradt tertullianusi életmű számos helye, illetve közlése jól mutatja, hogy a szövegek megalkotója művelt ember: a Kr. u. II. század végi, Kr. u. III. század eleji Imperium Romanum latin nyelvű „értelmiségének”⁶ egyik jellegzetes képviselője. Az elsőrangú neveltetésben, ezen belül pedig főként jogi és szónoki képzésben részesült Tertullianus élete derekán lett kereszténnyé – a Római Birodalom hatalmi központjában, Rómában kiteljesedett ügyvédi karriert követően. Megtérése után ez az eleven és választékos stílusú alkotó visszatért a Birodalmon belüli Nyugat akkor legjelentősebb városi központjának számító Karthagóba, ahol szellemi erejét és írói képességeit most már a keresztény hit védelmének szolgálatába állította. Egyúttal éles szemű megfigyelőjévé és kérlelhetetlen kritikuskává is lett az őt körülvevő keresztény és „pogány” világ fogyatékoságainak. Szenvedélyes hangvétele különösen a heretikusok ellen intézett irataiban mu-

³ Tert. Apol. 32,1.

⁴ Újabb összegzésben ld. ehhez Chr. *Butterweck* ThR-szócikkét: Tertullian. In: *Theologische Realenzyklopädie* 33 (2002), 93-107. A korábbi irodalomból l. külön. T. D. *Barnes*, Tertullian: A Historical and Literary Study, Oxford 1985² (1971: rec. M. R. *Green*, Phoenix 29,1 /1975/, 104-106.), továbbá D. *Rankin* fentebb már hivatkozott munkáját: Tertullian and the Church, Cambridge 1995.

⁵ Ez utóbbihoz ld. C. *Schneider* nagy ívű munkáját: Geistesgeschichte des antiken Christentums Bd. I, München 1954. Újabb összegzésben vö. ehhez C. és L. *Pietri* (szerk.), Die Geschichte des Christentums. Religion-Politik-Kultur, Bde. 1-3: Altertum. Ungekürzte Sonderausgabe, Freiburg – Basel – Wien 2003-2005 (francia eredeti: Paris I: 2000; II: 1995; III: 1998). A bennünket közelebbről érdeklő időszakokkal az első kötet foglalkozik. Bd. 1: Die Zeit des Anfangs (bis 250). Ezen belül ld. a V. *Saxer* által írt fejezetet: *Das christliche Afrika (180-260)*; 622-665 (Kap. IV); külön. 628 skk (*Tertullian und seine Zeit*). Utóbbi az itt recenzeált munka szerzője nem említi, ill. arra semmilyen formában nem hivatkozik.

⁶ A császárkori értelmiség, illetve általában véve az „értelmiség” korabeli fogalmához ld. H. *Bardon*, La notion d’ intellectuel à Rome, *Studia Classica* 13 (1971), 95-107. Némileg távolabbról vö. még ehhez G. R. *Stanton*, Sophists and Philosophers: Problems of Classification, *AJPh* XCIV (1973), 350-364; továbbá P. *Desideri*, Dione di Prusa. Un intellettuale greco nel’ impero Romano, Messina-Firenze 1978; külön. 283 skk. és 376 skk. Újabbán ld. még V. A. *Sirago*, La seconda sofistica come espressione culturale della classe dirigente del II sec., *ANRW* II,33,1 (Berlin – New York 1989; szerk. W. Haase), 36-78. és G. *Anderson*, The Second Sophistic – A Cultural Phenomenon in the Roman Empire, London – New York 1993; 2 sk; 8; 10 és passim; ld. még külön. 134; 157. és 190.

tatkozik meg,⁷ a montanista eszmék védelmében írott munkái⁸ pedig meg nem alkuvó és kérlelhetetlen természetét mutatják. Tertullianus polemikus vagy apologetikus szövegei ugyanakkor nem mentesek az ellentmondásoktól sem. Hogy csak a legjelentősebb ellentmondást említsük, megtérése után Tertullianus – kereszténnyé lett kortársai többségéhez hasonlóan – egyszerre látta magát a (keresztény) Isten és az akkor még „pogány” császár alattvalójaként. Talán éppen ezért ezeknek, és az ehhez hasonló tertullianusi textusoknak az értelmezése különösen vonzotta a modern kutatást.

(II.1.) Tertullianust és a Tertullianust körülvevő világ szellemiségét és társadalmát állítja vizsgálódásai középpontjába az a munka is, amelyet közel egy évtizede, 2003-ban védett meg szerzője a berlini Műszaki Egyetem Történeti és Művészettörténeti Intézetében,⁹ mint disszertációt. Átdolgozott formájában a rákövetkező évben (2004-ben) jelent meg könyvként az alábbi, a mű tematikáját is meghatározó címmel: *Tertullian – Untertan Gottes und des Kaisers*.

(II.2.) A mai Németország legnevesebb tudományos könyvkiadói közé tartozó Ferdinand Schöningh [Verlag] kiadványainak sorában megjelent munka szerzője, Henrike Maria Zilling végzettségét tekintve történész és nem teológus. Ennek ellenére alapos jártasságot szerzett a korai keresztény teológia kérdéskörében is.¹⁰

Az 1968-as születésű berlini ókortörténésznő, H. M. Zilling – talán értebb életkorából is adódóan – többféle megközelítésből veszi vizsgálat alá a tertullianusi műveket. „*Ki volt Tertullianus?* – teszi fel a kérdést a szerzőnő munkája előszavában. *A keresztény gondolat szószólója és védőügyvédje, a keresztény teológia úttörője, egy radikális, [a Nagyegyház számára] terhes elme, vagy éppenséggel, legalábbis élete végén, skizmatikusnak tekinthetjük őt?*”¹¹ Zilling úgy véli, hogy mindezekre a kérdésekre a választ az Isten uralmának való feltétlen alávetettség tertullianusi követelménye adja meg („*Seine Forderung nach bedingungsloser Unterwerfung unter die Herrschaft Gottes wird als Schlüssel zum Verständnis seines Denkens angesehen*”: 9.).

Éz utóbbi tételnek a bizonyítására a német kutatónő megannyi szempontot vizsgál, illetve vet fel. Vizsgálódásai során alapvetően azonban négy szempontot érvényesít.

H. M. Zilling itt recenzeált könyvében először arra a kérdésre kíván választ adni, heretikusként tarthatjuk-e Tertullianust (ti. a montanista mozga-

⁷ Ld. pl. ehhez Tertullianus leghosszabb munkájának, a sinópei Markiön tanításainak cáfolatára írott *Ad Marcionem* c. iratnak bevezető passzusait: Marc. I 1,2-4.

⁸ Ld. pl. ehhez Tertullianus *De ieiunio* [‘A böjtről’] címet viselő írását, amely – mondanivalója lényegét tekintve – a montanista böjti fegyelem apológiájának tekinthető.

⁹ Institut für Geschichte und Kunstgeschichte der Technischen Universität Berlin.

¹⁰ Henrike Maria Zilling összetett érdeklődését egy későbbi könyve is mutatja: *Jesus als Held. Odysseus und Herakles als Vorbilder christlicher Heldentypologie*, Ferdinand Schöningh Verlag, Paderborn 2011.

¹¹ „*Wer war Tertullian – ein Anwalt des christlichen Glaubens, theologischer Vordenker, ein radikaler, unbequemer Geist oder war er gar, jedenfalls am Ende seines Lebens, ein Schismatiker?*”: Zilling, 9.

lomhoz való csatlakozása következtében).¹² Majd azt vizsgálja, hogy milyen hatást akart elérni az afrikai egyházatya a keresztény hit védelmében írott műve, az *Apologeticum* megírásával, és miféle hatalmi ideológiát bontakoztatott ki a 'Védőbeszéd' kontextusán belül. Munkája végén a szerző kitér a körülbelül száz évvel később élt, ugyancsak Észak-Afrikából származó keresztény apologéta, a Siccai Arnobius munkájának (*Adversus nationes*) a tertullianusi *Apologeticummal* kimutatható párhuzamaira is. Zilling itt főként arra a kérdésre keresi a választ, hogy miként sikerült a Siccai Arnobiusnak visszautasítania azt a „pogány” oldalról gyakran hangoztatott megállapítást, miszerint a keresztény hitet, mivel csak nemrég keletkezett, nem lehet hitelt érdemlő hitnek tartani.

Alapvetően azonban Zilling munkája, ahogy ezt már címe is mutatja, egyetlen kérdés vizsgálata köré összpontosul. Nevezetesen arra, hogy miként kíván eleget tenni Tertullianus az Istenben való kizárólagos hit és a császárnak kijáró feltétlen engedelmesség kettős követelményének. Más megfogalmazásban: Zilling könyvében Tertullianus a római államhoz fűződő viszonyának vizsgálatára összpontosít. Közelebbről azt vizsgálja itt, hogy miként dolgozza ki Tertullianus a kereszténység politikai apológiáját.¹³

A kérdés megválaszolásához a német kutató (az *Ad Scapulam* és az *Ad nationes* részletes interpretációja mellett) Tertullianus legismertebb művét, a Kr. u. 197-ben keletkezett *Apologeticumot* veszi részletes vizsgálat alá. Tertullianus, az immáron kereszténnyé lett észak-afrikai ügyvéd és rhétor főként ebben, a törvényszéki szónoklat formáját öltő védőbeszédben kívánja bizonyítani azt, hogy a keresztények lojális, a felsőbbségnek engedelmeskedő alattvalói a Római Birodalomnak, akik mindenkor megfizetik a rájuk kirótt adót. Messze ezen túlmenően pedig Tertullianus kifejezetten azt sugallja, hogy a keresztények lennének a Birodalom igazi alattvalói, mivel ők egyetemesen vallják és hiszik, hogy a császárt maga Isten helyezte magas hivatalába (Apol. 33,1: *noster est magis Caesar, a nostro deo constitutus* [‘a császár inkább a miénk, mert a mi Istenünk rendelte őt fölénk’]¹⁴).

¹² A nemrég David Rankintól is részletesen vizsgált kérdésselvetéshez (in: Tertullian and the Church, Cambridge 1995, küln. 27 skk. és 41 skk; vö. még 91 skk.) ld. Zilling, 19. A téma részletes elemzése Zilling munkájának 41-45. (Teil. I. Kap. 8.) és 45-56. oldalain (Teil. I. Kap. 9.) található.

¹³ Mint ismeretes, a hit védelmére főként a filozofikus érvelés eszközeit használó görög apologétákkal ellentétben (példának okáért a vértanúságát Kr. u. 165 körül elszenvető, majd a keresztény utókortól „filozófusként és mártírként” tisztelt Iustinossal ellentétben) Tertullianus elsősorban a kereszténység politikai apológiáját dolgozta ki.

¹⁴ Városi István fordítása. In: Tertullianus művei (Ókeresztény írók 12), Budapest, 1986, 120. – A kontextus, az Apol. 33,1 egésze latinul: *Sed quid ego amplius de religione atque pietate Christiana in imperatore <m>? Quem necesse est suspiciamus ut eum, quem dominus noster elegit, ut merito dixerim: Noster est magis Caesar, a nostro deo constitutus.* Jól láthatóan Tertullianus itt azt a – explicit formáját a Kr. u. II. század első évtizedében Plinius minornál és Dión Chrysostomosnál megjelenő – gondolatot képviseli, miszerint a legfőbb állami istenség, Tertullianusnál a keresztény

(III.1.) Egy, az apológia, közelebbről a keresztény apológia műfaját elemző és címzettjeinek körét meghatározni kívánó bevezetés után (ahol a német kutató a maga részéről elsődlegesen a keresztény közösséghez intézett intés és vizsgálat céljából megalkotott irodalmi művek sorában helyezi el a keresztény apológiát: 11-20; küln. 14 skk.)¹⁵ H. M. Zilling négy nagyobb tartalmi egységre osztott könyvének első részében a Tertullianus pályafutásának egészéhez kapcsolódó biográfiai adatokat sorakoztatja fel, illetve ezek értelmezésére vállalkozik (21-82).¹⁶ A munka egészének felépítésén belül a viszonylag hosszú biográfiai rész semmiképp sem számít főleges kitérőnek. Tertullianus esetében ugyanis az alkotó személye par excellence elválaszthatatlan az általa létrehozott szellemi alkotástól. Zilling is hangsúlyozza annak szükségességét, hogy a tertullianusi művek vizsgálatának a tertullianusi életrajz vizsgálatával kell kezdődnie. Újat azonban még ez utóbbi „sarokdátumainak” kapcsán sem tud mondani.¹⁷ A rendelkezésünkre álló adatok ugyanis – mint azt a német szerző már a fejezet elején közli velünk – „nem teszik lehetővé egy teljes körű [...] Tertullianus-biográfia megírását”.¹⁸ A korábbi kutatás eredményeihez Zilling itt legfeljebb annyit tesz hozzá, hogy logikusabb rendben sorakoztatja fel, vagy érthetőbb megfogalmazásban közli olvasójával a már ismert adatokat és tényeket. Esetenként pedig kritikával illeti a korábbi kutatók idevágó megállapításait.¹⁹

Isten választotta ki a hatalomra a császárt: *quem /sc. Caesarem/ dominus noster elegit* (Tert. apol. 33,1.).

- ¹⁵ *Einleitung – Apologie als innerchristlicher Phänomen und Vermittlungsliteratur: Forschungspositionen.* – A korábbi kutatásban meglehetősen elterjedtnek számító felfogás (a tertullianusi *Apologeticum* kivételével) a császári „kancelláriához” vagy a helytartó hivatalához intézett iratnak, közelebbről kérelmet megfogalmazó *libellus*nak tekintette a keresztény apológiát: vö. W. Kinzig, Der »Sitz im Leben« der Apologie in der Alten Kirche, Zeitschrift für Kirchengeschichte [ZKG] 100 (1989), 291-317. Zilling elutasítja ezt a felfogást. Véleménye szerint ugyanis egy effajta kérelem betérjesztői aligha számíthattak sikerre a császár vagy éppenséggel a helytartó előtt (14-16.). A keresztény apológia inkább a keresztény közösségen belül fejthette ki hatását (17.). Műfajának Zilling által képviselt meghatározása a német kutató munkájának 17. oldalán található: „Intern fand sich die frühchristliche Apologie vor allem als Trost- und Mahnschrift Verwendung”.
- ¹⁶ *Teil. I* (Kap. 1–11.1-5): *Quintus Septimius Florens Tertullianus. Biographische Spurensuche.*
- ¹⁷ Vö. *Teil. I. Kap. 1.1-2*: 21 sk (*Biographische Eckdaten*).
- ¹⁸ „Zilling, 21: „Eine vollständige Biographie des Nordafrikaners Tertullian läßt sich nicht schreiben”.
- ¹⁹ Munkájának ebben, a tertullianusi életrajz biografikus elemeit rekonstruálni kívánó részében (*Teil I: Quintus Septimius Florens Tertullianus. „Biographische Spurensuche”*: 21-82.) Zilling főként Timothy David Barnes korábbi megállapításával polemizál: Tertullian: A Historical and Literary Study, Oxford 1985² (1971), 3-59. Itt jegyezném meg, hogy Zilling disszertációja elkészítésekor, majd annak könyvvé való átdolgozása során egyaránt Barnes Tertullianus-monográfiájának első – 1971-es – kiadását használta fel. Ebben nem szerepel a második kiadás utószava, ill. hiányoznak a második kiadásban tett apróbb javítások (1985²: revised edition).

Többet aligha várhatunk tőle, hiszen – forrásaink hiányosságai folytán, vagy közléseik kevésbé egyértelmű volta következtében – a Tertullianus-életrajz legtöbb biografikus elemére csak Tertullianus ránk maradt írásai-ból következtethetünk. Egzakt módon még születésének vagy halálának éve sem határozható meg (21 sk.). Ugyanezt a megállapítást tehetjük a karthágói egyházatya életpályájának más, meghatározó eseményeivel kapcsolatban, így például Tertullianus a montanista mozgalomhoz való csatlakozásának datálásával kapcsolatban is (48-51).²⁰ Még az is csak hozzávetőlegesen állapítható meg, hogy szerzőnk mikor lett kereszténnyé. A német kutatónő ez utóbbi életrajzi elem vizsgálatánál a szokásos datálásnál (Kr. u. 195/196) valamivel korábbi időpontot valószínűsít: Kr. u. 193 (22). De Tertullianus Rómában folytatott ügyvédi tevékenységének a kérdésében (33-36) is sok a bizonytalanság. Zilling joggal mutat rá, hogy az antikvitásból ránk hagyományozott életrajzi utalások alapján nem jelenthető ki egyértelműen, hogy Tertullianus egykor ügyvédi tevékenységet folytatott volna (33). Egyértelműen még a műveiben megjelenő jogi terminusok,²¹ illetve az *Apologeticum* olykor jogászias nyelvezete²² sem bizonyítja szerzőjének tényleges törvényszéki gyakorlatát. Mindazonáltal Zilling úgy véli, hogy Tertullianus nagy valószínűséggel egy ideig sikeres ügyvédi praxist folytatott Rómában (36).²³ Innen tért azután vissza „oktatással és írással foglalkozó magánemberként, már mint keresztény, Karthagóba”, ahol az ottani gyülekezet aktívan tevékenykedő tagja lett (61-82).²⁴ Tertullianus, egy katonai fia,²⁵ a szónoki és jogászai képzettségét Karthagóban és Rómában elnyert ügyvéd,²⁶ nem sokkal megtérése után, Karthagóban alkotta meg a keresztényekkel és az általuk vallott hittel szemben felhozott „pogány” vádak cáfolatára szánt művét, az olvasóit a mai napig elbűvölő *‘Védőbeszéd’*-et (36).²⁷

²⁰ Tertullianus a montanista mozgalomhoz való csatlakozásának valószínűsíthető időpontjaként Zilling is a Kr. u. 207 környékére eső éveket adja meg: 48. – A már keresztény Tertullianus második alkotói periódusához tartozó, s azon belül meghatározó jelentőségű téma egészéhez, az újabb irodalomból ld. külön: I. D. Rankin, *Tertullian and the Church*, Cambridge 1995, 41-51 (Ch. 3: *Tertullian's relationship to the New Prophecy movement*).

²¹ L. pl. *abolitio* (De paen. 2,7. és 6,9.); *delictum* (De pud.] 1,6; 2,13; 18,18; 19,20.); *indulgentia* (De idol. 17,3; vö. De praescr. haer. 22,4. és Ad Scap. 2,2.). A további helyek felsorolását ld. Zilling munkájának 33 sk. lapjain.

²² Zilling, 36: „Der forensische Charakter der Apologie (ti. des *Apologeticum*); vö. még 106-108.

²³ Vö. Zilling, 31-33 (*Teil I. Kap. 5: Anwalt in Rom?*).

²⁴ *Teil I. Kap. 11.1-5: Tertullian und das christliche Gemeinde von Karthago*.

²⁵ Megerősítőleg így Zilling, 60: „Sehr wahrscheinlich war Tertullian Sohn eines Hauptmannes”.

²⁶ Zilling, 31-33 (*Teil I. Kap. 4: Ausbildung*).

²⁷ „Aller Wahrscheinlichkeit nach arbeitete er (ti. Tertullianus) eine zeitlang erfolgreich in Rom als Advokat, als lehrender und schreibender Privatmann ging der Bekehrte nach Karthago zurück und fasziniert bis heute als »orator Christianus« im *Apologeticum*”: Zilling, 36.

(III.2.) A könyv második részének (83-138)²⁸ középpontjában Tertullianus leginkább ismert művének, a nagy valószínűség szerint Kr. u. 197 körül keletkezett *Apologeticum*nak²⁹ a vizsgálata áll. Zilling itt először a mű keletkezésével és szövegagyományozásával kapcsolatos problémakört ismerteti (83-86 skk.), majd a 'Védőbeszéd' céljával (89-90 skk.) és hatásával kapcsolatos kérdéseket vizsgálja meg (93-106).³⁰ Ezután kerül sor a törvényszéki beszéd jellegét öltő *Apologeticum* jogi, illetve retorikus szöveggént való bemutatására (106-108),³¹ majd a tertullianusi 'Védőbeszéd' egyes részegységeinek vagy passzusainak értelmezése következik (108-138).³²

Mindez jól tagolt formában, alapos interpretációk során át valósul meg. Megítélésem szerint a második rész Zilling könyvének legjobban megírt, gondolatokban leginkább gazdag része. Bár az itt tárgyalt anyag szinte kivétel nélkül a korábbi szerzők megállapításainak kritikáján vagy újragondolásán alapul, a német kutatónő metodikája, argumentációja és világos stílusa mégis jelentős hozzájárulás a tertullianusi *Apologeticum*hoz kapcsolódó kérdések jobb megértéséhez.

(III.2.1.) Az *Apologeticum* egyes szövegrészeinek elemzése során Zilling először a mű keletkezésével kapcsolatos kérdések megválaszolására, illetve újragondolására vállalkozik. A német kutatónő itt annak, a korábban Carl Becker által felvetett tézisnek³³ a létjogosultságát kívánja igazolni, miszerint a művet Tertullianus két változatban alkotta meg. Az elsőt, a *Codex Fuldensis* néven ismert szöveget Tertullianus bizonyára a Kr. u. 197-es év késő őszi Karthagóban végbement eseményeket követően írta. Megjelentetésének oka³⁴ – Zilling szerint – az ott élő keresztény közösség fenyegetettsége lehetett. (A Kr. u. 197. évi trónharcok során a karthagói gyülekezet tagjai kivonták magukat a császárnak, Septimius Severusnak teendő alattvalói eskü letételének követelménye alól. A „pogány” közegben ez visszatetszést keltett: keresztényellenes hangok hallatszottak, sőt zavargásokra is sor került.³⁵) Az *Apologeticum* első, sietősen megalkotott szövegváltozatát szerzője azután később átdolgozta. Hogy mikor, nem tudhat-

²⁸ *Teil II: Tertullians Apologeticum.*

²⁹ A tertullianusi *Apologeticum* datálásának kérdéséhez ld. Zilling, 85: „Ende 197”, ill. 209; 210. Hasonlóképpen határozta meg a mű keletkezésének időpontját már T. D. Barnes (i.m. 55: „autumn 197 or later”), majd újabban az angol ókortudomány reprezentatív vállalkozásának szánt The Cambridge Ancient History újabb sorozatának [CAH²; Second Edition] tizenkettedik kötete is: The Crisis of Empire, A.D. 193-337, Cambridge 2007 (2005), 772; vö. 585.

³⁰ *Teil II. Kap. 3.1-6: Adressaten und Ziele.*

³¹ *Teil II. Kap. 4: Das Apologeticum als Gerichtsrede.*

³² *Teil II. Kap.5.1-5: Einzelinterpretation.*

³³ Carl Becker, *Tertullians Apologeticum – Verteidigung des Christentums.* Lateinisch-Deutsch. Herausgegeben, übersetzt und erläutert von Carl Becker, München 1954, 229 skk. és uő., *Tertullians Apologeticum, Werden und Leistung*, München 1961², 120 skk. Vö. ehhez Zilling, 83-86. és 89 sk..

³⁴ *Teil II. Kap. 2.2: Die Frage nach dem konkreten Anlass für die Herausgabe des Apologeticum.*

³⁵ Ezt a feltevést Zilling csak közvetett adatokkal tudja alátámasztani: 90-93 (*Teil II. Kap. 2.3: Septimius Severus und die Christen*).

jük. Mindenesetre a két szövegváltozat meglétét egyértelműen mutatják az *Apologeticum* szövegahagyományozásának eltérései (a *Codex Fuldensis*től eltérő változatot közlő más kéziratok).³⁶

(III.2.2.) Ami az *Apologeticum* címzettjét vagy címzettjeit illeti, a német kutatóknak könyvében igen nagy figyelmet szentel e kérdés megválaszolásának (93-104 skk.).³⁷ Véleménye szerint a tertullianusi *Apologeticum* nem egyfajta keresztény körirat, amelyet az Imperium Romanum valamennyi tartományi helytartójához intéztek volna³⁸ (Ellentétben Günter Eckert korábbi nézetével,³⁹ Zilling arra a következtetésre jut, hogy az *Apologeticum* bevezetésében említett tartományi előljárók a szövegben történő szerepeltetése⁴⁰ csak rhétorikus funkcióval bír. A helytartók megszólítása pusztán csak eszközként szolgál ahhoz, hogy a szerző ekként érhesse el a mű voltaképpeni hallgatóságát, a karthagói gyülekezet tagjait.⁴¹) De nem szólhat a császárhoz sem.⁴² Zilling felfogása szerint leginkább a karthagói gyülekezet tagjai lehettek az *Apologeticum* címzettjei.⁴³

(III.2.3.) A 'Védőbeszéd' megalkotásának célja ugyancsak a művel kapcsolatban felmerülő legfontosabb kérdések közé tartozik. A német kutatóknak ezzel kapcsolatban azt az álláspontot alakította ki, hogy Tertullianus ezzel az alkotásával Karthago keresztényeit akarta vigasztalni és bátorítani⁴⁴(Vagyis az észak-afrikai egyházatya hasonlóképpen járt el, mint egy későbbi iratában, a keresztényeket kegyetlenül üldöző helytartó, az Africa proconsularis élén álló [---]⁴⁵ Scapula Tertullushoz intézett nyílt levelében:

³⁶ Teil. II. Kap. 1: 83-86 (*Quellengrundfrage, Text und Überlieferung des Apologeticum*).

³⁷ Teil II. Kap. 3.1-6: *Adressaten und Ziele*.

³⁸ Teil II. Kap. 3.4: 98-101 (*Die Statthalter als Adressaten*).

³⁹ G. Eckert: *Orator christianus. Untersuchungen zur Argumentationskunst in Tertullians Apologeticum*, Stuttgart 1993, 251. Eckert azonban nem zárta ki azt a lehetőséget sem, miszerint a tertullianusi *Apologeticum* címzettjének a karthagói keresztény közösség tekinthető (255 skk.). Mint lentebb látni fogjuk, a 'Védőbeszéd' vizsgálata során Zilling végül ez utóbbi lehetőséget választotta.

⁴⁰ Apol. 1.1: *Romani imperii antistites*.

⁴¹ Ez utóbbihoz ld. külön: Zilling, 105: „Die Ansprache der Statthalter, der für die Provinz höchsten Autoritäten, erfüllt einen dramaturgischen Zweck. Die versammelten christlichen Hörer mußten gespannt aufhorchen, wenn die Repräsentanten Roms in ihrer ganzen Machtfülle angesprochen wurden. Die Statthalteradresse war mithin eine starke und beeindruckende Adresse, die als rhetorisches Mittel dazu diente, die Wichtigkeit der Schrift zu unterstreichen und nach innen zu signalisieren: »Wir beziehen Position.«.”

⁴² Ti. Septimius Severushoz. Ehhez, valamint egy, magához a császárhoz intézett keresztény védőirat céltalan voltához ld.: Zilling, 97-98 (Teil II. Kap. 3.3: *Die Kaiser als Adressaten*).

⁴³ Teil II. Kap. 3.6: 103-106 (*Die Christen als Adressaten*); külön. 104: „[...] die unmittelbaren Hörer des Apologeticum die Gemeindechristen waren”.

⁴⁴ Zilling, 103-104. és 106.

⁴⁵ A praenomen nem ismert. A Scapula nemzetség cognomenéhez ld. Dig[esta] I 18,14. Hozzá intézett művében Tertullianus nem említi az afrikai helytartó nevét.

Ad Scapulam).⁴⁶ Ezen túlmenően pedig, véli Zilling, az *Apologeticum* arra is szolgálhatott, hogy a karthagói gyülekezet tagjai a műben foglalt állítások segítségével hatékonyabban tudják majd cáfolni a keresztényekkel szemben felhozott „pogány” vádakat.⁴⁷

(III.2.4.) A tertullianusi ‘Védőbeszéd’ műfaji sajátosságait is taglaló második rész néhány további kérdéssel is foglalkozik.⁴⁸ Kiemelendőnek vélem itt a mű gyakori tudományos viták tárgyául szolgáló praefatiójának zillingi elemzését.⁴⁹ A szerzőnő e helyütt a beszéd címzettjének vagy címzettjeinek meghatározása során már vizsgált téma további aspektusait veszi vizsgálat alá. Ugyancsak jól sikerült az *Apologeticum* azon részének elemzése, amely a keresztényeknek tulajdonított legfőbb „pogány” vádak értelmezésével foglalkozik.⁵⁰ De hasonló megállapítást tehetünk a ‘Védőbeszéd’ záró részét elemző alfejezettel kapcsolatban is.⁵¹

(III.3.) Az *Apologeticum* egyik legfontosabb gondolati eleme („közönivalója”) azonban szerzőjének az a kijelentése lenne, hogy maga Isten választotta ki a római császárt, majd helyezte magas hivatalába. A keresztényeknek így szükségszerűen tisztelniük kell őt (Apol. 33,1).⁵² Mindez már önmagában cáfolná az ateizmus és az asebeia a „pogányoktól” gyakorolt hangoztatott vádját,⁵³ ahogyan azt a feltételezést is, miszerint a keresztények nem lehetnek lojális alattvalói a Római Birodalomnak.⁵⁴ Az Istentől választott császár keresztény koncepciója⁵⁵ egyszersmind annak a vádnak a cáfolatára is alkalmasnak látszik, amely azt állítja, hogy a keresztények nyilvánvalóan az egész emberi nem ellenségei.⁵⁶

Hogy részleteiben is felvázolhassa az *Apologeticum* szerzőjének a keresztények a Római Birodalomban betöltött szerepéről, közelebbről pedig a császárhoz való viszonyáról vallott nézeteit, a német kutatónő munkájának

⁴⁶ A tertullianusi *Ad Scapulam* a műben említett teljes napfogyatkozást követően, azaz 212. augusztus 12. után keletkezett. A mű az *Apologeticummal* rokonítható céljához, ill. feltételezhetően keresztény célközönségéhez ld. : Zilling, 160 skk.

⁴⁷ Ld. külön. a keresztényeket elvetemült gonosztevőkként (*sceleratissimi*) beállító szokásos „pogány” vádakat: Apol. 7,1 sqq. Vö. ehhez Zilling, 83; 88; 99 sk; vö. 102 és 104 (*flagitia*).

⁴⁸ Ld. ehhez a III.2. szakaszt.

⁴⁹ *Teil II Kap. 5.1: 108-112 (Das Vorwort /Apol. 1-3/)*.

⁵⁰ *Teil II. Kap. 5.4: 115-136 (Widerlegung der offen begangenen Hauptverbrechen: Beleidigung der Götter, Atheismus und Majestätsbeleidigung /Apol. 10-45/)*.

⁵¹ *Teil II. Kap. 5.5: 136-138 (Epilog /Apol. 46-50/)*.

⁵² Vö. még Apol. 30,1. Az Apol. 33,1. fentebb hivatkozott passzusának teljes – latin – szövegét a 14. sz. jegyzetben közöltem.

⁵³ Apol. 24.c. Vö. ehhez Zilling, 123 sk.

⁵⁴ Apol. 28-34. Vö. ehhez Zilling, 125-127.

⁵⁵ A legfőbb állami istenségtől, Zeus-Iuppitertől választott császár „pogány” koncepciójához ld. : J. Rufus Fears, *Princeps a diis electus: the Divine Election of the Emperor as a Political Concept at Rome* (Papers and Monographs of the American Academy in Rome, Vol. XXVI), Roma 1977. és uő., *The Cult of Jupiter and Roman Imperial Ideology*. In: ANRW II 17,1 (Berlin – New York 1981; szerk. W. Haase), 3-141. Zilling nem utal arra, hogy disszertációjának, majd könyvének megírása során felhasználta volna Fears fenti munkáit.

⁵⁶ Apol. 35-38. Vö. ehhez Zilling, 127-130.

harmadik részében részletesebben is foglalkozik Tertullianus teológiájával (139-180).⁵⁷

(III.3.1.) Zilling (aki korábban megcáfolta már a szerzőnkel kapcsolatban többször hangoztatott skizmatizmus vádját⁵⁸) itt mindenekelőtt Tertullianusnak mint teológiai gondolkodónak az eszkatológiához és az apokaliptikához való viszonyát vizsgálja meg.⁵⁹ Ennek eredményeképpen arra a következtetésre jut, hogy ez az észak-afrikai egyházi író nem számolt azzal, hogy a világ elmúlása a közeli időkben bekövetkezik.⁶⁰ Ez azután lehetővé tette számára, hogy megjelenítse a keresztény Római Birodalom képét hallgatói (majd olvasói) előtt. Hasonló álláspontot képvisel Tertullianus az utolsó idők eljövételének időpontjával kapcsolatban is. Nem utasítja el, ám teológiai gondolkodásának mintegy perifériájára helyezi át a keresztény tanításnak ezt a központi elemét.⁶¹ Tertullianus láthatóan az apokalipszis közeli bekövetkeztének lehetőségével sem számol. Így arra biztatja a keresztényeket, hogy imádkozzanak a Birodalom fennmaradásáért,⁶² és külön könyörögjenek Istenhez a császárok jólétéért⁶³ is.

(III.3.2.) Az *Apologeticumban* kibontakoztatott eszmével, ti. azzal a gondolattal, miszerint Isten alattvalói, a keresztények egyszersmind a császár alattvalói is lehetnek, amennyiben az uralkodó aláveti magát Isten akarátának, Tertullianus az „engedelmesség teológiáját” (*Gehorsamstheologie*) alapozta meg.⁶⁴

Marie Theres (sic!) *Fögen* korábbi kutatási eredményeiből⁶⁵ kiindulva, Zilling részletezően jeleníti meg számunkra azt a folyamatot, amelynek során Tertullianus az *Apologeticumban* (majd az *Ad Scapulam* címet viselő iratában) a Birodalom lojális, a császárral szemben engedelmességet tanúsító keresztény állampolgárának alakját jeleníti meg. A Severus-kori

⁵⁷ *Teil III: 139-180 (Tertullians Theologie)*.

⁵⁸ Zilling, 60: „Nach seiner Hinwendung zum Montanismus war Tertullian kein bewußter Schizmatiker, vielmehr hat er sich, legitimiert durch die Weisungen des Parakleten, als disziplinärer Erneuerer der Kirche verstanden” (a kiemelés tőlem – Sz. G.). Zilling ezzel kapcsolatban David Rankin munkájának 27-40. oldalaira hivatkozik: *Tertullian and the Church*, Cambridge 1995 (Part. I. Cap. 2: Tertullian's relationship to the Catholic church).

⁵⁹ *Teil III. Kap. 1.1.-1.4.3: 139-155 (Tertullians Haltung zur Eschatologie und Apokalyptik)*.

⁶⁰ Hasonló álláspontot képviselt Tertullianus montanista korszakában is. Részletesebben ld. ehhez: D. Rankin, *Tertullian and the Church*, Cambridge 1995, 50; vö. 97 sk. és passim.

⁶¹ Zilling, 154: „Tertullian hielt zwar grundsätzlich an apokalyptischen und eschatologischen Erwartungen fest – sie sind Kernbestand der christlichen Lehre und können nicht aufgegeben werden ohne den Glauben an Christus zu verlieren –, verlagerte diese Begründungen aber an die Peripherie seines theologischen Denkens”.

⁶² *Apol.* 32,1.

⁶³ *Apol.* 30,1; vö. 32,1.

⁶⁴ Részletesebben ld. ehhez: *Teil III. Kap. 2: 155-170 (Theologie des Gehorsams)*.

⁶⁵ M. Th. *Fögen*, *Revolution und Devotion? Anmerkungen zum Widerspruch der frühen Christen gegen das römische Kaisertum*, *Rechtshistorisches Journal [RJ]* 11 (1992), 72-84.

Karthagóban tevékenykedő egyházi író a páli tanítás szellemében⁶⁶ jelenti ki, hogy a császár Isten rendelése folytán lett uralkodó, vagyis már többé nem isten vagy istenséget megillető kultikus tiszteletben részesített személy. Alattvalóinak ekként kell félniük és tisztelniük őt.

Tertullianus ezzel Isten és a császár személyének következetes kettéválasztására formál igényt. A vallás és a politika egysége a karthagói egyházatyánál csak ezen egység keresztény felfogásában lenne lehetséges. Csak ebben a szellemben válik érthetővé az az *Apologeticum*-ban megfogalmazott „birodalmi szintű teológia” (*Reichstheologie*), amellyel Tertullianus a „pogány” filozófus, Celsus kritikájára kívánt hatásos választ adni.⁶⁷

A fentiek összessége úgy is érthető, hogy csak egy keresztény császár tudja biztosítani a kereszténnyé lett Római Birodalom, az *orbis christianus* fennmaradását. A „pogány” istenekben hívó *orbis Romanus*tól Tertullianus megtagad minden nagyságot. Egy ilyen állam esetében úgy véli, joggal vonhatja kétségbe az „örök időközön át tartó” fennmaradást.

Ezeknek, a Birodalom egészét szem előtt tartó teológiai gondolatoknak a megfogalmazása során Tertullianus nemcsak szenvedélyes természetének nyit teret.⁶⁸ Nem egy esetben határozott ügyességet is tanúsít. Az észak-afrikai egyházatyá úgy fogalmazza meg a kereszténységnek a római világ birtoklására formált igényét, hogy közben az uralkodó személyét jószerevével érintetlenül hagyja. Zilling könyvének vonatkozó fejezetében⁶⁹ igen szemléletesen mutatja be, hogy miként kezeli egy keresztény szerző a császár alakját, akiben egy végtelen erejű földi hatalom képviselőjét látja.

(III.4.1.) Zilling könyve negyedik (záró) részének középpontjában egy, a tertullianusi *Apologeticum*-mal nemcsak tárgyában, de stílusában, argumentációs módszerében és vélelmezhető célközönsége okán is sokban rokonítható irodalmi alkotás vizsgálata, Siccai Arnobius *Adversus nationes* címmel ránk hagyományozódott iratának az elemzése áll (181-206).⁷⁰

Hieronymus bizonyossága szerint a kereszténységet korábban támadó numidiai „pogány” rhétor, Arnobius ezzel, a Kr. u. 303 és 305 között keletkezett iratával indokolta meg megtérésének őszinte voltát városa – Sicca Veneria⁷¹ – püspöke előtt. A megtérés egy álom hatására ment végbe, az ezt követően készült irat pedig szerzőjének igaz kereszténységét volt hivatva

⁶⁶ Róm 13,1-7; vö. : Zilling, 163.

⁶⁷ Ez utóbbihoz ld. : Zilling, 173.

⁶⁸ Zilling szerint az a szenvedély, amellyel Tertullianus ide vágó nézeteit képviseli, egyben jellemének egy vonására is rávilágít. Ez leginkább a fanatizmussal határos, túlfeszített állapotként jellemezhető: i.m. 207.

⁶⁹ *Teil III Kap. 2: Theologie des Gehorsams*, 155-164; vö. még 125 skk

⁷⁰ *Teil IV: Arnobius von Sicca und Tertullian*. – A Siccai Arnobius munkájához magyar kutatótól újabban ld. Kiss Sebestyén doktori disszertációját: *Apuleius christianus? (Arnobius: Adversus nationes)*, Debreceni Egyetem, BTK, 2006. A disszertáció szerzője nagy valószínűséggel nem ismerte Zilling munkáját. A doktori értekezés bibliográfiai apparátusának tételei között ugyanis nem szerepel Zilling itt ismertetett könyve.

⁷¹ Ma El Kef Északnyugat-Tunéziában. A város hivatalos neve a Római Birodalom időszakában Colonia Iulia Sicca Veneria Nova volt: CIL VIII,15858. Vö. Zilling, 186 sk.

bizonyítani.⁷² Zilling ezért a szó szoros értelmében nem is sorolja a siccai Arnobius személyes indíttatású művét a keresztény apológiák közé.⁷³ Elemzése mindazonáltal rávilágít az arnobiusi mű szoros kapcsolatára ezzel a sajátos műfaji kategóriával.

(III.4.2.) Arnobius (ez a kereszténységet alig, a hagyományos vallást azonban annál inkább ismerő rhétorikatanító) művében arra törekszik, hogy megcáfolja a keresztényekkel, illetve a keresztény hittel szemben felhozott „pogány” vádakat. Ez az egyik leginkább jellemző kapcsolódási pont. Az *Adversus nationes* szerzője itt cáfolja azt a vádat, miszerint a keresztények vonták polgártársaik fejére az istenek haragját, ahogyan azt is, hogy a keresztények lennének felelősek a római világot érő csapásokért. Arnobius legfőbb ellenfele művének ebben a szakaszában az újplatonikus Porphyrios – állítja a német kutató, aki itt Michael Bland *Simmons* korábbi nézetéhez csatlakozik.⁷⁴ Az *Adversus nationes* szövegében, állítja Zilling, a mű alkotója főként Porphyrios keresztényellenes kijelentéseivel vitatkozik.⁷⁵

(III.4.3.) A keresztényekkel szemben gyakorta hozták fel „pogány” ellenfeleik azt is, hogy hitük csak nemrégiben keletkezett. A keresztény tanítások hitelessége már csak ezért is kétségbevonható.⁷⁶

Ennek a vádnak a cáfolata kétféle módon történhetett. Vagy úgy, hogy a keresztény vallás tanításai által ihletett élet- és viselkedési mód régi időkre visszavezethető voltát kellett bizonyítani,⁷⁷ vagy pedig oly módon, hogy meggyőző bizonyítékát kellett adni annak, hogy a keresztények hite újszerű voltában is egyedülálló értéket képvisel. Tertullianus itt bizonyos ambivalenciát mutat. A karthágói egyházatya egyszerre kívánja kimutatni a keresztény hit régi keletű voltát (a szavahihetőség kritériumának egyik bizonyítékaként), és egyszerre védelmezi azt az újszerűséget, amelyet ez a hit

⁷² Hieron. Chron. a. 327: [...] *ad credulitatem somnis compelleretur /sc. Arnobius/ neque ab episcopis impetraret fidem quam semper impugnauerat, elucubravit adversus pristinam religionem luculentissime libros [...]*.

⁷³ Zilling, 184.

⁷⁴ Zilling, 184-186 (*Teil IV. Kap. 3: Arnobius' Reaktion auf Porphyrios*); vö. ehhez M. B. *Simmons*, Arnobius of Sicca. Religious Conflict and Competition in the Age of Diocletian, Oxford 1995, 9. és 122 skk; továbbá Arnobius Adv. nat. II,71.

⁷⁵ Megerősítőleg ld. még Zilling, 205 „[...] er /sc. Arnobius/ als erster christlich-lateinischer Autor darum bemüht, die porphyrianische Kritik am Christentum zu widerlegen”.

⁷⁶ Munkájának 147., majd 200. oldalán Zilling is utal arra az ismert tényre, hogy a klasszikus antikvitás időszakában egy vallás régi keletű volta (az istenekhez való szorosabb közelsége) szolgált a hit igazságának egyfajta garanciájaként. A német kutató a fentiekkel kapcsolatban a platóni Timaios egy helyére hivatkozik: Tim. 40d.

⁷⁷ Így járt el *'Egyháztörténet'*-ében Eusebios is: „Ha [...] csak nemrég óta vagyunk is, [...] és a keresztényeknek ezt a valóban új nevét csak rövid ideje ismeri minden nemzet, viszont életünket és viselkedési módunkat, melyet a vallás tanításai ihlettek, nem mi agyaltuk ki most, hanem – hogy úgy mondjam – már az emberiség születésétől kezdve birtokolták természetes fogalmaikból kifolyólag az Istennel barátságban élő emberek [...]: HE I 4,4 (Baán István fordítása).

mutat.⁷⁸ Arnobius azonban – így Zilling⁷⁹ – kizárólagosan annak újszerű voltát hozza fel a keresztény hit igazságának bizonyítékaként (adv. nat. II,66; vö. II,63; 74 sk.).

(III.4.4.) A német kutatónő munkájának ebben a részében is felteszi az *Adversus nationes* címzettjeivel kapcsolatos kérdéseket.⁸⁰ Következtetése szerint Arnobius (akárcsak Tertullianus az *Apologeticumban*) a törvényszéki szónoklat eszközeivel szólítja meg elsődlegesen keresztény hallgatóit.⁸¹ Vitakészségének módja, valamint Arnobiusnak bizonyításai vagy cáfolatai során gyakorta megnyilvánuló iróniája ugyanis aligha győzhette volna meg a „pogányokat”.⁸² De egyebekben is: a neoplatonizmus eszméivel való leszámolás, amely a diocletianusi üldözések kezdete után indult meg az irodalom terén, csak egy keresztény hallgatóság esetében volt elképzelhető.⁸³ Ezen belül pedig a filozofikus elemek sokaságával átszótt argumentáció elsődlegesen a művelt hallgatók körének szólhatott.⁸⁴ (Nyilván közöttük lehettek Arnobius „pogány” tanítványai és kollégái, valamint a vele bizalmas viszonyban álló filozófiai kör tagjai is.⁸⁵ Saját szavai szerint Arnobius velük akart folytatni vitát: adv. nat. I,29; VI,14.) Az *Adversus nationes* így aligha formálhatott igényt arra, hogy egy szélesebb közönséget szólítson meg.

(III.5.) Egy rövid tartalmi összefoglalást (207-208)⁸⁶ követően a terjedelmes *Függelék* (208-242)⁸⁷ zárja Zilling nagy ívű munkáját. Könyvének ebben a részében a német kutatónő külön összeállításban közli a ránk maradt tertullianusi művek keletkezésének a kutatásban leginkább elfogadott időpontjait – előbb Adolf von Harnack,⁸⁸ majd Timothy David Barnes⁸⁹ nyomán. Ezekre, a *Chronologie 1* és *Chronologie 2* címet viselő alfejezetekre a rövidített formában idézett munkák jegyzéke, a forrás- és irodalomjegyzék, végül pedig az effajta könyv esetében elmaradhatatlan név- és tárgymutató következik.

(III.6.) Ismert és régtől fogva kutatott keresztény szerző életművéről lévén szó, Henrike Maria Zilling Tertullianus-könyve aligha szolgálhat nagy meglepetéssel olvasói számára.⁹⁰ Nem tartalmaz jelentősnek mond-

⁷⁸ Zilling, 201 sk (*Teil IV. Kap.10.2: Alter vom Neuheit in der Konzeption Tertullians*); vö. még 147 skk.

⁷⁹ Vö. ehhez Zilling, 200-206 (*Teil IV. Kap. 10: Abkehr vom Altersbeweis*).

⁸⁰ *Teil IV. Kap. 8: 195-197 (Die Adressatenfrage)*.

⁸¹ *Teil IV. Kap. 7: 193-195 (Forensische Rhetorik in Arnobius' Adversus nationes und Tertullians Apologeticum)*; vö. Zilling, 205.

⁸² Zilling, 193; 195.

⁸³ Zilling, 206.

⁸⁴ Zilling, 195 skk; küln. 196: „Der Hörerkreis, an welchen Arnobius sich wendet, ist gebildet. Er versteht die philosophischen Anspielungen über die Affektlosigkeit der Götter, worüber man sich in stoischen und epikureischen Zirkeln einig war”.

⁸⁵ Részletesebben ld. ehhez : Zilling, 196 sk; vö. még 206.

⁸⁶ *Schluss*.

⁸⁷ *Anhang*.

⁸⁸ A. von Harnack, *Die Chronologie der altchristlichen Literatur*, Bd. II, Leipzig 1904, 256-296.

⁸⁹ Barnes, 55.

⁹⁰ Ld. küln. ehhez az *III.1.* részben mondottakat.

ható, új kutatási eredményeket. H. M. Zilling munkája mindazonáltal örvendetes produktumnak tekinthető. Könyve ugyanis áttekinthető formában és többnyire világos megfogalmazásban közli velünk a tertullianusi életműhöz kapcsolható legfontosabb kérdéseket. A szöveg megértését a hosszabb részegységek végén található rövid, többnyire két, esetenként csak egy lapnyi terjedelmű tartalmi összefoglalások is segítik.⁹¹ Értéküket azonban túlzott rövidségük olykor már kérdésessé teszi.

(III.6.) A legfontosabb kérdésfelvetések vizsgálata mellett Zilling természetesen más, szorosan idetartozó, bár másodlagos jelentőségűnek tekinthető témák elemzésére is vállalkozik Tertullianus alkotói portréjának felvázolása során. Így kitér arra a kérdésre is, hogy valóban az egyházi használatra szánt latin nyelv megalkotójának tekinthetjük-e ezt a nagy észak-afrikai egyházatyát (57-61.⁹²). Válasza igenlő. Ahogy a legtöbb esetben, a német szerző itt is a Tertullianus-filológia korábbi megállapításaihoz illeszkedik.⁹³

Munkája egy másik alfejezetében Zilling kitér egy Karthagóban Kr. u. 388 körül fellépő, majd hamarosan Rómában is megjelenő „skizmatikus szekta”, az ún. tertullianistákkal kapcsolatos kérdések vizsgálatára is (54-56.⁹⁴). Egyértelműen nem bizonyítható, hogy tertullianisták tanításai visszavezethetők-e a már montanista Tertullianusig.⁹⁵ Ám ha igen – ahogy ezt Zilling véli⁹⁶ –, úgy a téma Tertullianus a könyvben többször is érintett montanizmusának, illetve a skizmatikus vele szemben gyakorta hangoztatott vádjának problematikájához tartozik.⁹⁷

A műben felvetett kérdések elemzése során Zilling mindenkor a kutatás legújabb eredményeire támaszkodik.⁹⁸ Ezeket a kutatási eredményeket

⁹¹ Ld. pl.: Zilling 28 sk; 60 sk. és 81 sk (kétoldalas tartalmi összefoglaló: *Fazit*), ill. 93 (egy lap terjedelmű tartalmi összefoglaló).

⁹² *Teil I. Kap. 10: Schöpfer des Kirchenlateins?*

⁹³ Zilling, 59: „Man könnte ihn als Schöpfer der christlich-lateinischen Literatursprache bezeichnen, der sich vor die Aufgabe gestellt sah, adäquate lateinische Begriffe für den neuen Glauben zu finden.” (Vö. M. von Albrecht, *Geschichte der römischen Literatur*, München 1994, 1219.) Állítása igazolására Zilling – többek között – Tertullianus egyik ismert nyelvi „újítását”, a hármasság (*trinitas*) szó teológiai szakkifejezéssé formált használatát hozza fel: Tertull. Adv. Prax. 2,4; Adv. Val. 17,2; De pud. 21,16.

⁹⁴ *Teil I. Kap. 9.4: Tertullian und die Tertullianisten.*

⁹⁵ Már a korábbi kutatás is kifejezte ezzel kapcsolatos kétségeit. Barnes egyenesen arra a következtetésre jutott, hogy az Ágostontól említett tertullianisták tevékenysége (vö. Augustinus, *De haeresibus* [‘Az eretnkségekről’], 86.) éppenséggel nem tartozik egy Tertullianus életrajz keretei közé: „[...] the Tertullianistae need have no place in a study of Tertullian” (i.m. 259.).

⁹⁶ Zilling, küln. 56: „Denkbar wäre, so meine These, daß diese Tertullianisten Tertullians moderatem Montanismus abhingen.”

⁹⁷ Ld. küln. Zilling, 44 skk. Vö. még ehhez a Név és tárgymutató (*Personen und Sachregister*) 240. oldalon található Montanismus, Montanist, montanistisch címszavát.

⁹⁸ Ez néha már zavaró formában jelenik meg Zilling könyvében. A szöveg folyamatos olvasását esetenként megnehezíti az a körülmény, hogy a szerző igen nagy számban közöl a korábbi kutatás álláspontját tükröző, szó szerinti idézeteket. Olykor a

a német szerzőnő természetesen minden esetben kritikai vizsgálat tárgyává teszi.

Hacsak a fentebb felsorakoztatott szempontokat nézzük, Zilling munkája már ezért is haszonnal forgatható mindazok számára, akik Tertullianus személyével, a római államhoz való viszonyával, közelebbről pedig az *Apologeticum* céljával, célközönségével és keletkezésének időpontjával foglalkoznak. A német kutatónő munkája árnyalt és jó összefoglalásban jeleníti meg ennek az egyházi írónak a portréját, akit nemcsak gondolatainak gazdagsága miatt, de pusztán irodalmi értékeiért is érdemes olvasnunk. Tertullianus takarékosan bánik a szavakkal, és ez sokszor megnehezíti az általa alkotott szöveg megértését. Olvasója azonban végül bőséges kárpótlást kap cserébe fáradozásáért. A Kr. u. 450 körül elhunyt dél-galliai szerzetes, a később szentté avatott Lerinumi Vincentius így jellemezte (egy vélhetően Jeromostól kölcsönzött fordulattal⁹⁹) Tertullianus tömörségre törekvő, s talán ezért is igen hatásos stílusát: ahány szó, annyi mondat, ahány mondat, annyi győzelem.¹⁰⁰

könyvben közölt auktorhelyek mennyisége is túllépi már azt a határt, ahol még különösebb erőfeszítés nélkül követhetjük a szerzőnő érvelését, ill. gondolatait. További problémát jelenthet itt az is, hogy Zilling több esetben akkor is a kutatás adott eredményeire hivatkozik, amikor – megítélésem szerint – inkább a tertullianusi életművön vonatkozó passzusait kellene előnyben részesítenie.

⁹⁹ Vö. Hieron. epist. XLVIII,13: legite Platonem, Theophrastum, Xenophontam, Aristotelen et reliquos [...]. *Quae verba non sensuum? Qui sensus non victoriae?* [A kiemelés tőlem – Sz. G.] – A feltételezhető párhuzamra már R. S. Moxon is utalt: *The Commonitorium of Vincentius of Lerins* (Cambridge Patristic Texts; szerk. A. J. Mason), Cambridge 1915, 75. §14.

¹⁰⁰ Vincent Lirinensis (Lerinumi Szent Vince), *Commonitorium* [“Emlékeztető”], 18: *cujus /sc. Tertulliani/ quot paene verba, tot sententiae sunt; quot sensus, tot victoriae.*

Szellemjárás a késő 16. századi német evangélikus teológiában. Visszatérhetnek-e a földre a holtak lelkei?*

Ittész Gábor

„A látott szellem ördög is lehet.” (Shakespeare)

Az ókori pogány szerzők azt tartják – írja Philipp Melanchthon a *Liber de anima* (1553) végén –, hogy

„az ember lelke fennmarad a halál után, mivel egészen bizonyos, hogy sok jelenés kóborol mindenfelé, és gyakran lehet hallani vagy látni őket, sőt gyakran beszélgetnek is az emberekkel. De ne csak könyvekből vegyük a példákat! Magam is láttam néhány jelenést, és ismerek sok hitelt érdemlő embert, akik határozottan állították, hogy ők maguk nemcsak láttak ilyeneket, hanem sokáig beszélgettek is velük.”¹

Az idézet forrása az Arisztotelész-kommentár utolsó fejezete, ahol Melanchthon a lélek halhatatlanságát tárgyalja. Érdekes észrevenni, hogy a reformátor itt a személyes tapasztalatoknak nagyobb bizonyító erőt tulajdonít, mint a könyvekből szerzett tudásnak. Ennél az empirikus irányultságnál azonban még fontosabb az a magától értődés, amellyel a „jelenésekre” – vagyis a halottak szellemként visszatérő lelkére – hivatkozik mint a lélek halhatatlanságának tapasztalati bizonyítékára. Már a mű korábbi változatában (*Commentarius de anima*, 1540) is szerepelt egy hasonló tartalmú rövid utalás,² ám az átdolgozás után Melanchthon megfogalmazása sokkal markánsabbá vált.³ A jelenések a *Commentarius*ban is a lélek halhatatlanságának legitim bizonyítékaiként jelentek meg, de a *Liber*ben a személyes elköteleződés és egyetértés hangja is félreismerhetetlen.

* A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült (BO/233/11).

¹ „Ac scriptores ethnici expresse aiunt, se eo moveri, ut existiment animas hominum post mortem superstites esse, quia certissimum est, multa spectra passim vagari, et saepe audiri ac conspici, saepe etiam colloqui cum hominibus. Nec tantum ex libris exempla sumantur. Vidi ipse quaedam, et novi multos homines dignos fide, qui adfirmabant, se non tantum vidisse spectra, sed etiam diu cum eis collocutos esse”. MELANCHTHON, PHILIPP: *Liber de anima* [1553] In: Philippi Melanchthonis opera quae supersunt omnia. Ed.: Bretschneider, C.G. et al. Corpus Reformatorum. 1–28. köt. Halle, 1834–1860. (továbbiakban: CR.) 13:5–178. p., 175. p.

² „A pogányokat jelenések is meggyőzték erről [az örök életről], ahogy Cicero, Plutarkhosz és mások írják.” *Commentarius de anima*. Strassburg, 1544. 307 – Verzeichnis der im deutschen Sprachgebiet erschienenen Drucke des 16. Jahrhunderts. Online: <http://www.vd16.de> – 2014. december (továbbiakban: VD16.) M 2753.: „Ethnicis etiam spectris mouebantur, ut Cicero, Plutarchus & alij scribunt”.

³ Az átdolgozáshoz és a két változat közti különbségek átfogó elemzéséhez ld.: ITTÉSZ GÁBOR: A *Commentariustól* a *Liberig*: Melanchthon a lélek halhatatlanságáról. In: *Egyháztörténeti Szemle*, 2013. 1. sz. 46–67. p. (továbbiakban: ITTÉSZ, 2013.)

Melanchthon szerint a halottak lelkei érzékszerveink számára felfoghatóan visszatérhetnek az élők közé, ezt másokhoz hasonlóan maga is megtapasztalta, és ez alátámasztja, sőt bizonyítja azt a fontos igazságot, hogy a lélek halhatatlan. Vagyis a reformátor a jelenéseket nemcsak valóságosnak tartja, hanem egyenesen pozitívan tekint rájuk.

Mintegy ötven évvel később, a 17. század elején Shakespeare úgy rajzolja meg Hamlet alakját, mint aki azért tétovázik, mert nem tudja megbízhat-e a szellemben, amely „[a]llakra éppen a megholt király” (1.1.40). Valóban az-e, aminek látszik, apja szelleme? Nem ördögi jelenés-e, „kárhozzatnak lelke” (3.2.87), amely „hátha kísért” (1.4.72):

„A látott szellem ördög is lehet,
Mert az is ölthet oly tetszős hüvelyt;
S tán gyöngeségem, mélakórom által
– Mert ily kedélyre nagy hatalma van –
A kárhozzatba dönt.”⁴

A jelenés objektív valósága itt sem kérdőjeleződik meg, de eredete – és így hitelessége – igen, aminek következtében a hozzá való viszony – a jelenség értékelése – is erősen elbizonytalanodik.

E témám szempontjából távolabbi, de jól ismert példa segít kijelölni vizsgálódásom végpontját. Tanulmányomban azt a változást elemzem, amely a német nyelvű evangélikus teológiai irodalomban a szellemek megjelenésével kapcsolatban lezajlott a *Hamletet* a *Libertől* elválasztó fél évszázad alatt. Míg ebben a történetben Shakespeare drámája valóban csak távoli illusztráció, Melanchthon Arisztotelész-kommentárja a tényleges kezdőpontot jelenti.⁵ A *De anima* háttérén különösen is világosan rajzolódik ki a következőkben elemzett változás, hiszen a tárgyalt szerzők közül nem egy a reformátor tanítványa volt.

* * *

A mára szinte teljesen elfelejtett strassbourgi lelkész és teológiai professzor, Melchior Specker (*fl.* 1554–1569)⁶ 1560-ban *Vom Leiblichen Todt* címen megjelentetett egy hatszáz oldalas florilégiumot, amelyben a halállal, teme-

⁴ SHAKESPEARE, WILLIAM: *Hamlet, dán királyfi. Tragédia.* Ford.: Arany János. Szerk.: Fabiny Tibor. Bp., 1997. (2. kiad.) 2.2.582–586. Hamlet apja szellemének a Shakespeare-kutatás is komoly figyelmet szentelt. A téma klasszikusnak számító feldolgozásához ld.: GREENBLATT, STEPHEN J.: *Hamlet in Purgatory.* Princeton, 2002.

⁵ Elemzésemben a német nyelvű lutheránus irodalommal foglalkozom, és ebben a *Liber* is csak a vizsgálódás nullpontját, nem az első lépését jelenti. Ugyanakkor éppen a halhatatlanságról szóló záró fejezetnek létezett egy önálló német fordítása, még az 1540-es *Commentarius* kiadás alapján: MELANCHTHON, PHILIPP: *Von dem leben vnd vnsterblichkeit der Seelen.* Ford.: Knaust, Heinrich. Berlin, 1540. – VD16. M 2790.

⁶ Életéről keveset tudunk, de 19. és kora 20. századi életrajzi lexikonokban még felbukkan a neve. Deutsches biographisches Archiv. I–III. (Microfiche.) München, 1999–2002. Online: World Biographical Information System (továbbiakban: WBIS) <http://db.saur.de/WBIS> – 2014. december (továbbiakban: DBA.) I:966.317., II:595.158.

téssel, illetve a lélek halál utáni állapotával foglalkozó teológiai ismereteket gyűjtötte egybe.⁷ A tematikus fejezetekbe rendezett gazdag anyag forrásául a Biblia mellett a latin és görög egyházatyák, a középkori és kortárs (16. századi) teológusok, valamint a történetírók művei szolgáltak.

Specker a harmadik rész tizenkét fejezete közül a kilencediket szenteli annak a kérdésnek, hogy „az igazak lelkei megjelenhetnek-e az embereknek a földön, és milyen alakban jelenhetnek meg”.⁸ A fejezet tipográfiaailag négy részre tagolódik; az első két bibliai idézetet tartalmaz. Ezek közül az első Júdás Makkabeus látomása Oniász főpapról és Jeremiás prófétáról (2Mak 15,11–16). A perikópa a lap rectóján, az előző fejezet végén is szerepelt, ahol az üdvözült lelkek életének leírásában a mennyei istentisztelet részletes ismertetése kapcsán találkozhattunk vele. Az igazak lelke az angyalokkal együtt imádkozik a földön küzdő egyházért – ennek bizonyítéka, hogy Júdás álmában Oniász „[k]itárta kezét és imádkozott a zsidók egész közösségéért” (12. v.). Az új kontextusban azonban annak alátámasztására olvashatjuk ismét a szövegrészt, hogy megjelenhetnek-e a lelkek a földön.

A fejezet elején található másik bibliai szakasz Jézus megdicsőülésének története (amelyet Specker a Lukács 9,30–33 alapján idéz, de mindhárom szinoptikus evangéliummal hivatkozik). Ennek az adott kontextusban releváns mozzanata, hogy Mózes és Illés is megjelennek Jézus mellett. Specker röviden értelmezi az idézeteket:

„Ezek a bizonyságok nyilvánvalóan mutatják, hogy az igazak lelkei Isten parancsára és rendelésére megjelenhetnek, és hogy jelenhetnek meg, és hogyan ismerhetők fel. Mivel azonban nincs más példánk, az ilyen jelenésekről tovább semmit ne tartsunk, hanem érzük be a biztos írással.”⁹

A fejezet tehát két olyan bibliai idézettel kezdődik, amelyek azt bizonyítják, a holtak lelkei megjelenhetnek a földön. Nem kétséges, hogy Specker elfogadja az implikációjukat, következtetésként mégis az egész jelenség elutasítását vonja le belőlük azzal a meglehetősen gyengének tűnő

⁷ SPECKER, MELCHIOR: Vom Leiblichen Todt. Was er sey/waher er kom[m]e/vnd wie man sich darzü bereyten solle/ Auch Von der Begräbniß vñ Begäncknussen/vnd wie man sich der Abgestorbenen halben trösten vnd halten solle. Jtem Von der Selen vnd jrem ort/ stand/ vnd wesen/biß auff den Jüngsten tag. Alles auß H. Schrifft/vnd der Vätter außlegung / fleyssig zûsam[m]en gebracht. Strassburg, 1560. – VD16. S 8169; microfiche kiadása: Bibliotheca Palatina: Druckschriften / Stampati Palatini / Printed Books. (Microfiche) Ed.: Boyle, Leonard – Mittler, Elmar. München, 1995. (továbbiakban: BPal.) F3819–3820. (továbbiakban: SPECKER, 1560.)

⁸ „Das IX. Capitel. An Spiritus Iustorum poßint hominibus apparere in hoc mundo, & qua forma appareant. Ob die Seelen vnnd Geyster der gerechten/hie auff erden erscheynen mögen /vnd in was gestalt sie erscheynen vnd gesehen/ vnd erkennen werden.” SPECKER, 1560. 275^v.

⁹ „Dise zeügnuß zeygen öffentlich an/das die seelen der gerechten/auß Gottes geheiß vnd gebott/erscheynen mögen/ vnnd wie sie erscheynen / vnnd erkennen werden. Dieweyl wir aber keyn andere exampel haben/sollen wir hinfürt auff solche erscheynungen nichts halten / vnd vns lassen an der gewissen schrifft vernügen.” SPECKER, 1560. 275^v–276^r.

indoklással, hogy a rendelkezésre álló bizonyítékok nem érik el a kritikus mennyiséget. Az érvelés független attól, hogy a Makkabeusok könyve deuterokanonikus irat, amelynek tekintélyét protestánsok gyakran megkérdőjelezték. Ez a szempont Speckernél egyáltalán nem merül fel. Egyszerűen azt mondja, hogy két bibliai idézet még nem elég ahhoz, hogy bizonyítottan tekintsük a dolgot. Ugyanezzel a logikával Énók (1Móz 5,24) és Illés (2Kir 2,11) elragadtatása – hogy mást ne is említsek – is megkérdőjelezhető lenne. Ez a lehetőség azonban nyilvánvalóan meg sem fordult Specker fejében. Mindenesetre a két textus (2Mak 15 és Lk 16) kulcsszerepet játszik majd a locus további történetében.

A fejezet második része fölött kettős cím áll – *Augustinus nézete a vértanúk megjelenéséről* és *A De cura pro mortuis gerenda című könyvben*¹⁰ –, amely után egy hosszabb idézet következik a mártírok különleges helyzetével kapcsolatban. Az egyházatya nyitva hagyja a kérdést, hogy a vértanúk megjelennek-e egyáltalán személyesen bárkinek, tehát ennek lehetőségét esetükben ki sem zárja. Természeténél fogva a közönséges halandók lelke azonban biztosan nem vehet részt a hátramaradottak életében.¹¹ A kettős cím azért fontos, mert így a következő szakasz *A Háromkirályok napjának evangéliumáról*¹² könnyen értelmezhető az Augustinust megnevező főcím alá tartozónak. Sem a szerzőt, sem a művet nem azonosítja közelebbről Specker szövege, de az idézet – kihagyásokkal – valójában Luther 1522-es karácsonyi posztillájából származik.¹³ Figyelemre méltó, hogy Specker, aki egyébként akkurátusan megnevezi forrásait, nem érezte szükségét, hogy a reformátor nevét külön feltüntesse, és elegendőnek találta a cím szerinti hivatkozást.

Luther számos érvet és textust sorakoztat fel annak cáfolatául, hogy az eltávozott lelkek megjelenhetnek a földön. Az első Ábrahám elutasító válasza a példázatbeli gazdagnak (Lk 16,27–31), majd a szellemidézést és a halottaktól való tudakozódást tiltó ószövetségi törvény következik (5Móz 18,10–12). Harmadszor az olyan bibliai példák hiányára hívja fel a figyelmet, amelyben a szentek fordultak volna eltávozott lelkekhez. Specker hosszabb részeket kihagyva Luther szövegéből egy olyan ézsaiási igehelyet (8,19–20) idéz bibliai bizonyítékként, amely közeli párhuzamot mutat a deuteronomista tiltással. A próféta – mondja a reformátor – a halottidézőkhöz és jövendőmondókhöz fordulással szemben azt helyezi hallgatói szívére, hogy Istenhez forduljanak. Megelőzendő, hogy ezt bárki is úgy értelmezhesse, mint a magán kinyilatkoztatás legitimációját, Luther Isten akaratának kikutatását a Szentírás tanulmányozásához köti. Ennek alapját az ézsaiási figyelmeztetés teremti meg – „A törvényre és intelemre figyeljenek!” (8,20) –, de a lukácsi példázat – „Van Mózesük és vannak prófétáik, hallgassanak azokra!” (16,29) – visszhangja is megerősíti.

¹⁰ „Augustini meynung von der erscheynung der Martyrer”, ill. „In lib. de cura pro mortuis gerenda”. SPECKER, 1560. 276^r.

¹¹ *De cura*. 16.19–20.

¹² „Vber das Euangelium an der heyligen drey König tag.” SPECKER, 1560. 276^v.

¹³ D. Martin Luthers Werke. Kritische Gesamtausgabe. Weimar, 1883–2009. (továbbiakban: WA.) 10^{1/1}:587.3–590.12.

Luther voltaképpen nem tagadja a szellemek megjelenését, de tanácsot ad arra vonatkozólag, hogyan kell viszonyulni hozzájuk, ha az ember találkozna velük.

„Ezért ahol és ahogy odajön hozzád egy szellem, ne kérdezz tőle semmit, hogy gonosz-e vagy jó, hanem csak vágd a képébe röviden és megvetően ezeket a szavakat: »Van Mózesük és vannak prófétáik!« Akkor aztán hamar megérzi, mit is gondolsz. Ha jó szellem, csak annál jobban fog kedvelni téged azért, mert a te Istened és az ő Istenének szavát ilyen szabadon és örömmel szólod. Ha pedig nem jó – amint az összes szellemre áll, amelyik zajt csap –, akkor hamarosan agyót mond.”¹⁴

Luther itt még megengedi annak a lehetőségét, hogy jó szellemek is megjelenhetnek, de a szöveg további részében már arról beszél, hogy „soha senki nem hallott vagy olvasott még ilyen szellemekről vagy a természetükről egyetlen példát sem a Szentírásban, ezért az ilyet biztosan meg kell vetni és el kell kerülni, mint egy ördögi kísértetet”.¹⁵ Voltaképpen ez a reformatori álláspont válik majd a későbbi konszenzus sarokkövévé.

Ennek jeleit már Speckernél is láthatjuk, akinél ez a megközelítés válik hangsúlyossá a fejezet utolsó, negyedik részében, amely Saulnak az éndóri halottidézőnél tett látogatását (1Sám 28,7–25) tárgyalja a *Sámuel feltámasztásáról* cím alatt.¹⁶ A szakasz három részből áll. Az első a főcímen kívül nem rendelkezik más szerkesztői azonosítóval, Specker saját szövegének is tűnhet, de valójában az előző Luther-passzus közepéről, az Ézsaiás-hivatkozás előtt kihagyott hosszabb szakaszból vett részlet.¹⁷ A reformátor szerint Sámuel helyett egy kísértet jelenik meg a történetben. Először is, mert a halottidézés ellenkezik Isten törvényével. A kimondatlan peremfeltétel, hogy Isten olyan igaz szolgája, mint Sámuel, sem életében, sem halálában nem venne részt ilyen szörnyű bűnben. Az is komoly érv a pozitív értelmezéssel szemben, hogy egy vajákos idézi fel a prófétát, hiszen varázslóknak nem lehet hatalma az igazak lelke felett, hogy előrángassák őket nyugvóhelyükről, Isten kezéből. Luther arra is reflektál, hogy a Biblia nem tisztázza, tényleg Sámuel lelke jelenik-e meg vagy egy hamis szellem. Ez egyfajta éberségi vizsgálat, hiszen mindnyájunknak tudnia kell, Mózes törvénye tiltja a halottidézést, Isten ígését pedig emlékezetünkben kell tar-

¹⁴ „Drumb wie und wo dyr eyn geyst tzukompt, ßo frage nur nichts, ob er boß oder gut sey, sondern stoß ihm nur frisch ditz wortt kurtzlich und vorechtlich ynn die naßen: Habent Mosen et prophetas, ßo wird er bald fulen, was du meynist. Ist er gutt, ßo hatt er dich nur deste lieber drumb, das du deyniß und seynis gottis wortt ßo frey und froelich furist; ist er nitt gutt, wie sie alle sind, die do polltern, ßo wirt er bald ade sagen.” WA. 10^{1/1}:587.9–14.

¹⁵ „Es ist kein exempel yhe gehort noch gelesen ynn der schriffte von solchen geystern und yhrem weßen, drumb sey es tzuorachten und meyden als eyn teuffelsgespenst gewißlich.” WA. 10^{1/1}:588.8–10.

¹⁶ „Von der Aufferweckung Samuelis.” SPECKER, 1560. 277^r. A német kulcsszó talán kicsit kevésbé egyértelműen implikálja a testi aspektust, mint a bevett magyar fordítása.

¹⁷ WA. 10^{1/1}:588.11–19., vö. 13. sz. jegyz.

tanunk – a reformátori gondolat háttérében talán itt is *A gazdag és Lázár* példázatának kulcsmondata áll (Lk 16,29).

A következő szakasz azonosítása lényegesen egyszerűbb, mivel Specker viszonylag pontosan megadja a forrását. Aranyszájú Szent János egyik homíliáját idézi a Máté evangéliumát magyarázó prédikációsorozatból,¹⁸ de itt egy szó sem esik az éndóri halottidézőről, és utalás sem történik Sámuelre. Az eredeti kontextusban az egyházatya azt cáfolja, hogy a halottak lelkei démonokká válnak.¹⁹ Gondolatmenetének két mozzanata érdemel közelebbi figyelmet. Egyrészt idéz egy sor bibliai igehelyet,²⁰ másrészt pedig olyan bináris logikát alkalmaz, amellyel az összes lehetőséget lefedi. Röviden: az igazak lelkei Isten kezében vannak, a gonoszokéi pedig nem térhetnek vissza, ahogy *A gazdag és Lázár* példázata tanítja. A felekezeti polémiaiban a protestánsok számára jól hasznosítható volt ez az érv a purgatórium tanításával szemben, hiszen a tisztítóút létét katolikus ellenfelek gyakran olyan történetekkel próbálták bizonyítani, amelyekben a halálból visszatérő lelkek az élők segítségét – például misealapítványok finanszírozását – kérik. Ha közelebről összevetjük a Speckernél szereplő idézetet Khrüszosztomosz saját szövegével, számos kisebb eltérést fedezhetünk fel. Az egyházatya a gondolatmenet több pontján is racionális érveket sorakoztat fel, amelyeken a 16. századi szövegváltozat jobbára egyszerűen említés nélkül átlép,²¹ és ahol János a racionális belátásra hivatkozik, a Speckernél található fordításban csak azt olvashatjuk, hogy az adott nézet a Bibliából igazolható. Mindez nem hamisítja meg Khrüszosztomosz mondanivalójának lényegét, de a Specker által közölt fordítás a reformátori szemlélethez sokkal közelebb állónak mutatja az egyházatyát, mint az eredeti szöveg. Mivel Sámuelről egyáltalán nem beszél, János azt sem állíthatja, hogy a Saulnak megjelenő képmása ördögi eredetű, de a megfojtott gyerekek állítólagos lelkével kapcsolatban tesz hasonló kijelentést: „nem a holtak lelke kiált, hanem a gonosz lélek, aki ezeket a dolgokat színleli, hogy megtévessze azokat, akik hallják”.²²

¹⁸ SPECKER, 1560. 277^v–278^r. A 28. homília (Mt 8,23–24) 3. szakaszát idézi, vö. Nicene and Post-Nicene Fathers. A Select Library of the Christian Church. I. Ed.: Schaff, Philip. 14 köt. (Reprint: Peabody, 1995.) Online: <http://www.ccel.org/fathers.html> – 2014. december (továbbiakban: NPNF.¹) 10:191–192. p.

¹⁹ Ebben az igehirdetésben azokról a gyerekekről van szó, akiket a varázslók állítólag azért ölnek meg, hogy a lelküket saját szolgájukká tegyék. *A gazdag és Lázár* példázatról szóló prédikációiban azonban Khrüszosztomosz nagyon hasonló szempontokat tárgyal – a vértanúk védelmében – azokkal kapcsolatban, akik erőszakos halált halnak. ST. JOHN CHRYSOSTOM: On Wealth and Poverty. Ford.: Roth, Catharine P. Crestwood, 1984. (továbbiakban: CHRYSOSTOM, 1984.) 41. p. Vö. NPNF.¹ 10:191. jegyz.

²⁰ Bölcs 3,1; Lk 16,27–28, 12:20; ApCsel 7,59; Fil 1,3; 1Móz 15,15 és párhuzamos helyek.

²¹ János például azért is tiltakozik a lelkek démonokká válásának képzelet ellen, mert a testek szubsztanciáját sem lehet megváltoztatni (pl. egy ember testéből egy számárét létrehozni), a lelkekét pedig még kevésbé. Továbbá a lelkek halál utáni visszatérését azért is lehetetlennek tartja, mert a testből távozva a lélek új környezetben találja magát, ahol nem ismeri ki magát, és vezető nélkül képtelen lenne megtalálni a visszafelé vezető utat.

²² „For it is not the spirit of the dead that cries out, but the evil spirit that feigns these things in order to deceive the hearers.” NPNF.¹ 10:191. p.

Specker fejezete a Khrüszosztomosz-idézetet értelmező és egyszerűsítő az egész gondolatmenetet összegző bekezdéssel zárul. Ez a szakasz tipográfiaailag is megkülönböztethető az előzőektől, és valószínűleg a kompilátor-szerző saját szövege, amelyben újabb bibliai hivatkozásokkal alátámasztva²³ markánsabban fogalmazza meg a tételt, mint a fejezetben idézett bármelyik forrása. „Ezért óvakodjék mindenki attól, hogy az ilyen járókelő és megtévesztő szellemeket a holtak lelkének tartsa, hanem magának az ördögnek! [...] Itt az ítéletnapig bizonytalannal nem fog már több lélek megjelenni.”²⁴ Ez a néhány mondat tömör összefoglalása a század hátralevő évtizedeiben uralkodóvá váló nézetnek. Az az út, amelyet Specker ebben a rövid fejezetben bejár a lelkek megjelenését elfogadó kezdősoroktól a jelenéseket egyértelműen az ördög számlájára író záró bekezdésig, voltaképpen az 1500-as évek második felében általánosan lezajló változást képezi le kicsiben. Idézett forrásaival, bizonyító erejű igehelyeivel vagy éppen az általa magyarázatot igénylőnek érzett passzusokkal is újra meg újra találkozni fogunk a következő évtizedek során.

* * *

Öt évvel a *Vom Leiblichen Todt* első kiadása után, 1565-ben a birodalom túlsó felében, Odera-Frankfurtban jelent meg Andreas Musculus (1514–1581) *Gelegenheit / Thun vnd Wesen der Verstorbenen* című műve.²⁵ A szerző – később brandenburgi szuperintendens és a *Formula Concordiae* egyik szerzője – elkötelezett gnesio-lutheránus, akit a 16. század legelszántabb hitvitázói között tart számon a teológiatörténet, de őt illeti a *Teufelbücher* – egy jellegzetesen 16. századi műfaj – legkiemelkedőbb képviselőjének kétes dicsősége is.²⁶ A *Gelegenheit* tíz kérdésben – mintegy kátéformában – dolgozza fel az eszkatologikus témákat a haláltól az utolsó ítéletig. Az eltávozott lelkek visszatérésével a harmadik kérdés keretében foglalkozik.

Ennek a résznek az átfogó témája a lelkek tartózkodási helye a test halála és feltámadása közti időben. Miután a szakasz első felében áttekintette az átmeneti hely hollétét és megnevezéseit, Musculus felteszi a kérdést, hogy vajon a lelkek megjelenhetnek-e újra a világban. Válaszának gerincét

²³ Jel 20,12–15 és Júd 14–15.

²⁴ „Darumb hüte sich jederman/ das er solche wandlende vnd jrrende Geyster / nicht für Seelen der Abgestorbenen halte / sondern für den Teuffel selbs. [...] Hie zwischen dem Jungsten tag würt gewißlich keyn Seele mehr erscheinen.” SPECKER, 1560. 278^r.

²⁵ MUSCULUS, ANDREAS: *Gelegenheit / Thun vnd Wesen der Verstorbenen / von jrem Abschied an / aus diesem Leben / bis zum eingang / nach gehaltenem Jüngsten Gericht / zum ewigen Leben*. Frankfurt a.O., 1565. – VD16. M 7151; microfiche kiadása: BPal. F522–523. (továbbiakban: MUSCULUS, 1565.)

²⁶ Életéhez és munkásságához ld.: WEICHERT, FRIEDRICH: Andreas Musculus. (1514–1581) In: *Theologen*. Ed.: Heinrich, Gerd. 5. köt. – *Berlinische Lebensbilder*. Ed.: Ribbe, Wolfgang. Berlin, 1990. 17–28. p. De életrajzi adatai könnyen hozzáférhetők a releváns lexikonokban és adatbázisokban is, ld. pl.: *Allgemeine Deutsche Biographie*. 56 köt. Berlin, 1875–1912. Online: <http://www.deutsche-biographie.de> – 2014. december (továbbiakban: ADB.) 23:93–94. p.; DBA. I:878.399–404., II.931:188–196., III:652.101–104., 1041.72–74.

Aranyszájú Szent Jánosnak a Máté evangéliumáról szóló 28. homíliája adja.²⁷ Az idézetet a negatív tézis rövid, de karakteres megfogalmazásával vezeti be: „a halott lelkek, mivel egyszer már megérkeztek arra a helyre, ahova Istentől rendeltettek, [...] ott is maradnak az ítélet napjáig, és nem jönnek vissza, nem mutatkoznak meg, és az emberekkel nem érintkeznek.”²⁸ Indoklásul arra hivatkozik, hogy a Biblia ilyesmiről semmiféle bizonyosságot nem tesz, semmi példát nem ad rá. Ez nem feltétlenül őszintétlen, hiszen amint a Khrüszosztomosz-idézetet értelmező megjegyzéséből kiderül, meg van róla győződve, hogy „az ilyen megtevesztő szellemeket semmi másnak nem kell tartani, mint ördögi kísérteteknek és csalásoknak, sőt magának az ördögnek”.²⁹ Nem fejtí ugyan ki, hogy hogyan kell értelmezni azokat az igehelyeket, amelyeket esetleg ellenérvként akarhat valaki felhozni, de a tétel fényében már el tudjuk képzelni Musculus olvasatát.

Aranyszájú Szent Jánost más fordításban idézi, mint Specker, mégis sok hasonlóság mutatkozik a két szövegrész között. Musculus elhagyja a szakasz egész első részét a démonokká váló lelkekről, és rögtön a saját kérdése szempontjából releváns részletre, a lelkek visszatérésének tagadására tér. Másrészt viszont ő is mellőzi a racionális érveket – bár jelzi a rövidítést –, és a bizonyító erejűnek tartott bibliai igehelyekre teszi a hangsúlyt. Ezek számára azért is fontosak, mert a Khrüszosztomosz-idézetten kívül az érvelésben nem hivatkozik konkrét szentírási versekre, itt azonban a legfontosabb helyek³⁰ előfordulnak. Összességében Musculus rövidebb terjedelemben és kevésbé részletesen foglalkozik a lelkek megjelenésének kérdésével, mint strassbourgi kollégája, de az új álláspontot határozottabban képviseli, és a jelenéseket egyértelműbben köti magához az ördöghöz.

* * *

Az 1560-as évek végéig több olyan könyv is megjelent még evangélikus teológusok tollából, amely érdemben foglalkozik az eltávozott lelkek visszatérésének lehetőségével. Ifj. Johannes Garcaeus (1530–1574) *Sterbbüchlein*jének első fennmaradt kiadása 1573-ból származik,³¹ de valószínűsíthető, hogy ezt már megelőzte egy 1568-as megjelenés, és azt kell az *editio princeps*nek tekintenünk.³² Garcaeus édesapja Melanchthon baráti köréhez tartozott, és a fiú is Wittenbergben tanult a reformátornál, később

²⁷ MUSCULUS, 1565. D4^v–6^v.

²⁸ „die verstorbene Seelen / da sie ein mal an das Ort komen/dahin sie von Gott verordnet [...] auch alda bleiben bis zum Jüngstē tag/vnd nicht wider komen/sich sehen lassen/vnd mehr mit den leuten vmbgehen.” MUSCULUS, 1565. D5^r.

²⁹ „Darumb sol man solche jrr Geister für nichtes halten/als für Teufels gespenste vnd betriegerey / Ja für den Teufel selber.” MUSCULUS, 1565. D6^{r/v}.

³⁰ Lk 16,19–31, 12:20; ApCsel 7,59; Fil 1,3; 1Móz 49,33.

³¹ GARCAEUS, JOHANNES, IFJ.: *Sterbbüchlein* Darin Von den Seelen/ jrem ort/ stande/ thun und wesen / aller Menschen/bis an den Jüngsten tag/aus Gottes wort vnd der lieben Veter Schrifften/ warhafftiger bericht. Wittenberg, 1573. – VD16. G 461; microfiche kiadása: BPal. F720–721. (továbbiakban: GARCAEUS, 1573.)

³² Az ajánlás dátuma: 1568. Keresztelő Szent János napja (jún. 24.) (GARCAEUS, 1573. A4^r), és a 18–19. századi életrajzai is említenek egy 1568-as (esetleg 1569-es) kiadást. DBA. I:368.367., 371, 375.

pedig teológiai doktorátust is szerzett ugyanott.³³ A két korábbi könyvtől eltérően Garcaeus az egész művet a halál és feltámadás közti állapot tárgyalásának szenteli. A mintegy 300 octavo oldalt tartalmazó kötet 25 egyenlőtlen hosszúságú fejezetre tagolódik, amelyek közül a 14. foglalkozik azzal a kérdéssel, „[h]ogy a testtől elvált lelkek és szellemek hajlékukat újra felölthetik-e az utolsó ítélet előtt, és itt a földön ismét megjelenhetnek-e, láthatók és felismerhetők lehetnek-e”.³⁴

Garcaeus kérdésfelvetése annyiban eltér a korábbiaktól, hogy a testbe való visszatérés lehetőségét is fontolóra veszi, ám ezt gyorsan el is veti. A fejezet azzal a tétellel indul, hogy az eltávozott lelkek az utolsó ítélet előtt nem térhetnek vissza a testükbe. Ez egy kis kitérőre is alkalmat ad, mert Garcaeus itt röviden értekezik az igazak és hamisak feltámadásáról. Ennek során feltételezi a lélek halhatatlanságát, és Melanchthon hatását tükröző álláspontot fogalmaz meg: a pogány filozófia eljuthat a lélek halhatatlanságának felismerésére, de a test feltámadásáról nem tud, és azzal nem is tud mit kezdeni.³⁵ Ezt követően tér rá voltaképpeni témánkra, a jelenések kérdésére. Ennek egyetlen bibliai példajaként Jézus megdicsőülésének történetét említi. Azt a lehetőséget, hogy Mózes és Illés a purgatóriumból tért volna vissza, megalapozatlansága miatt határozottan elutasítja. Júdás Makkabeus álma és Saul éndóri látogatása pedig egyszerűen szóba sem kerül az egész fejezetben. Saját tételét viszont igehelyekkel is alátámasztja.³⁶

A következő lépésben azt a platóni elképzelést cáfolja, hogy a tisztább lelkek felemelkednek, de az alantasabb emberek lelke a sírok körül lebeg és szellemként látható.³⁷ Melanchthon ebből azt a következtetést vonta le, hogy a pogány filozófusok joggal ismerték fel a lélek halhatatlanságát.³⁸ Garcaeus viszont határozottan elveti a platóni gondolatot, amellyel igehelyeket szegez szembe.³⁹

A bibliai alapok ilyenfajta áttekintése után Garcaeus a patrisztikus érveket sorakoztatja fel egy Tertullianus- és három Khrüszosztomosz-idézet formájában. A latin apologéta kifejezetten a testtől elszakadt lélek visszatértét cáfolja, mivel gondolatmenetének kontextusát a halottak feltámasztásának kérdése jelenti, és ebben az összefüggésben a test szolgál az isteni erő kézzelfogható bizonyítékául.⁴⁰ Garcaeusnál ez úgy jelenik meg, hogy a

³³ Életrajzához ld.: ADB. 8:370–371. p.; DBA. I:368.362–377., II:427.379–380., III:280.391.

³⁴ „Ob die Seelen vnd Geister vom Cörper getrennet / wider jre Hütten einnemen/für dem letzten gericht/vnd hie auff Erden widerumb erscheinen/gesehen vnd erkennet mügen werden.” GARCAEUS, 1573. L4^v.

³⁵ Vö. ITTZÉS, 2013. 63–65. p.

³⁶ 2Sám 12,23; Zsolt 88,11; Jób 7,9–10; Sir 38,21 és Fil 1,23.

³⁷ Vö. *Phaidón* 80c–81d.

³⁸ A *Liber*ben a *Phaidón*-hivatkozás után közvetlenül következik a tanulmányom elején idézett szakasz. CR. 13:175. p.

³⁹ Bölcs 3,1 és ApCsel 7,59.

⁴⁰ Tertullianus, *De anima* 57. fejezet. – Ante-Nicene Fathers: Translations of the Writings of the Fathers down to AD 325. Ed.: Roberts, Alexander – Donaldson, James. 10 köt. (Reprint: Peabody, 1995.) Online: <http://www.ccel.org/fathers.html> – 2014. december. 3:234. p.

lélek nem térhet vissza kijelölt helyéről – kivéve, amikor Isten hatalma feltámaszt valakit. Ilyenkor ugyanis a lélek újra visszatér a korábbi testébe, amint azt a bibliai példák is bizonyítják. Az Aranyszájú Szent Jánostól vett idézetek közül az első már ismerős, a 28. homília⁴¹ részlete. Ugyanazt a fordítást használja, mint Specker, és ugyanúgy rövidíti a szöveget, és hasonlít hozzá a Biblia-elv előtérbe helyezésében is, bár valamivel bővebb idézetet közöl, mint strassburgi elődje. Ehhez két rövidebb szakaszt csatol még, egyet *A gazdag és Lázár* példázatát magyarázó sorozat 4. prédikációjából, egyet pedig a Máté-ciklus 13. homíliájából.⁴² A gondolatmenetet itt ugyanazzal az összefoglaló bekezdéssel zárja, mint Specker – akinek a művét feltehetőleg ismerte és használta –, amelyben megismétli, hogy a jelek nem halottak lelkeinek, hanem magának az ördögnek kell tartanunk.

Amit eddig láttunk Garcaeusnál, az az „új ortodoxia” karakteres megfogalmazása, amelyben az alternatív elképzeléseknek kevesebb teret enged, mint elődei. Ami azonban meglepő, hogy a fejezet utolsó ötöde még hátravan, és ezeket a lapokat kísértettörténetek töltik meg, amelyeket a szerző az ördögi színlelés és csalás példaként vonultat fel.⁴³ Az pedig még ennél is meghökkentőbb, hogy az eseteket nem egyszerűen evangélikus forrásokból meríti, hanem a történetek főszereplőit alkalmasint a lutheri reformáció tekintélyes és jól ismert alakjai. Az első történet hőse Nikolaus von Amsdorf – Luther barátja, a „gnasio-lutheránusok nagyatyja”⁴⁴ és az első evangélikus püspök –, akinek halott nemesemberek képében két ördög egy levelet diktált, amelyet a főszereplő az előírt címzett helyett a választófejedelemnek adott át. Az anekdota forrása feltehetőleg Luther, akinek az asztali beszélgetését Garcaeus itt is és a harmadik történetben is szinte szó szerint követi.⁴⁵ Azt nem kisebb ember, mint maga János Frigyes választófejedelem beszélt el a reformátornak. Egy özvegyemberről szól, akihez visszatért meghalt felesége – vagy az ördög a felesége képében. Az asszony nemcsak a házimunkát végezte el ismét, hanem gyerekeket is szült az embernek, míg a férfi – ígéretét megszegve – egyszer káromkodásban nem tört ki, amire a felesége nyomtalanul eltűnt, mindössze az üres ruhái maradtak utána. A két epizód között Melanchthon nagynénjének története olvasható, amelyet maga Philipp magiszter terjesztett nyomtatásban. Az elbeszélés szerint – amely szerkezetében a „purgatóriumbizonyítékok” tipikus példája – halott férje egy ferences barát kíséretében visszatért az éppen babát váró özvegyhez, és megparancsolta neki, hogy naponkénti

⁴¹ Megadja a homília számát is, bár a 28. helyett a 29-re hivatkozik: GARCAEUS, 1573. 7^r.

⁴² GARCAEUS, 1573. L8^v–M1^r. Vö. CHRYSOSTOM, 1984. 85–86. p.; NPNF.¹ 10:85. p.

⁴³ GARCAEUS, 1573. M1^r–M3^v.

⁴⁴ A kifejezés forrása: KOLB, ROBERT: *Confessing the Faith: Reformers Define the Church, 1530–1580*. St. Louis, 1991. 71. p.

⁴⁵ Az itt idézett anekdotához ld.: D. Martin Luthers Werke. Tischreden. Ed.: Drescher, Karl. 6 kötet. Weimar, 1912–1921. 3:517.1–6, 3676. sz. (1530) (vö. 515.26–32); az alábbihoz pedig: Uo. 517.16–37. Magyarul ld. Luther válogatott művei. 8. kötet. Asztali beszélgetések. Ford.: Márton László. Szerk.: Csepregi Zoltán. Bp., 2014. 415–416. p. (3676. sz.)

miséket fizessen elő a papoknál, és „ezzel szerezze meg számára az üdvösséget”.⁴⁶

Garcaeus nem értelmezi, mindössze elbeszéli a történeteket. Sosem tudjuk meg, mi volt Amsdorf levelében, bár az iratnak feltehetőleg fellelhetőnek kellett lennie a választófejedelmi levéltárban. A harmadik történetet az asztali beszélgetésekben hosszas fejtegetés követi az ördög gyerekeinek problémájáról, ezt azonban Garcaeus már nem közli. Ugyancsak nem tér ki arra a részletre, a káromkodás miért is úzi el az ördögöt, sőt a purgatórium hamis tanításával szemben szinte kötelezően elvárható óvás is elmarad. Semmi magyarázatot nem ad arra nézve, mi is volt a baj ezekkel a jelenésekkel – egyik sem okozott senkinek semmi kézzelfogható kárt, és legalább az asszony némi jót is tett. Ehelyett a fejezet utolsó bekezdésében Garcaeus egyszerűen úgy összegzi a történeteket, mint az ördögi csalás és kártevés rettenetes példáit, amelyekhez hasonlót még sokat sorolhatna.

Bármennyire is abszurdnak tűnik 21. századi érzékenységünk számára ez a megközelítés egy magasan képzett, művelt teológus részéről, hiba lenne cinizmusként vagy tudatos torzításként értelmezni. Éppen ellenkezőleg, véleményem szerint nagyon is határozottan rávilágít annak az értelmezési keretnek az erejére, amelyen belül Garcaeus a történeteket elhelyezi és feldolgozza. Ez nem zárja ki, hogy a 16. századi lutheránus értelmiségi elit – mai normáink szerint – babonás világmépét nyugtázzuk,⁴⁷ de ezzel még nem kerülünk közelebb annak magyarázatához, hogy Garcaeus – ennek az elitnek egy tagja – miért nem tartott attól, hogy történeteivel a katolikusok malmára hajtja a vizet. Lehet, hogy 21. századi normáink szerint babonás volt, de kriptó-katolicizmussal aligha lehet vádolni. Ha feltételezzük, hogy nem volt teljesen inkonzisztens, akkor el kell fogadnunk, hogy ezek a furcsa történetek számára valóban az ördögi cselvetések és színlelések hosszú sorának bizonyítékai voltak. Számára – és feltehetőleg az általa idézett tekintélyek számára – ez volt a történetek nyilvánvaló értelme. Ha ebben igazam van, akkor ez segíthet annak felismerésében, hogy világértelmezésük mennyire *teológiai* meghatározottságú volt. Mai ésszel a történetek hitelességét névértéken kérdőjelezzük meg. Azt gondoljuk róluk, hogy nem lehetnek igazak. Ha nem is a megtévesztés tudatos szándékával keletkeztek, igazságtartalmuk mindössze a képzelet világában mozog, nincs empirikus tartalmuk. 16. századi eleink megközelítése ettől radikálisan különbözött. Sem a jelenséget nem tagadták, sem azt, hogy annak tényleges metafizikai – és nem pusztán képzeleti – tartalma van. Ami viszont vita tárgya lehet náluk is, az a konkrét metafizikai tartalom, vagyis a jelenség katolikus értelmezése. Amit látunk, és ami valóban megjelenik, az nem a holtak visszatérő lelke, hanem ördögi kísértet. Még egy lépéssel tovább: értelmezésük mellett a legerősebb érv, hogy ez az egyetlen magyarázat, amely összhangban van a biblikus hittel, a hermeneutikai körből azonban ezzel nem tudnak kilépni. A Biblia maga akár szolgálhatna is ellenpéldákkal, ahogy láttuk, ha azokat nem eleve egy olyan interpretációs mátrixban értelmeznék, amely kizárja az eltérő olvasatokat. Aminek a tanúi lehetünk

⁴⁶ „jm damit die seligkeite zuerwerben” GARCAEUS, 1573. M2^r.

⁴⁷ A téma klasszikus tárgyalásához ld.: SCRIBNER, ROBERT W.: *Incombustible Luther: The Image of the Reformer in Early Modern Germany*. In: *Popular Culture and Popular Movements in Reformation Germany*. London–Ronceverte, 1987. 323–353. p.

a 16. századi forrásaink vizsgálata közben, az éppen a hermeneutikai kör forgása, ahogy a konfesszionalizáció folyamatában formálódó felekezeti kultúra – ebben az esetben a német evangélikusság – részletekbe menően kidolgozza, és feszebbre húzza saját értelmezési paradigmáit.

* * *

Garcausszal csaknem egy időben, 1569-ben adta ki Basilius Faber (1520–1576) a halottak lelkeiről szóló traktátusát,⁴⁸ amely abban is rokona a *Sterbbüchlein*nek, hogy szintén Specker könyvének hallgatóságos átdolgozásán alapul. Faber a 16. századi szász oktatástörténet egyik legjelesebb alakja, akinek a latin szótára – amely egyben a klasszikus nyelvbe való bevezetesként is rendkívül hasznosnak bizonyult – legalább 1750 körül iskolai használatban maradt. A tanulmányomban tárgyalt szerzők közül ő az egyetlen, aki nem volt lelkész, bár gnesio-lutheránus elköteleződése 1570-ben így is quedinburgi iskolamesteri állásának elvesztésébe került.⁴⁹

Melanchthon *De anima* kommentárját leszámítva a vizsgált művek közül a *Tractetlein* a legnagyobb könyvsiker. Egy nagyobb eszkatologikus munka függelékeként jelent meg, és a 17. század elejéig vagy másfél tucat kiadást megért.⁵⁰ A lelkek visszatérésével a nyolcadik, utolsó előtti fejezetben foglalkozik. Gondolatmenete közeli rokonságot mutat Speckerével, bár a *Vom leiblichen Todt*-ból ismerős anyagot több ponton átalakítja.

A felütésben Augustinusra hivatkozva – és a *De curá*-ból Speckernél látott idézetet⁵¹ röviden összefoglalva – Faber kimondja az alapvető tételt, hogy az eltávozott lelkek nem térhetnek vissza. A nyolcoldalas fejezet gerincét két hosszabb idézet alkotja. Az első a hosszú részlet Aranyszájú Szent János homíliájából, amelyet előrehoz, mert joggal érzi, hogy Speckernél nincs jó helyen a Sámuel-alfejezetben, hiszen az éndóri jelene nem is érinti. Értelemszerűen ugyanazt a fordítást használja, és ugyanolyan szövegkezelést mutat, mint strassburgi elődje. Faber a Speckernél fejezetzáró, rövid magyarázat érdemi részét is átveszi,⁵² itt azonban ez csak a Khriszosztomosz-idézethez kapcsolódik. A fejezet második nagy blokkja a karácsonyi posztillából kölcsönzött részlet, ezúttal is a *Vom leiblichen*

⁴⁸ FABER, BASILIUS: Tractetlein von den Seelen der Verstorbenen / vnd allem jhrem zustand vnd gelgenheit in: Christliche/nötige vnd nützliche vnterrichtungen/von den letzten hendeln der Welt. Auff's new zum fünfften mahl gemehret vnd gebessert. Leipzig, 1572. Y1^r-c5^v – VD16. ZV 23365.; microfiche kiadása: BPal. F2433–2435 (*Vnterrichtungen*); VD16. ZV 23365.; microfiche kiadása: BPal. F2434 (*Tractetlein*) (továbbiakban: FABER, 1572.)

⁴⁹ Életrajzi adatai a jelentősebb lexikonokban és adatbázisokban könnyen hozzáférhetők, ld. pl.: ADB. 6:488–490. p.; DBA. I:301.103–105., 553.372–373.; II:348.45–49.; III:228.21.

⁵⁰ Kiadástörténetéhez ld.: BARNES, ROBIN B.: Prophetic Pedagogy: Basilius Faber (ca. 1520–1575) and Evangelical Teaching on the Last Things. In: *Historical Reflections/Reflexions Historique*, 2000. 269–283. p., küln. 271–272. p.; BRADY, P.V.: Notes on a Preacher's Repertory: Ambrosius Taurer's *Bußruffer*. (1596) In: *Modern Language Review*, 1971. 826–831. p., küln. 828. p.

⁵¹ Vö. 11. sz. jegyz.

⁵² Vö. 18. és 24. sz. jegyz.

*Todt*ból ismert rövidítéssel.⁵³ Fabert azonban megtéveszthette Specker kettős címadása, mert Luther helyett Augustinus nevét illeszti az idézet fölé.

Ezt követően Faber először röviden megismétli a központi tételt – ezúttal saját szövegeként már harmadszor a fejezetben –, majd számot vet a nehéz bibliai szakaszokkal, amelyekkel Specker fejezete elején találkozunk. Júdás Makkabeus történetét azzal semlegesíti, hogy ott egy „látomásról”⁵⁴ van szó. Ennek nem abban áll a jelentősége, hogy ontológiai különbséget tenne az ébren lévő Saulnak magát megmutató Sámuel és a Júdásnak álmában megjelenő Jeremiás között – ami sokat elárul a korszak metafizikai realizmusáról. A „látomás” azért fontos, mert azt a Lukács 1-re hivatkozva (valószínűleg a 22. versre gondol a 11–20. versek háttérén)⁵⁵ angyali – és így végső soron isteni – eredetűként értelmezi. Semmi kifogásolnivaló nem lehet abban, ha Jeremiás megjelenik egy isteni ihletésű álomban.

A másik magyarázatot igénylő bibliai szakasz Jézus megdicsőülésének története, amelyet Faber azzal kommentál, hogy „Mózes és Illés megjelenése a Tábor-hegyen (Mt 17 és Lk 9) pedig megint egy más dolog, és nem azért került a Szentírásba, hogy az ember abból a holtak megjelenését megalapozza vagy azzal megerősítse”.⁵⁶ Nyilvánvaló kihívást jelent Faber számára az epizód, de az is egyértelmű, hogy az értelmezés teológiai kerete erősebb, mint a kényelmetlen részlet. Ugyanakkor érdemi érveket nem tud felsorakoztatni a kívánt olvasat alátámasztására, egyszerűen csak kizárja a számára elfogadhatatlan értelmezést. Végül a szakaszt Specker érvének átvételével zárja, miszerint más példát nem találunk a Bibliában, ezért nem szabad komolyan venni az ilyen jelenéseket.⁵⁷

A fejezet utolsó részében Faber két bekezdést szentel az éndóri jelenet magyarázatának. Tónusában mindkettő Lutherre emlékeztet, de az előbbi forrását nem sikerült azonosítanom. Ez talán Faber parafrázisa a karácsonyi posztillából átemelt rövidebb idézet utolsó részének, amely – idegen szerzőségere való utalás nélkül – egyértelműen azonosítható a második bekezdés háttérében.⁵⁸ Faber elkötelezett tisztelője Luthernak, és nehezen képzelhető el, hogy tudatosan vegyen át gondolatokat a nagy reformátortól anélkül, hogy adósságát jelezné. Az, hogy itt hallgatólagosan kölesönöz Luthertől, minden bizonnyal annak köszönhető, hogy Specker közvetítésével adaptálja az anyagot, és közvetlen forrásában nem szerepelt eredet-

⁵³ Vö. 13. sz. jegyz.

⁵⁴ „Gesichte”. FABER, 1572. c2^v.

⁵⁵ Egyébként a Lk 24,23 talán még jobban megfeleltethető volna Faber számára: „Auch haben vns erschreckt etliche Weiber der vnsern, die sind fruee bey dem Grabe gewesen, haben seinen Leib nicht funden, Komen vnd sagen, sie haben *ein gesichte der Engeln* gesehen, welche sagen, er lebe.” D. Martin Luthers Werke. Die Deutsche Bibel. 12 köt. 15 rész. Weimar, 1906–1961. 6:322.22–323.23. (Kiemelés tőlem.)

⁵⁶ „So ist die erscheinung Mose vnd Helia auff dem berge Thabor Matth 17. vnd Luc. 9. auch ein ander ding / vnd nicht darumb in die Schrifft gesetzt / das man daraus die erscheinung der verstorbenen gründen/oder sie damit bestätigen sol.” FABER, 1572. c2^v.

⁵⁷ Vö. 9. sz. jegyz.

⁵⁸ FABER, 1572. c2^v–3^v; WA. 10^{1/1}:588.14–18. Vö. 17. sz. jegyz.

megjelölés.⁵⁹ A Sámuel-jelenés hitelességének elutasítására mindenesetre a két ismerős érvet adja elő. Hogy a szakasz felütésében visszautal a megelőző gondolatmenetre, amelynek háttérén „már könnyű megérteni, hogy Sámuel feltámasztása a Sátánnak egy merő kísértete”,⁶⁰ ismét jelzi az előzetesen adott értelmezési keret meghatározó voltát. A két érv nem annyira megalapozza az olvasatot, mint inkább csak utólagos igazolást ad hozzá. Egyrészt az ördögnek – pláne egy halottidézőnek – nincs hatalma arra, hogy előrángassa az igazak lelkét a nyugóhelyükről. Másodszor pedig – Luther pedagógiai megfontolásán túl – azért sem tisztázza a szöveg, hogy a jelenés valójában nem Izrael utolsó bírójának a lelke, mivel – bár tévednek – a médium és Saul is azt hiszi róla, hogy az.

A fejezet során Faber tehát a lelkek visszatérésének tagadásától annak tételezéséig jut el, hogy ami halottak lelkének tűnik, valójában maga az ördög. A témát nemcsak tömörebben dolgozza fel, mint a *Sterrbüchlein* szerzője, hanem koherensebb szerkezetbe is rendezi az anyagot, mint akár Garcaeus, akár Specker. Ugyanakkor az a nehézség, amelyet a bibliai epizódok – különösen a megdicsőülés történetének – értelmezése jelent, nála még nem talál minden részletében megnyugtató megoldást.

* * *

A II. Rudolfot császárrá választó 1575-ös regensburgi birodalmi gyűlésen a szász választófejedelem udvari lelkésze, Martin Mirus (1532–1593) – aki a következő években szintén részt vett a *Formula Concordiae* előkészítésében⁶¹ – elmondott egy hét prédikációból álló igehirdetés-sorozatot. Ezt tizenöt évvel később ki is adta,⁶² de kéziratos formában már azt megelőzően is forgalomba került a szöveg. A jelenések kérdésével az ötödik prédikáció első felében foglalkozik.

Mirus kezdőpontja is az a határozott tétel, hogy „Isten igéje világosan tanítja, hogy a halottak lelkei az ítélet napja előtt nem jönnek vissza ebbe a világba”.⁶³ Bizonyosságul a Garcaeusnál is látott igehelyekre hivatkozik.⁶⁴ Mondanivalójának központi mozzanata azonban az éndóri jelenet értelmezése, amelyet azonnal összekapcsol a pápaságban gyakori hasonló történetekkel, amikor „szellemeket látnak, akik holtak lelkének adják ki magu-

⁵⁹ Vö. SPECKER, 1560. 277^v.

⁶⁰ „ist nu leichtlich zuuerstehen/ das die aufferweckung Samuelis / [...] ein lauter gespenst des Sathans ist.” FABER, 1572. c2^v–3^r Vö. 16. sz. jegyz.

⁶¹ Életrajzához ld.: ADB. 22:1. p.; DBA. I:848.152–158.

⁶² MIRUS, MARTIN: Sieben[]Christliche Predigten Auff dem Reichstage zu Regenspurg gethan / als Anno 1575. vnser aller Gnedigster Keiser Rudolphus II. zum Reich erwehlet worden / etc. Dorinnen die furnemesten Artickel vnser waren Christlichen Religion ausführlich erkleret/ vnd die jrrige Meinung falscher Lehre vnd Abgötterey des Bapstums mit sattem Grunde widerleget worden. Erfurt, 1590. – VD16. M 5471. (továbbiakban: MIRUS, 1590.)

⁶³ „Gottes Wort leret deutlich/das die Seelen der verstorbenen fur dem Jüngsten Tage in diese Welt nicht wider komen.” MIRUS, 1590. O4^v.

⁶⁴ 2Sám 12,23; Sir 38,21; Lk 16,26. Vö. 36. sz. jegyz.

kat”.⁶⁵ Négy érvet sorakoztat fel annak igazolására, hogy nem Sámuel szelleme, hanem egy ördögi kísértet jelent meg a királynak. Saul bevallja, hogy Isten elhagyta és nem ad neki választ (1Sám 28,15). Ezt követik a már többször látott megfontolások: a szellemidézés Isten törvénye elleni vétkek, és az ördögnek nincs hatalma az igazak lelke felett. A legeredetibb és legérdekesebb azonban az utolsó szempont: kilóg a lóláb, vagyis az ördögöt a patája árulja el. Ezt Mirus úgy érti, hogy „Sámuel” elsősorban saját szavairól lehet felismerni. Ezeknek semmi más célja nincs, mint hogy Sault kétségbeesésbe hajszolják. A jelenés prédikációja semmit nem mond Isten irgalmáról és Jézus Krisztusról, hanem csak Isten haragjáról és az ítéletről beszél. Egy lutheránus szempontból hiányos igehirdetés, amely csak a törvényt sulykolja, az evangéliumot azonban elhallgatja, egyértelműen olyan jel, amelyről felismerhetjük az ördögöt!

Ezek után már csak annyi feladat marad, hogy a tanulságot a jelenésekről szóló pápista történetekre is általánosítsa. A mondanivaló látszólag itt is szép és jó – alamizsnára buzdít, és egyházi adományokra biztat –, mégis ártalmas, mert a cselekedetekből való megigazulást munkálja, és elszakít Krisztustól.⁶⁶ A logika lényegében itt is ugyanaz, mint a *Sterbbüchlein*ben, csak itt sokkal határozottabban artikulálódik. Garcaeus – úgy tűnik – annyira immunis volt a történetekben megjelenő látszatértékekkel szemben, hogy kommentárra sem méltatta őket, Mirus azonban kifejti szempontjait.

Moses Pflacher (1549 k.–1589) nemcsak délnémet gyökereit tekintve hasonlít Speckerhez, hanem abban is, hogy életéről viszonylag keveset tudunk. Tübingenben tanult, ahova élete jelentős fordulópontjain rendre visszatért, halála előtt néhány évvel teológiai doktorátust is ott szerzett.⁶⁷ Tizenkét igehirdetésből álló prédikációsorozatát, amelyet eredetileg 1580–1581-ben mondott el, a következő évben adta ki nyomtatásban *Die gantze Lehr Vom Tod vnd Absterben* címmel.⁶⁸ Az ötödfélszáz oldalas mű népszerűségéről tanúskodik, hogy a következő harminc évben még öt kiadást megért. A tizedik prédikáció tárgya a lélek halál utáni állapota, ebben érinti a jelenések kérdéskörét is. A rövid, másfél oldalas szakasz a kulcsmozzanatokra koncentrálna, és nem tartalmaz érdemi idézeteket.⁶⁹

A téma a gondolatmenet megelőző pontjához, a holtak lelkének tartózkodási helyéhez kapcsolódik. Ezáltal látja Pflacher megalapozottnak, hogy a földön sem az igazak, sem a kárhozottak lelkét nem lehet látni. A kizárt harmadik – a *Die gantze Lehr*ben nyilvánvalóan feltételezett, de kimondatlan – logikai elve alapján ez pedig azt jelenti, hogy a lelkek megjelenése pusztán pápista babona. A rövid szakaszban háromszor is megismétli ezt a tételt. Az éndóri epizódra mint ellenvetésre azt a választ adja, hogy Sámuel alakjában az ördög jelent meg. Az értelmezést azzal igazolja, hogy a purga-

⁶⁵ „Geister gesehen werden/ so sich für seelen der verstorbenen ausgeben.” MIRUS, 1590. O4^v.

⁶⁶ MIRUS, 1590. P1^{r/v}.

⁶⁷ DBA. I:952.422–425., III:1044.117–121.

⁶⁸ PFLACHER, MOSES: *Die gantze Lehr Vom Tod vnd Absterben des Menschen/ in ein richtige ordnung Kurtz verfasst/ vnd gepredigt.* [Herborn], 1589. – VD16. P 2388. (továbbiakban: PFLACHER, 1589.)

⁶⁹ PFLACHER, 1589. 266–267. p.

tórium egész tanítása ilyen történeteken nyugszik, de mivel a lelkek vagy Isten kezében vannak, vagy a pokolban, csak az ördög jelenhet meg a földön az alakjukban. Az érvelés meglehetősen körkörös, valójában a negyvensoros szövegben két teljes kört is leír a gondolatmenet. Ez jól mutatja, hogy az 1580-as évek elejére a kettős tétel – miszerint a holtak lelkei nem térhetnek vissza a földre, és helyettük az ördög jelenik meg – olyan elfogadottá vált, hogy már önmagában is megállt, és nem volt szüksége külső érvek támogatására. Az evangélikus gondolkodás mást már szinte el sem tud eddigre képzelni, hiszen akkor elkerülhetetlen lenne a purgatórium pápista csapdája.

Mirus prédikációsorozatának kéziratos használatát egyértelműen bizonyítja egy Meissen melletti falu szinte teljesen ismeretlen lelkészének munkája. Gregor Weiser (fl. 1577–1583)⁷⁰ nevét igazából egyetlen mű mentette meg a teljes feledéstől. Specker könyvéhez hasonlóan ez is kompiláció, amely átdolgozva több kiadást is megért.⁷¹ Formáját tekintve a *Gelegenheit*hez áll legközelebb, mert kérdések és feleletek során keresztül dolgozza fel témáját. Mirus releváns regensburgi prédikációinak szövegét – a vizsgált corpusban szinte egyedülálló módon a forrásul használt kortárs szerző nevesítése mellett – több nagy összefüggő blokkban beemeli a saját könyvébe. Ettől meglehetősen repetitív válik a gondolatmenet, mert Weiser az idézeteken kívüli „saját” részben is erősen merít a hivatkozott művekből, és viszonylag szorosan követi a forrásait. Ez történik a jelenésekre vonatkozó kérdéseknél is, amelyek a tisztítófű tárgyalásába illeszkednek.⁷²

A purgatóriumból visszatérő lelkekről szóló történeteket pusztán mesének minősíti. A bizonyítékot *A gazdag és Lázár* példázata és a Khrüszosztomosz-hómília szolgáltatja. A megközelítés alapját itt is a kizárt harmadik elve adja, hiszen az idézett szövegek egyértelműen mutatják, hogy sem az igazak, sem a kárhozottak lelkének nincs keresnivalója a földön. Az éndóri ellenvetést a szokott módon hárítja el, Sámuel alakjában az ördög jelenik meg. Ezt egyetlen érveléssel támasztja alá: egy próféta nem engedelmessé válik egy varázslónak. Legeredetibbnek Weiser a megdicsőülés történetének tárgyalásakor bizonyul, amelyet kettős érveléssel semlegesít. Egyrészt tagadja az egyes esetből általánosító induktív érvelés érvényességét, másrészt úgy értelmezi, hogy Mózes és Illés a feltámadott testükben jelentek meg Jézus mellett. Ezzel a történet egyfelől elveszíti bizonyító erejét a testből eltávozott lélek visszatérésére vonatkozóan, másfelől pedig előképévé válik annak, ami minden lélekre vár majd az örökkévalóságban, és így legitimálva saját megközelítése számára megszelídíti a perikópát. Weiser összteljesítményének fényében kétségesnek tartom, hogy ezeket az érveket valóban ő maga dolgozta-e ki, de a forrásukat nem sikerült azono-

⁷⁰ Ő az egyetlen szerző, akinek az életrajzához nem találtam külső forrást, a WBIS-ben (vö. 6. sz. jegyz.) azonosított több millió ember között sem szerepel.

⁷¹ WEISER, GREGOR: Christlicher Bericht/ Von Vnsterblichkeit und Zustand der Seelen nach jhrem Abschied/ Vnd letzten Henden der Welt. Sampt gründlicher vnd ausführlicher erklerung aus den Schrifften der Veter/ Jtem Herrn D.MATRINI LVTHERI, IOHANNIS MATHESII, D.MARTINI MIRI, vnd IOHANNIS GIGANTIS, Jn Frag vnd Antwort. Eisleben–Leipzig, 1588. – VD16. W 1584. (továbbiakban: WEISER, 1588.)

⁷² WEISER, 1588. 73–87. p.

sítanom. De bárhonnan származzanak is, azt egyértelműen mutatják, hogy az 1580-as évek elejére már a transzfiguráció perikópájának értelmezését is összhangba hozták az adott eszkatológiai locus központi tételével.

* * *

Pflacher és Weiser munkáival nagyjából egy időben, 1581–1582-ben adta ki id. David Chyträus (1530–1600)⁷³ „A halálról és az örök életéről” szóló két-kötetes munkáját,⁷⁴ amely a következő évtized elején német fordításban is hozzáférhetővé vált.⁷⁵ A lelkek visszatérésével a második kötetet nyitó, a lélek halhatatlanságának szentelt fejezet végén foglalkozik.⁷⁶ A negatív tétellel indítja a gondolatmenetet, amelyet a Garcaeustól ismert igehelyekkel támaszt alá.⁷⁷ Ezután az éndóri jelenet szokásos kritikája következik, amelyhez Aranyszájú Szent János homíliáját is hivatkozva röviden, majd Augustinust idézi, aki a jelenéseket „csalárd lelkek szemfényvesztésének”⁷⁸ tartja, amelyek célja, hogy a babonákat hitelesítse. A német kiadásba ezen a ponton két anekdota is bekerül Erasmustól, amelyekben katolikus papok rendeztek meg hamis jelenéseket.⁷⁹

⁷³ Chyträus európai jelentőségű reformátor, hatása az Alpoktól Skandináviáig terjedt. Nemcsak életrajzi adatai állnak bőségesen rendelkezésre (vö. ADB. 4:254–256. p.; DBA. I:55.216–225., 190.315–380., 1427.22–32.; II:97.277., 226.229–244.; III:147.68–74.), hanem komoly tudományos érdeklődés is övezi életművét. Az elmúlt húsz évben több tucat tanulmány mellett legalább hat önálló könyvet szenteltek munkásságának.

⁷⁴ CHYTRÄUS, DAVID: De morte, et vita aeterna. Wittenberg, 1581. – VD16. C 2652; Uő: Altera pars Libelli Davidis Chytraei De Morte & vita aeterna: continens locos DE Animarum Immortalitate et statu post corporis mortem. Purgatorio Animarum Pontificio. Fine Mundi et Resurrectione corporum. Extremo IVDICIO et Poenis INFERNI aeternis. Wittenberg, 1582. – VD16. ZV 3328. (továbbiakban: CHYTRÄUS, 1582.)

⁷⁵ CHYTRÄUS, DAVID: Christlicher / Tröstlicher und in Gottes Wort gegründeter vnterricht. Vom Tode und Ewigen Leben. Erstlich durch den Ehrwürdigen vnd Hochgelarten Herrn David Chytraevm, der heiligen Schrifft Doctorn, vnd Professorn zu Rosstock etc. in Lateinischer Sprach verfast / vnd an tag gegeben / Vnd von jhm jtzo auff's new vbersehen vnd gemehret / vnd auff desselbten erinnerung vnd begeren mit bestem vleis verdeutscht. Durch Heinrich Räteln zu Sagan. Berlin, 1590. – VD16. C 2655.; Uő: Christlicher, Tröstlicher und in Gottes Wort gegründeter unterricht. I. Von Unsterblichkeit der Seelen und jhrem Zustand nach dem Leibstodt. II. Von dem Fegefewr. III. Vom Ende der Welt und Auferstehung der Todten. IIII. Vom Jüngsten Gericht. V. Von der Ewigen Marter und Pein der Gottlosen in der Helle. Frankfurt a.O., 1592. – VD16. C 2656. (továbbiakban: CHYTRÄUS, 1592.)

⁷⁶ CHYTRÄUS, 1592. D5^r–8^r Vö. CHYTRÄUS, 1582. E1^v–3^v.

⁷⁷ 2Sám 12,23; Jób 7,9–10; Sir 38,21. Vö. 36. sz. jegyz.

⁷⁸ „portenta fallacium spirituum”. CHYTRÄUS, 1582. E2^v. Vö. CHYTRÄUS, 1592. D5^v. Chyträus valószínűleg a *De unitate ecclesiae* címen is ismert *Epistula ad Catholicos de secta Donatistarum* egy szakaszát (19.49) parafrázálja.

⁷⁹ CHYTRÄUS, 1592. D6^r–7^r.

Chyträus legmarkánsabban a karácsonyi posztillából származó érvek⁸⁰ feldolgozásában tér el kortársaitól. Akkora jelentőséget tulajdonít Isten tiltó parancsának, hogy hipotetikusan még a lelkek visszatérését is megengedi.⁸¹ A többi szerző erre a lépésre nem volt kész. Ha lelkek megjelennek is – mondja Chyträus –, nem szabad kapcsolatba lépniük velük. Ez a megközelítés új lehetőségeket nyithatna a magyarázatot igénylő bibliai szakaszok értelmezése számára, Chyträus azonban nem vonja le ezeket a következtetéseket. Ez talán annak fokmérője, hogy milyen mélyen gyökerezett az a meggyőződés, hogy a kritikus olvasatok evangélikus nézőpontból teológiailag tarthatatlanok. A gondolatmenet továbbfejlesztése helyett Chyträus röviden lekerékíti a fejezetet azzal, hogy a jelenések segítségével se új tanítást bevezetni, se megerősíteni nem lehet, márpedig a tisztítótűz dogmájával éppen ez történt, ezért szükséges annak kritikája – amivel előkészítette a következő fejezet témáját.

Friedrich Roth (1548 k.–1595) arnstadti szuperintendens, akinek az életéről meglehetősen keveset tudunk,⁸² 1591-ben kiadta öt temetési prédikációját,⁸³ amelyeket azon a tavaszon mondott el. Bár több hónap alatt elhangzott alkalmi igehirdetésekről van szó, amelyek konkrét – és egymástól független – igeszakaszokat magyaráznak, a kötet átgondolt tematikus egységet alkot, amely a halállal és a halál utáni léttel kapcsolatos kérdéseket járja körül. Az első prédikáció textusa – amelyet még életében maga a halott jelölt ki⁸⁴ – Bölcsesség 3,1–5. A korai ortodoxia konvenciói szerint szigorú struktúrában előadott mondanivaló központi témája az igazak csodálatos állapota a haláluk után. Ezt a második pontban fejt ki részletesen, és e tanítás „alkalmazása” (*applicatio*) keretében tér ki nemcsak a tisztítótűz cáfolatára, hanem a holtak lelkeinek kóborlására is, amelyet szintén elutasít mint babonáságot.⁸⁵ Az ördög persze riogathat kísértetekkel, de az igazak lelke felett akkor sincs hatalma, ha az alakjukban megjelenik, mint Saulnak Sámuelében. Fontos tudatosítani, hogy Roth nem egy dogmatikai tételhez citál bizonyító erejű igehelyeket, hanem egy bibliai szakasz (Bölcsesség 3,1) exegézisét végzi. Hogy ebben a szakaszban felfedezi az eltávozott lelkek visszatértének cáfolatát, az jól mutatja egyfelől, hogy ez a vers mennyire elválaszthatatlanul összekapcsolódott ezzel a teológiai locusszal, másfelől pedig, hogy eddigre milyen mélyen beleivódott ez a mozzanat az evangéli-

⁸⁰ Vö. 13. sz. jegyz. A Chyträus által hivatkozott igehelyek: Lk 16,29; Ézs 8:19–20 és 3Móz 19:31, amely 5Móz 18,10–12 párhuzamos helye.

⁸¹ CHYTRÄUS, 1592. D7^v. Vö. CHYTRÄUS, 1582. E2^v.

⁸² Életrajzához elenyésző külső forrás áll rendelkezésre (DBA. I:1058.265.), de művei alapján valamelyest rekonstruálható a pályája.

⁸³ ROTH, FRIEDRICH: Fünff tröstliche vnd nützliche Predigten. Die Erste. Auß dem dritten Capitel/des Buchs der Weissheit/ vom herrlichen Zustande der Gerechten nach diesem Leben. Die Ander. Aus dem 38. Cap. Esaiæ / wie sich ein jeder in diesen fehrlichen Leufften zu seinem sterbstündlein bereiten soll. Die Dritte. Auss dem 41. Capitel Syrachs / de comtemnenda morte, das man den Todt nicht fürchten soll. Die Vierdte. Vom Adiutorio Domini, aus dem 121. Psalm. Die Fünffte. Aus dem 14.[]Capitel Johannis/von den Ewigen himlischen Wohnungen / von dem rechten Wege zum Ewigen leben. Mühlhausen, 1591. – VD16. R 3218. (továbbiakban: ROTH, 1591.)

⁸⁴ ROTH, 1591. A4^v.

⁸⁵ ROTH, 1591. C4^v–D1^r.

kus eszkatológiai gondolkodásba. Ennek fokmérője lehet, ha felidézzük, hogy a lélek halhatatlanságának általam ismert egyik legkorábbi – Melanchthon *Liberé*hez időben nagyon közeli – homiletikus tárgyalásában ez a kérdés egyáltalán nem kerül elő, noha Matthias Tacius (*fl.* 1530 k.–1556) tematikus – és nem exegetikai – megközelítésben foglalkozik a locusszal.⁸⁶ Az 1550-es évek közepén még elképzelhető volt a lélek halál utáni állapotának áttekintése a jelenések értelmezése nélkül. Az évszázad végére ez a mozzanat az evangélikus tanítás nélkülözhetetlen részévé vált.

* * *

Ahogy az 1550 és 1600 közötti német nyelvű evangélikus teológiai irodalom fenti áttekintésében láttuk, a legtöbb mű, amely a lélek halál utáni állapotával foglalkozik, kitér arra a problémára is, hogy vajon visszatérhetnek-e a földre a holtak eltávozott lelkei. A kérdés tárgyalása a nagyobb locuson belül szinte bárhol helyet kaphat. A szövegek kisebb részében az eltávozott lelkek tartózkodási helyének számbavételéhez kapcsolódik, többnyire azonban vagy az üdvözült lelkek életének leírása közben, vagy pedig a purgatórium kontextusában találkozunk vele. A 16. századi szerzők úgy érezték, a lélek halhatatlanságának tárgyalása nem lehet teljes e kérdés megfontolása nélkül, de – ahogy változó helye mutatja – a téma a purgatóriumra vonatkozó tanítással is szoros kapcsolatot mutat. A jelenések kérdése – legszembetűnőbben Chyträusnál – kapcsolatot teremt a két teológiai locus, a halhatatlanság tételezése és a tisztító tűz cáfolata között. Másrészt úgy tűnik, éppen a purgatórium elutasítása tette megkerülhetlenné annak teológiai tisztázását, visszatérhetnek-e a lelkek a halál után, és így a tisztító tűzzel szembeni polémia gyakorolta az egyik legerősebb hatást az evangélikus teológiai konszenzus kialakulására ebben a témában.

A 16. század második felében tartalmilag is egyértelmű elmozdulást figyelhetünk meg a tanításban. Egyre határozottabban és magától értődőbben fogalmazódik meg az a nézet, hogy az utolsó ítélet előtt az eltávozott lelkek nem jelenhetnek meg újra a földön. Melanchthon álláspontja, aki még hitelesnek fogadta el a jelenéseket, a század előrehaladtával tarthatatlanná vált, mert a katolikus vitapartnerek a purgatórium igazolására használták fel. Az új ortodoxia kialakítása során két komoly akadályt kellett leküzdeni. Mind a tapasztalati tények, mind bizonyos igehelyek cáfolni látszottak a kívánatos tételt. Az empiria *prima facie* megkérdőjelezése még nem jön szóba. Evangélikus teológusok nem tagadták a jelenések valóság-tartalmát. A jelenséget magát elfogadták, sőt metafizikai realitását sem kérdőjelezték meg, ám az értelmezését radikálisan megváltoztatták. Nem azt próbálták bizonyítani, hogy a jelenések ne lettek volna valóságosak, de határozottan állították, hogy ördögi eredetűek, és szubsztanciálisan nem azonosak az eltávozott lelkekkel. Más szóval teológiai alapon átkeretezték a jelenséget.

⁸⁶ Vö. TACIUS, MATTHIAS: Ein Predigt von der vnsterblichkeit der Seelen/vnd von jrem stande nach abeschiede von dieser Welt/ aufferstehung des fleisches vnd ewigem leben/ vber das Euangelium von des Obersten der Schulen Tochter/ Matthei ix. Magdeburg, 1556. – VD16. T 44. A prédikáció eredetileg 1554-ben hangzott el.

A másik elhárítandó akadályt az jelentette, hogy volt néhány bibliai történet, amely névértéken éppen az ellenkezőjét bizonyította, mint amit az evangélikus teológusok egyre határozottabban állítottak. Ezeket a textusokat is meg kellett szelídíteni, de erre nem volt egységes stratégiája a szerzőknek. A nehéz szakaszokat néha egyszerűen figyelmen kívül hagyták, de az 1580-as évekre jobbra már kialakították az új tanításhoz illeszkedő olvasatukat. Ahol – elsősorban a transzfiguráció történetében – nem volt mód az átkeretezésre – a jelenés „előjelének” megváltoztatására –, ott az epizódot leválasztották a locusról, más példákat viszont – a kortárs beszámolóokban szereplő jelenésekhez hasonlóan – ördögi csalásként értelmeztek.

Az új konszenzus felé vezető úton az érvrendszer kialakításában három meghatározó tényező működését azonosíthatjuk. Egyrészt igyekeztek a tanítást bibliai alapokra helyezni, és ehhez az igehely-hivatkozások egy viszonylag zárt csoportját alakították ki, amelynek középpontjában *A gazdag és Lázár* példázata áll. Sokszor hivatkoztak az egyházatyákra is. A patrisztikus irodalomból egyértelműen kiemelkedő szerephez jut egy szakasz Aranyszájú Szent János Máté-ciklusának 28. homíliájából, amely gyakorlatilag kötelező részévé válik az alapkérdés tárgyalásának. Mindezeket túl valószínűleg mégis Luther hatását kell a legjelentősebbnek tekintenünk a formálódó új tanítás szempontjából, amint azt a tőle származó kiterjedt idézetek is mutatják, pedig a szerzők nem is mindig voltak tudatában, hogy tőle kölesönöznek érveket, az ő gondolatait veszik át.

Bármilyen fontos szerepet játszanak is a gondolatmenet egy-egy pontján a konkrét érvek, a konszenzusképzés folyamatának egészében másodlagosnak tűnnek abban az értelemben, hogy a kívánt eredmény megelőzi őket. Nem az érvek ellenállhatatlan logikája vezetett el az új látásmódhoz, hanem egy – a felekezeti polémia logikáján keresztül eleve adott – tételhez kellett támogatást találni. Ezt világosan mutatja az is, amikor a vizsgált időszak első részében már látszik, mit kellene bizonyítani, de az érvek még sokszor megbicsaklanak, és az is, hogy az idő előrehaladtával összességében csökkent az érvek jelentősége. A korábbi művek jellemzően még részletezően, kifejtve foglalkoznak a témával, és alapos magyarázatokkal próbálják igazolni a jelenések elutasítását. A korszak vége felé már inkább az új tanítás rövid, egyszerű megfogalmazásával találkozunk anélkül, hogy érvekkel gondosan körülbástyáznák. Ekkorra az már nyilván inkább evidenciának, mint részletes indoklást igénylő nézetnek számított.

Amit ebben a változásban végső soron tetten érhetünk, az a felekezeti kultúra kialakulásának folyamata, itt egyetlen apró mozzanatában megragadva. A folyamatnak egyértelműen kitapintható iránya van, mégsem egyenes vonalban halad, mozgása a hermeneutikai kör forgását követi. Az új tanítás a változás irányát kijelölő értelmezési keret és az egyes „szövegek” konkrét olvasatainak egymásra hatásából születik meg, miközben a kialakuló dogmatikai konszenzus egy magasabb szinten visszacsatol a felekezeti identitásképző alapelvek – esetünkben például a *sola scriptura*, a másodlagos tekintélyek új rendszere vagy a tisztítóűz tagadása – egymást erősítő körforgásába. Így a konfesszionális elhatárolódás egyszerre oka és eredménye e komplex folyamatnak.

Comenius hatása a Svéd Birodalomban és Magyarországon

Büdi Regina

Bevezetés

Alábbiakban annak bemutatására törekszem, hogy Comenius milyen hatást gyakorolt a finnországi népművelésre, illetve a korabeli iskola- és oktatásrendszer fejlesztésére. Ezeket a hatásokat jól lehet érzékelni a finn pedagógiatörténet kiemelkedő személyiségének, idősebb Johannes Gezeliusnak a munkásságában. Északi rokonaink 17. századi kultúrtörténete kevésbé ismert Magyarországon, emiatt először röviden ennek a kornak a fontosabb mozzanatait kell érintenünk, az egyház és állam együttműködésének, a reformáció hatásának és a kor szellemi háttérének főbb jellemzőivel. Ezáltal talán jobban kirajzolódik az a milió, amelyben az idősebb Gezelius igyekezett munkálkodni. Tanulmányom második felében Comenius Finnországra és Gezelius munkásságára gyakorolt hatását veszem górcső alá, és rámutatok a kettőjük közötti különbségekre is. Végül a teljesség igénye nélkül szólok Comenius magyarországi tevékenységeiről és a magyar iskolarendszerre tett hatásáról, amelyet összehasonlítok a Svéd Birodalomban végzett munkájával.

Finnország az 1600-as években – történelmi áttekintés¹

Finnország a 12. század közepétől svéd fennhatóság alatt élt. A keresztes hadjáratok eredményeként egyre több svéd érkezett a keleti területekre, s Finnország lassan beépült a birodalom szervezetébe. A kalmari unió 1523-as felbomlása után Svédország élére Gusztáv Vasa került királyként, Finnország pedig egyre szorosabban a Svéd Birodalom részévé vált.

A 17. század elejére a Svéd Birodalom nagy, az akkori európai politikát meghatározó birodalommá nőtte ki magát. 1611-ben II. Gusztáv Adolf lett a király, aki belső békére törekedett és megengedő nemzetiségi politikát alkalmazott, így a finnek is fejlődhetek a Svéd Birodalmon belül. A finn nyelvű írásbeliség ebben az időben fejlődött ki Agricola,² Olaus Petri és a Gezeliusok hozzájárulásával. II. Gusztáv Adolf halála után Axel

¹ E fejezethez a következő műveket használtam fel: HALMESVIRTA, ANSSI: Finnország története. Debrecen, 2002. (továbbiakban: HALMESVIRTA, 2002.) 67–79., 90–92., 96–110. p.; KARONEN, PETRI: Pohjoinen suurvalta Ruotsi ja Suomi 1521–1809. Helsinki, 2008. (továbbiakban: KARONEN, 2008.) 236–243. p.; LEHTINEN, ERKKI: Hallituksen yhtenäistämispoliittikka Suomessa 1600-luvulla. Helsinki, 1961. (Historiallisia Tutkimuksia 60.) (továbbiakban: LEHTINEN, 1961.) 107–109., 120–127., 145–150., 154–156. p.; LEHTONEN, TUOMAS M. S. – JOUTSIVUO, TIMO: Suomen kulttuurihistoria I. Taivas ja maa. Helsinki, 2002 (továbbiakban: LEHTONEN–JOUTSIVUO, 2002.); LUUKKO, ARMAS: Suomen historia VIII. (1617–1721). Porvoo, 1967. 261–262., 271–304., 322–333., 382–429., 464–488. p.; ZETTERBERG, SEPPO: Suomen historian pikkujättäläinen. Helsinki, 1997. 223–234. p.

² Mikael Agricola (1510 k.–1557): reformátor, bibliafordító, a finn irodalmi nyelv megteremtője, turkui püspök.

Oxenstierna³ irányította a birodalmat, míg Krisztina királynő nagykorú nem lett (uralkodása:1632–1654). Az osztott monarchiás Svéd Birodalom Európa egyik legjobban működő országa lett, amelyben a király/nő kancellárok segítségével uralkodott.

Az 1600-as évek derekán Finnország kancellárja Pietari Brahe volt,⁴ aki minden igyekezetével és a birodalmi szervek jóváhagyásával próbálta fejleszteni Finnországot. Idejében több várost alapítottak, a meglévőket fejlesztették, kialakították az út- és postahálózatot, rendezték az adózási és az igazságszolgáltatási rendszert, szigorították az ellenőrzéseket, megújították az iskolarendszert. (Például neki köszönhető a Turkui Akadémia is.) A 17. század nagy része háborúzással telt, Németországgal, Dániával, Lengyelországgal, Oroszországgal állt szemben a Svéd Birodalom, utóbbival a finn területeken zajlottak csaták, ami megviselte a finn népet. A 30 éves háborút (1618–1648) lezáró vesztfáliai béke következményeként Németország északi területei is Svédország részévé váltak. A Svéd Birodalom X. Károly idejében érte el a legnagyobb kiterjedését.

XI. Károly a század végén erőskezűen, abszolutisztikusan kormányozta országát, és kemény redukcióval teremtette meg a háborúhoz szükséges forrásokat. Ellentétje volt azonban az őt követő XII. Károly, és az így meggyengült, emberhiánnyal küzdő birodalom már nem bírta egyszerre az oroszok, dánok és lengyelek támadásaival. A nagyhatalmi időszakban (az 1600-as évek elejétől az 1700-as évek elejéig) a svéd király egyeduralkodó volt, ő volt a birodalmat összetartó erő. Országgyűléseket hívott össze, és a nép érdekeit igyekezett szem előtt tartani, elsősorban azért, hogy az alsóbb rétegek biztos támaszt nyújtsanak később a háborúkban. A belső béke fenntartására törekedett.

Finnországnak keleti határterületként nagy jelentősége volt. Hosszú időn keresztül maguk a finnek sem érezték szükségét a svédektől való elválásnak. Ugyanazok a jogok illették meg őket, mint a svédeket, a törvényszékkel pedig képviseltetni tudták érdekeiket. Önálló földrajzi egységként emlegették őket, önálló nyelvük volt.

Állam és egyház viszonya

1593-ban az uppsalai döntés értelmében hivatalosan is lutheránus lett a Svéd Birodalom. Az uralkodó államegyházzá tette az evangélikus vallást, és az egyházi vezetők is az ő irányítása alá kerültek. Megfosztotta a püspököket a kinevezési joguktól, államosította az egyházi kincstár nagy részét.

A középkori Finnország legnagyobb városának Turku számított, itt volt a káptalan és a megyés püspök székhelye. A XIV. század végétől csak finn származású püspököket választottak. A másik püspöki székhely Viipuri volt, de mivel a bizonytalan státusú orosz határ mentén helyezkedett el, nem volt világos, mely területek tartoztak hozzá. Ráadásul háborúk idején az ortodoxok közelsége is gondot okozott. Viipurit többször is igyekeztek a turkui egyházmegegyébe beleolvasztani, sikertelenül.

³ II. Gusztáv Adolf kancellárja, haladó gondolkodású svéd államférfi. A király halála után a régens kormány vezetője lett, s ő irányította a svéd hadsereget is. Jelentős fejlesztéseket hajtott végre a hivatali rendben és az oktatásban.

⁴ Svéd államférfi, katona, Finnország főkormányzója (1637 és 1640, valamint 1648 és 1654 között).

Luther és Kálvin szerint is a világi vezető feladata biztosítani az egyháznak az evangélium hirdetéséhez szükséges állapotokat és védelmezni az egyházat, szavaikat azonban a világi vezetők sokszor félremagyarázták, és teljhatalmú uralkodást értettek alatta.⁵ A gyakorlatban a Svéd Birodalomban például ez úgy történt, hogy XI. Károly olyan egyháztörvényt (1686) fogadtatott el, mely az uralkodó részéről nagyfokú beleszólás lehetőségét biztosította az egyház ügyeibe és működésébe. Ez közel kétszáz évig volt érvényben Finnországban.⁶

Az egyház helyzete a reformáció idején

A finn vallástörténetben váltakoztak a nyugodt és a változásokkal teli századok. A keresztyénség kezdeti szakaszára a pogánysággal való hosszú harc, majd a reformáció során a lassú épülés és építés volt a jellemző. Az ellenreformációnak semmiképp sem volt olyan nagy ereje, mint más nyugat-európai országokban. A finn evangélikus egyház szervezete nagyrészt a katolikusén alapszik. A reformáció ugyan próbálta megváltoztatni ezt, de az évszázados rendet már nem lehetett megbontani, ez csak néhány helyen változott meg.⁷ Errefelé a reformáció mérsékelt ága hatott, így nem robbanásszerűen következtek be a változások.

Az 1533-ban püspökségre kerülő Martinus Skytte idején kezdődtek el a finn többségű területeken az anyanyelvű istentiszteletek. Bár az írott finn nyelv még gyerekcipőben járt, a fontosabb imádságok finnül hangzottak el. Skytte fiatalokat küldött Wittenbergbe, hogy hallgassák Luthert és Melanchthont. Az őt követő püspök, a nagy reformátor, a finn írásbeliség megteremtője, Mikael Agricola is hallgatta az ő tanításait. Lefordította Luther pár zsolttárát, s imádságoskönyvét is Luther *Betbüchlein*-je nyomán formálta, bár példaképének Melanchthont tartotta.⁸

Az uralkodó már a 16. század elejétől egyre inkább beleszólt az egyház ügyeibe, így a vallási és világi karrier nem vált el egymástól. A káptalan hatalmát korlátozták, majd mindenféle ítélethozatalt és bíraskodást átvett tőle az állam, a végső döntés hatalma pedig sokszor a királyi felség kezében volt.⁹ Ennek ellenére az iskolák működtetése nagyrészt az egyház kezében volt, s ez így is maradt még mintegy 300 évig.¹⁰

⁵ ALVINCZI PÉTER: Magyarország panaszainak megoltalmazása és válogatás prédikációiból, leveleiből. Szerk.: Heltai János. Bp., 1989. (továbbiakban: ALVINCZI, 1989.) 244–245. p.

⁶ HALMESVIRTA, 2002. 95–96. p.; LAASONEN, PENTTI: Suomen kirkon historia 2. Vuodet 1593–1808. Porvoo, 1991. 1–32. p.; KARONEN, 2008. 247. p.; Oma Maa. Tietokirja suomen kodeille. I–III., VIII. Ed.: Linkomies, Edwin. Helsinki, 1958. (továbbiakban: OM.) 3. köt. 172. p.; PIRINEN, KAUKO – LAASONEN, PENTTI: Lukion kirkkohistoria. Jyväskylä, 1978. 80. p.

⁷ OM. 2. 151. p.; OM. 3. 169. p.

⁸ HÄKKINEN, KAISA: Agricolasta nykkykieleen. Juva, 1994. (továbbiakban: HÄKKINEN, 1994.) 43. p.; OM. 1. 74–77. p.

⁹ PIRINEN, KAUKO: Turun tuomiokapituli 1276–1976. Turun arkkhiippakunnan tuomiokapituli. Turku, 1976. 140–146. p.

¹⁰ HEIKKINEN, ANTERO: Perinneyhteisöstä kansalaisyhteiskuntaan. Koulutuksen historia Suomessa esihistorialliselta ajalta itsenäisyyden aikaan. Helsinki, 1969. (továbbiakban: HEIKKINEN, 1969.) 39–40. p.; OM. 1. 78–79. p.

A finn reformációnak az a különlegessége, hogy hamarabb kezdett el terjedni, mint ahogy az arról tanító könyveket kiadták, s mielőtt a Bibliát egészében finnre fordították volna, s a nép írni és olvasni tudó emberekből állt volna. Ebből fakadóan Agricola felismerte, hogy a papképzés is nagyon fontos, így szorgalmazta a turkui iskola fejlesztését. Indítványát, tervét a következő turkui püspök, Paulus Juusten is támogatta.¹¹

1627-ben Rothoviust nevezték ki püspöknek, aki igen negatívan festette le Finnország helyzetét. Püspökségének ideje alatt az egyházfegyelem és a minden gyülekezetre kiterjedő tanítás volt az uralkodó. A nagy fegyelem betartása végett alkalmazta a szégyenpadot, a kalodát és a nyilvános megszégyenítést (ezek egyébként a világi igazságszolgáltatás eszközei voltak).¹²

A babona és varázslás a népi hit része volt. A reformáció után a papok több-kevesebb sikerrel igyekeztek kiirtani a boszorkánykodást és babonát. Ebből nőtt ki végül a boszorkányüldözés és a babona üldözése, amely a kor egyik meghatározó jelensége lett. A jogi ítéleteket ezekben a perekben a világi jogi vezetők végezték, de nyilvánvalóan az egyházi személyeknek is volt beleszólásuk. Sok boszorkánypert folytattak, de halálos ítéleteket nem hoztak olyan nagy számban, mint Európa más országaiban. Ekkortájt olyanmennyire általános jelenség volt a boszorkányüldözés, hogy még az idősebb Gezelius püspök is belekerült egy ilyen perbe. Ilyesféle perek még az 1800-as években is előfordultak.¹³

Az egyház intézménye és működése a 17. században

Az 1600-as évek elejére az egyház intézményrendszere, a gyülekezetek működési rendszere kialakult, a különböző feladatokat ellátó körök és személyek feladatát tisztázták. Rothovius pontos utasításokat adott a templomok építésével, a szegénygondozással, a liturgiákkal, az ünnepekkel, a körutakkal és a meghallgatásokkal kapcsolatban.¹⁴ Igyekezett kiterjeszteni a nép művelését, próbálkozott az iskola- és oktatásrendszer megreformálásával, de Gezeliuséhoz hasonló elvei akkor még csak ritkán valósultak meg a gyakorlatban.

Rothovius túl gyengének tartotta az őt követő Petraeust, Terserust pedig szinkretizmusa miatt elbocsátották püspöki hivatalából. Az erősebb reformációs lutheránus ág ellenére az idősebb Johannes Gezeliusat válasz-

¹¹ OM. 1. 77–78. p.

¹² HALILA, AIMO: Suomen kansakoululaitoksen historia I. Kansanopetus ennen kansankoulua ja kansankoululaitoksen synty. Porvoo, 1949. 18. p.; JUVA, MIKKO: Varsinais-Suomen seurakuntaelämä puhdasoppisuuden hallitsemina vuosisatoina (1600–1808). In: Varsinais-Suomen Historia. VII/3–4. Turku, 1955. 133. p.

¹³ HEIKKINEN, 1969. 87., 166–181. p.; HEIKKINEN, ANTERO: Perinneyhteisöstä kansalaisyhteiskuntaan. Koulutuksen historia Suomessa esihistorialliselta ajalta itseneisyyden aikaan. Helsinki, 1989. (továbbiakban: HEIKKINEN, 1989.) 64–65. p.; NENONEN, MARKO – KERVINEN, TIMO: Synnin palkka kuolema. Suomalaiset noidat ja noitavainot 1500–1700-luvulla. Helsinki, 1994. 10–12., 204–205., 231–232. p.; OM. 1. 80–81. p.

¹⁴ HYÖTYNIEMI, J. E.: Suomen kansanopetuksen historia ennen nykyaikaista kansakoululaitosta. Helsinki, 1942. 24–30. p.; VIKMAN, K. O.: Suomenkansan lukutaidon synty ja kehitys Ruotsin vallan aikana. Helsinki, 1910. 42. p.

tották meg püspöknek 1664-ben, aki a lassú változások időszakában hosszabb ideig ült a turkui püspöki székhelyen. Idejében az egyházi vezetésben az új consistorium mixtum hozta meg a döntéseket, amely egyházi és világi emberekből is állt. Gezelius mind az egyháznak, mind az államhatalomnak megfelelt, ráadásul nem véletlen az sem, hogy pártfogója, de la Gardie¹⁵ kancellár is az irénizmus¹⁶ követője volt.

Oktatás

A Svéd Birodalomban a 16. században kezdett kiépülni az iskolarendszer, először a püspöki székhelyeken és a nagyobb városokban, majd idővel egyre több helyre kiterjedt. Ekkortájt azoknak, akik felsőbb fokozatot akartak továbbtanulni, Közép- és Kelet-Európa egyetemére kellett menniük, de a reformációnak és humanizmusnak köszönhetően az 1600-as években már a Svéd Birodalomban is létesültek egyetemek.¹⁷

Az egyetemeken először a papképzés állt a középpontban. Később a hivatalnokképzés is nagyon fontossá vált az állam számára, de sosem emelkedett felül a teológiai tudományokon. Az egyetemi oktatás előkészítése miatt általános iskolák és gimnáziumok alapítása vált szükségessé, így kiépült az általános népiskola rendszere. A cél az volt, hogy minden faluban működjön iskola.¹⁸

A korabeli iskolákban az alsóbb évfolyamokon a trivium, felsőbb évfolyamokon a quadrivium volt a követelmény. Finnországban alapfokú oktatási intézmények Turkuban, Viipuriban, Raumában, Porvoo-ban voltak, ide elsősorban a tehetősebbek járathatták gyermekeiket. Egyetemi tanulmányaikat az északi gazdagabb családok gyermekei külföldön végezték (Párizs, Prága, Erfurt, Wittenberg, Lipcse, Rostock). Az első egyetemet a térségben 1477-ben Uppsalában alapították, később, 1640-ben Turkuban jött létre hasonló, aztán Tartuban, Viipuriban, Lundban is megnyitottak az egyetemek kapui. A Turkui Akadémia az Uppsalai Akadémia mintájára jött létre, a hasonló működési elvnek a vallási – és ebből kifolyólag a politikai – egység megtartása is célja volt. Az egyetemeken a tanítás külföldi humanista mintára latinul folyt.¹⁹

¹⁵ Jaakko De la Gardie (1583–1652) hadvezér, finnországi kancellár. A „Lusta Jákob” nevet kapta, mivel a svéd-orosz háborúban hat évig időzött hadseregével Moszkvában. A svéd államhatalom egyik legfontosabb képviselője volt Tallinnban és Rigában is.

¹⁶ Az irénizmus görög szó, eredeti jelentése: béke. Teológiai irányzat, ahol békét igyekeznek teremteni a különböző protestáns felekezetek között. A heidelbergi egyetem professzora, David Pareus volt a mozgalom elvi megalapozója és vezére. Nem dogmákkal, hanem a hit gyakorlati felhasználásával és a közös pontok keresésével igyekeztek ezt elérni. Hangsúlyozták a nevelés fontosságát. Egységesítő törekvéseik miatt többször szinkretizmussal vádolták őket. Bővebben ld.: ALVINCI, 1989. 233–234. p.

¹⁷ A 16. és 17. századi iskolarendszerről világos és rendszerszerű képet ad: IISALO, TAIMO: Kouluopetuksen vaiheita keskiajan katedraalikoulusta nykyisiin kouluihin. Helsinki, 1988. 44–58. p. Ld. még: KARONEN, 2008. 280–289. p.; LEHTONEN–JOUTSIVUO, 2002. 349–351. p.

¹⁸ MALMIO, BRUNO: Luonnonopin opetuksen kehitys Maamme oppikoulussa. Helsinki, 1933. (továbbiakban: MALMIO, 1933.) 14. p.; HALMESVIRTA, 2002. 88–89. p.

¹⁹ LEHTINEN, 1961. 268. p.; MALMIO, 1933. 8. p.

Az anyanyelvre, a finn nyelv oktatására még a reformáció idején sem fektettek nagy hangsúly, mivel a humanizmus hatására az antik irodalom és így a latin nyelv került előtérbe, a hitújítás pedig a tantételekre összpontosított. A népművelést az egyházra bízta, ahol a katekizmus megismertetése miatt érezték fontosnak az olvasás megtanítását. A papok melletti „lukkarik”, azaz tanító kántorok voltak azok, akiknek feladatuk volt a népművelése, tanítása, erkölcsi nevelése, így épülhetett ki az általános népiskola rendszer. A lukkarik helyzetét Gezelius törvényei erősítették meg.²⁰

Az 1600-as években a finn népművelés atyjának nevezett idősebb Johannes Gezelius sokat tett az oktatás fejlesztéséért. Több művét is ennek szentelte (*Encyclopaedia synoptica*, *Examen ordinandorum*, *Perbreves commonitiones*, *Yxi paras lasten tawara*, *Methodus Informandi*, *Cathechismi appendix*). A változtatásokhoz alapvetően a svéd iskolarendszer megújítása vezetett, melyet II. Gusztáv Adolf szorgalmazott. A reform során az új, realista comeniusi irányt igyekeztek követni, így jött létre a többlépcsős, egymásra épülő iskolarendszer.²¹

A vidéki iskola alapszintű oktatást nyújtott (ahol ilyen nem volt, ott a lukkarik tanítottak, illetve a diákok oktatták egymást). A következő lépést a városi iskola, a trivialekoulu²² jelentette, majd a gimnáziumon át az egyetemre vezetett az út. A trivialekoulu második osztálya volt az úgynevezett reál és apologista osztály, amelyet hivatalnokképzésre szántak. A cél az volt, hogy mindenki iskolába járhasson, mert Gezelius szerint ehhez mindenkinek joga volt.²³

A birodalmi egyházat érintő korabeli eszmék

A reformáció után főleg Németalföldön zajlottak heves hitviták. A felekezetek közötti nézeteltérések, a humanizmus tanainak a keresztyén tanokkal való ötvözése, a lassan előretörő, újjáéledő természettisztelet sok olyan irányzatot szült, mely a Svéd Birodalomban is éreztette hatását. Az eszmék terjedése az akkor oly általános peregrinussággal függött össze.

Az egyik legnagyobb vita a lutheránusok és a kálvinisták között zajlott. Ennek finnországi hatása egyértelműen kálvinistaellenes nézeteket szült a

²⁰ LEMPIÄINEN, PENTTI: Piispan- ja rovastintarkastukset Suomessa ennen isovihaa. Helsinki, 1967. (Suomen Kirkkohistoriallisen Seuran Toimituksia 73.) 140–142., 333–334. p.; HÄKKINEN, 1994. 57–60. p.

²¹ MALMIO, 1933. 8–10. p.

²² Trivialekoulu: az 1500–1700-as években meglévő ötosztályos finn alapfokú oktatási intézmény, melyet a gimnázium követett. A megnevezés a latin artes liberales trivium-ból származik, ebben a grammatika, dialektika és retorika oktatása volt a fő cél. Az 1649-es oktatási törvények megszületésével már alapfokú és felsőfokú trivialekouluról beszélhetünk. A név az 1800-as évekig használatos volt. Munkám során meghagyom a finn nevét, mert nem találtam rá azonos jelentéstartalommal rendelkező magyar szót.

²³ HAAVIO, MARTTI: Kansankirkkomme ja kansansivistystyö. Helsinki, 1947. 57–60. p.; LEHTONEN–JOUTSIVUO, 2002. 346–349. p.; TÄHTINEN, JUHANI – SKINNARI, SIMO: Kasvatus- ja koulukysymys Suomessa vuosisatojen saatossa. Turku, 2007. (Kasvatusalan tutkimuksia 29.) (továbbiakban: TÄHTINEN –SKINNARI, 2007.) 22–35. p.

szigorú lutheránus orthodoxok²⁴ körében. Viszont a mérsékelt lutheránusok, melanchthoniánusok a „via media” szellemében igyekeztek az efféle vitákban kompromisszumokra törekedni.²⁵

Az oktatásban az uralkodó irányzat a reformokig a humanizmus volt. Az 1500-as évek végétől azonban, ahogy a természettudományok fejlődtek, és új pedagógiai eszmék jelentek meg Európában, az efféle könyvízü tudás és a felmondásos oktatási módszer egyre több kritikát kapott. Az 1600-as évek elején nagy hatással volt az oktatásra Pierre de la Ramée (Ramus) (1515–1575), majd követői, a rámisták. Ramus az iskolarendszer megújítását, az iskola társadalmat javító hatását, a retorika és a logika fontosságát hangsúlyozta. Az érzékelésen és tapasztaláson alapuló metódust tartotta szem előtt, és a modern nyelvek oktatását tanácsolta. A társadalmi szempontból átalakuló, éppen az iskolarendszer megújítását végző Svéd Birodalomban könnyen akadt követőkre (ilyen volt például Johannes Raumannus, aki Marburgban tanult, vagy maga a Skytte tanítvány II. Gusztáv Adolf).²⁶

A 17. század közepétől Gezelius került a turkui püspöki székbe, aki a mérsékelt lutheránusokhoz tartozott, a „via media” képviselője volt. Őt szánták békítőnek az Akadémián folyó különböző vitákban. Gezelius még tartui és rigai működése alatt ismerkedett meg az irénizmussal. Mivel azonban ebben az időszakban az irénizmus híveit szinkretizmussal, illetve kálvinizmussal vádolták, püspöksége alatt nem hangoztatta nyíltan ilyen nézeteit.²⁷

Finn nyomdák a birodalomban és a finn írásbeliség kialakulása

A nyomdák létesülése nagymértékben hozzájárultak az oktatás terjesztéséhez. A 16. század elején a Svéd Birodalomban két nyomda is működött (1543-tól Stockholmban már finn nyelven is nyomtattak), a finn nyomdaalapítások viszont 1617-ben és 1639-ben is kudarcba fulladtak, pedig még a királynőhöz is elmentek engedélyért az egyetem előjárói. Végül 1642-ben jött létre az első finn nyomda Turkuban. Az egyetemtől kevés pénzhez jutó nyomda gyengén működött, így 1668-ban Gezelius saját nyomdát alapított, ahol kiadta műveit. Ekkortól már két nyomda volt Turkuban, svéd mintára a püspöki és az akadémiai.²⁸

Az akadémiai könyvnyomda ezután a püspöki árnyékába került, majd a háború miatt Svédországba kellett menekülnie. Apja után az ifjabbik Johannes Gezelius lett a püspöki nyomda tulajdonosa, amely majdnem minden finn nyelvű könyv nyomásának jogával rendelkezett. A finn nyomdák mellett Stockholmban továbbra is nyomtattak finn nyelvű könyveket.

²⁴ Ez esetben az orthodox az igazhitűséget, azaz a szigorúbb lutheránus ágat jelenti.

²⁵ A Svéd Birodalomban a szigorúbb ág képviselője Marcus Helsingius, Isacus Rothovius és Olaus Elimaeus volt, ők Wittenbergben tanultak. A mérsékeltebb ág képviselői a marburgi egyetemen Martin Chemnitztól és Balthazar Mentzertől tanultak, legfőbb képviselőjük Sorolainen volt.

²⁶ LEHTONEN–JOUTSIVUO, 2002. 362., 371. p.; TÄHTINEN –SKINNARI, 2007. 29–32. p.

²⁷ LEINONEN, MARKKU: Johannes Gezelius vanhempí luonnonmukaisen pedagogiikan soveltajana. Comeniuslainen tulkinta. Jyväskylä, 1998. (Jyväskylä Studies in Education, Psychology and social research.) (továbbiakban: LEINONEN, 1998.) 63–65. p.

²⁸ HÄKKINEN, 1994. 22. p.; OM. 8. 184–186. p.

Sajnos a nagy északi háborúban, az 1700-as évek elején a turkui püspöki nyomdának is Stockholmba kellett menekülnie.²⁹

A régi finn irodalom nagy része vallásos témájú szövegfordítás volt: maga a Biblia, annak kommentárjai, zsoltároskönyvek, prédikációk, kézikönyvek. Az első finn nyelven írott és nyomtatott könyv Mikael Agricola Ábécéskönyve (*Abckiria*) volt 1543-ban. 1544-ben az Imádságoskönyv (*Rucouskiria*) jelent meg tőle, 1548-ban pedig az Újtestamentum (*Se Wsi Testamenti*). Ezek indították el a röviddel ezután bekövetkező „lavinát”, melyben kb. 3000 könyv készült el. Viszont az egyházvezetési iratok nyelve még az 1700-as évek végéig a latin vagy a svéd volt.³⁰

1602-ben IX. Károly király létrehozott egy bibliafordító bizottságot, szervezettebbé téve ezzel a fordítói-szerkesztői tevékenységet. Ebbe beletartozott az akkori turkui püspök, Ericus Erii Sorolainen, a turkui rektor, Marcus Henrici Helsingius és több különböző egyházi méltóság. Ez a bizottság hamar feloszlott, de a következő fordítócsoporthoz munkája már hatékonyabb volt. Ez 1638-ban alakult meg, céljuk a hibák javítása és a hiányzó részek pótlása volt az eredeti szöveg alapján. Az Ótestamentum 1640-re, az egész Biblia 1642-re lett kész (*Biblia, Se on Coco Pyhä Ramattu*). Mind méreteiben, mind nyomdászati és nyelvészeti szempontból az addigi legjelentősebb munka volt, ez motiválta leginkább a finn nyelv fejlődését. Ám ez az 1642-es Biblia olyan nagy és nehezen mozgatható volt (és főként drága), hogy szükség volt egy újabb, ettől eltérőre. Így Henricus Florinus megszerkesztette a *Sotaraamattut* (Hadi Biblia), amely Agricola bibliafordításaihoz állt közelebb.³¹

Az első egyházi énekeskönyvet az akkori turkui rektor, Jacobus Finno szerkesztette 1580 körül. Az európai gyakorlathoz hasonló módon itt is korábbi, világi dallamokra ültették át az egyházi szövegeket, és így énekeltek a finn nyelvű zsoltárokat. A körülbelül 100 zsoltárnak a nagy részét a svéd énekeskönyvből fordították. A zsoltár- és énekköltészet következő fejlesztője Hemminki Maskulainen volt, aki 1610 és 1614 között jelentetett meg egy zsoltárkönyvet. Az 1600-as évek végére az egyre gyarapodó zsoltárkiadványok kapcsán meg kell említeni id. és ifj. Johannes Gezeliuszt is, akik 1701-ben megjelentették az ún. Új zsoltárkönyvet, melyben már kötöttésszel ellátott zsoltárokat is találunk (*Uusi Suomenkielinen Wirsi-Kirja*).³²

A keresztyén tanok hirdetésének alapműfajához tartoznak a katekizmusok, amelyek rövid, lényegretörő munkák. Különböző finn nyelvű katekizmusok már Agricolánál is találhatók, de az első katekizmusnak nevezett művet Jacobus Finno adta ki 1583 körül. Az 1600-as években több katekizmus is megjelent, többek között Ericus Sorolainené és Johannes Gezeliusé (*Yxi paras lasten tawara*).³³

²⁹ HÄKKINEN, 1994. 24. p.

³⁰ HÄKKINEN, 1994. 44. p.

³¹ HÄKKINEN, 1994. 86–87. p.

³² HÄKKINEN, 1994. 89–91. p.

³³ HÄKKINEN, 1994. 91–93. p.

Comenius szerepe a Svéd Birodalom iskola- és oktatásrendszerének megújításában

Ahogy fentebb olvashattuk, a Svéd Birodalomban az 1600-as években sokat fejlődött az iskolarendszer, mivel a kiépülő közigazgatáshoz hivatalnokokat kellett képezni, s a kereskedelem és ipar fejlődése is megkívánta a képzett szakembereket. Az effajta közös érdekek és azonos célok megerősítették az egységet. II. Gusztáv Adolf megtervezte az iskolák állami irányítását és a hivatalnokképzést, de ezek létrejöttét az egyházi vezetők megakadályozták, így az oktatás az egyház irányítása alatt maradt. Az oktatás és pedagógia fejlődésével járt az oktatási rendszer teljes megváltoztatása is. A kancellár, Axel Oxenstierna a német Ratke és a francia Ramus metódusai alapján igyekezett fejleszteni és kiépíteni az iskolarendszert.³⁴

Laurentius Stigzelius³⁵ kapta a feladatot az új rendszer kidolgozására, ám Oxenstierna meghívta Comeniust is ugyanennek a fejlesztési tervnek a megvalósítására. Comenius a Svéd Birodalomnak tett szolgálata előtt Angliában tartózkodott. Godeffroy Hotton heidelbergi időszakból ismert diák-társa volt az, aki még Angliában közvetített az amszterdami Louis de Geer, Svédország egyik leggazdagabb kereskedője és Comenius között. De Geer érdeklődni kezdett Comenius oktatási reformjavaslatai iránt, és ezzel kapcsolatban Oxenstiernát is befolyásolni tudta. Oxenstierna Németországban tanult, korábban Wolfgang Ratkével, a kor híressé vált német pedagógusával is próbált kapcsolatba lépni és tőle segítséget kérni, de ez nem sikerült. A kereskedő De Geer üzletemberként gondolkozott, és felismerte Comenius tanainak a birodalomra – és saját gazdasági helyzetére – vonatkozó pozitív hatását. Comenius Svédországba utazott, ahol De Geer bemutatta őt az udvarnak (így például Johannes Matthiae, a még kiskorú Krisztina királynő nevelője is találkozhatott vele). Comenius a svédektől a Cseh Királyság segítségét várta, a svédek pedig tőle megoldást az iskolarendszer megreformálására.

Mielőtt Comenius a birodalom iskolareformjába belevágott volna, megnyugtatták a lutheránus svéd püspököket, hogy Comenius nem kálvinista, hanem huszita, így nem álltak az ügy útjába. Azonban Oxenstierna sem értett egyet Comenius pánszofista ideájával, melynek lényege a nagy egységre és békére való törekvés volt. Ennek ellenére engedték Comeniust kibontakozni. De Geer fizette a költségeit, sőt ígéretéhez híven támogatta a cseh testvéreket is, így Oxenstierna megbízólevelével Comenius Elbingenbe elvonulva munkához látott (a mai németországi Elbingen akkor svéd terület volt).

De Geer pénzéért várta Comeniustól a reformtervezetet és a svédeknek szánt tankönyveket. Comenius nem tudta megértetni a svédekkel, hogy a szeme előtt az emberiség megjobbítása lebegett. A diplomáciai ügyek és eszmetársai boldogulása fontosabbak voltak számára, mint tankönyveket írni és egy idegen iskolarendszerbe belenyúlni. De Geer nem vette tudomásul ezeket a tényezőket, siettette Comeniust, nem volt elégedett vele. Mivel a kálvinistaellenes hullám ekkortájt csapott fel újra a Svéd Birodalomban, Comeniust megvádolták. Az 1644-re nagykorúvá érett Krisztina királynő

³⁴ LEINONEN, 1998. 25–26. p.

³⁵ Stigzelius, Laurentius (1598–1676), uppsalai érsek, egyetemi tanár, arisztotelianus volt a rávista Johann Skyttével és Laurentius Paulinus Gothusszal szemben.

önfejűen uralkodott, politikailag a Svéd Birodalom helyzete gyengült, a csehek helyzetét nem támogatták, így Comenius Svédországhoz fűzött reményei veszendőbe mentek. Bár a királynő szívélyesebben fogadta őt, mint korábbi svéd pártfogói, Comenius pedagógiai munkákkal nem akarta magát tovább terhelni, így mielőbb távozni igyekezett a Svéd Birodalomból, mert megírandó nagy művére és cseh testvéreinek megsegítésére kívánt összpontosítani. Így végül nem a comeniusi iskolatervezet valósult meg a Svéd Birodalomban, hanem egy korábbi, Krisztina királynő 1649-es uppsalai iskolareformja, amely főként a humanista eszme alapján készült el, bár észrevehető volt benne a természetszerű pedagógia néhány újítása is. Comenius pedig hat év után elkeseredetten tért vissza Elbingenből Lesznóba.³⁶

Az, hogy a svédek végül elítélték a comeniusi újításokat, a fejlődés szempontjából előnytelen volt, viszont Comenius így is erősen befolyásolta mind a svéd, mind a finn iskolarendszer megújítását az idősebb Johannes Gezeliuson keresztül.³⁷ Gezeliusnak már korábban is voltak comeniushoz hasonló nézetei, ami a korabeli újítások hasonlóságainak köszönhető, továbbá a pedagógiai újítások megjelenésükkel egymás fejlődését is indukálták.

Idősebb Johannes Gezelius élete³⁸

Idősebb Johannes Gezelius 1615. március 3-án született a gesalai kúriában, Romfertuna községben, Västmanlandban (Västeråsban). Édesapja Johannes Georgius Gezelius földműves volt. Paraszti származása ellenére hétévesen házitánítót kapott, azt a Boetius Mureniumot, aki később a turkui gimnázium lektoraként működött.

1626-ban a västeråsi trivialisiskola küldték. Ekkor már Johannes Rudbeckius püspöki megyéjében II. Gusztáv Adolf és kancellárja, Oxenstierna buzdítására megtörténtek az első lépések az oktatás megújítására, így a fiatal Gezelius már az új rendszerben tanulhatott. 1632-ben a szorgalmas és kiváló diákot érettnak nyilvánították az egyetemi tanulmányok megkezdésére, így az Uppsalai Egyetemen tanulhatott tovább. 1638-ban a Tartui Akadémiára küldték. Ebben az évben a filozófia mesterévé, majd 1641-ben a görög és keleti nyelvek professzorává avatták. 1643-ban a teológia doktora címet is megkapta.

Tartui működése alatt a liivinmaai egyházi vezetőség értékelőjeként is működött, így megismerhette az észt és lett parasztok helyzetét.³⁹ 1649-től tíz évig a dél-svédországi Stora-Skedviben volt vezető pap. 1660-ban Liivinmaa szuperintendense lett, de csak négy évig viselte ezt a címet, mert 1664-ben a turkui püspöki szék várta. Jól tudott finnül és a birodalom keleti területeinek helyzetéről is volt tapasztalata, s a tanulmányai alapján is megfelelő volt a turkui egyházmegye vezetésére. Az egyháztörvények szerkesztésében is voltak már akkorra tapasztalatai, és mindig az arany középut megtalálására törekedett. Az egyetem helyettes kancellárjaként a kiala-

³⁶ KRATOCHVÍL, MILOS V.: Comenius élete. Bp., 1979. 115–139. p.

³⁷ LEINONEN, 1998. 25–28. p.

³⁸ Gezelius rövid élettörténetét ld.: HEININEN, SIMO: Turun piispat Pyhästä Henrikistä Mikko Juvaan. Keuruu, 2008. 87–91. p.

³⁹ LEINONEN, 1998. 29–35. p.

kuló vitákat kellett volna kezelnie, ezt azonban több esetben nem sikerült megtennie, sőt ő maga is vitákba keveredett.

Az egyetemi nyomda mellett megalapította saját püspöki nyomdáját 1669-ben, és ennek kíséretében papírgyárat is működtetett 1667-től, illetve kiadóként is működött.⁴⁰ Minél több könyvet igyekezett eljuttatni az iskoláknak és a gyülekezeteknek; ezek között ott voltak saját művei is.

Rendszeresen püspöki ellenőrző körutakat tett, és körleveleket írt a gyülekezeteknek, hogy az újítások és a fentebbről, állami részről kapott utasítások eljussanak mindenhova, és beteljesüljenek a legkisebb faluban is. A vándoriskola-rendszer neki köszönhető, bár elég kevés helyen sikerült megvalósítania.⁴¹ Úgyszintén követőjére, fiára maradt annak a bibliamagyarázó műnek a befejezése, amelyre 1672-ben XI. Károlytól engedélyt és anyagi támogatást kapott, azonban a korrigáló szervek lassúsága és a teológiai nézeteltérések miatt a mű csak 1728-ra lett kész. Gezelius 1690. január 20-án halt meg Turkuban. A turkui püspöki székben fia követte őt.

Gezelius és Comenius találkozása

Mint mindezekből kiderül, Gezelius az 1630-as években az Uppsalai Egyetemen tanult. Diáktársa volt a kancellár fia, Erik Oxenstierna, aki már apja révén találkozott Comenius tanaival. Ugyanebben az időben tartózkodott a Svéd Birodalomban a skót John Dury, aki irénistaként úgyszintén a comeniusi eszméket hirdette. Így nagyon valószínű, Gezelius már ekkor találkozott a comeniusi természetelvű pedagógiával és gondolatokkal.

Később, tartui tartózkodása idején az Akadémián olyan német és külföldi oktató- és diákcsoport működött, ahol ismert volt Comenius. Például Heinrich Hein német jogprofesszor, az ugyancsak német nemzetiségű Friedrich Menius történelemprofesszor, vagy a tartui fellebbviteli bíróság tagja, Georg Stiernhielm is ehhez a körhöz tartozott. Utóbbival Gezelius jó barátságban volt. Stiernhielm költőként a platonikus természetmisztika irányzatának követője és képviselője volt, Comenius tanainak hirdetője oly módon, hogy Johann Alstedtnek, Comenius tanárának gondolataira támaszkodott. Az ő társaságukban mozogva Gezelius valószínűleg találkozott is Comeniusszal, akinek tanait leginkább a *Janua linguarum reserata aurea* fordítása során sajátította el.⁴²

Id. Johannes Gezelius fontosabb műveiről és azok ideológiai háttéréről

Gezelius munkásságának fontos része volt a könyvírás. Leginkább tankönyveket, egyháztörvény-tervezeteket írt, viszont a korára oly jellemző dogmatikai írásokat hanyagolta. Alaptermészete ebből is jól kivehető. Nem új tanok létrehozására, sem azok szoros követésére és elemezgetésére szánta el magát, hanem a burjánzó magyarázatok és értelmezések közepette kiszűrte azt, amely leginkább illik a munkájához, amelyet leginkább tud alkalmazni. Így nem csoda, hogy műveihez több eszme is kapcsolható.

⁴⁰ LAASONEN, PENTTI: Johannes Gezelius vanhempi ja suomalainen täysortodoksia. Helsinki, 1977. (Suomen Kirkohistoriallinen Seura 103.) (továbbiakban: LAASONEN, 1977.) 412–417. p.

⁴¹ HEIKKINEN, 1989. 64. p.

⁴² LEINONEN, 1998. 33–38. p.

Gezelius Comenius-fordítása (*Janua linguarum reserata aurea* = A nyelvek kitért arany kapuja), görög–latin szótára (*Lexicon Graeco Latinum*) és görög nyelvtana (*Grammatica Graeca*) a Tartuban eltöltött évek alatt születtek a ráimizmus és irénizmus szellemében. Ezekhez a nézetekhez hozzátartozik az oktatás fontosságának kiemelése. Gezelius ekkor is találkozott Comenius gondolataival, de pedagógiai tapasztalatai és saját módszerei alapvetően már a kezdetektől hasonlítottak Comeniuséhoz. A görög nyelv tanítása során felmerült problémák megoldására jó eszköz volt a saját és Comenius gondolatainak megvalósítása.

A *Grammatica Graeca* (1647) Gezelius első művei közé tartozik, melyben tömörítette a nagyobb terjedelmű görög nyelvtanokat, majd az egészet az Újszövetségben használt görög nyelvre fordította. Ez volt az első ilyen, a görög nyelv oktatásához szükséges nyelvtan, melyet a finn iskolákban használtak egészen az 1800-as évekig. 1648-ban Comenius *Janua linguarum reserata aurea* című művét fordította ugyanúgy újszövetségi görög nyelvre, majd megszerkesztett egy ehhez kapcsolódó latin–görög szótárt *Lexicon Graeco Latinum* címmel, melyben az összes újszövetségi és *Janua linguarum*beli szó megtalálható volt.⁴³

Comeniusnak a latin nyelv tanításához készült műve, a *Janua linguarum* fordítása során Gezelius pontosan megismerkedett azzal az eszmével, melyet Comenius képviselt. Comenius szerint a világi káoszt és labirintust az ember Istentől és az élet igazi értékeitől való távolmaradása eredményezi. A nevelés, oktatás, tanulás lényege az ebből a labirintusból való kimenekülés, az isteni rendbe való eljutás, az Istennel való együttélés. Az oktatás a társadalom, az emberiség megjobbítását eredményezi, ezáltal Istenhez vezet közelebb. Comenius pánszofisztikus gondolatai mellett pedagógiai módszertanával is megismerkedhetett Gezelius, mert a *Janua linguarum*ban szó van a tanulás folyamatáról, a tanár és diák viszonyáról, a tankönyvekről és a nyelvoktatásról – ezek a kérdések Gezelius későbbi életrészeiben és műveiben visszaköszönnek.⁴⁴

Gezeliusnak a görög és héber nyelv iránti szeretete és tisztelete egészen a västeråsi iskolában töltött időre vezethető vissza. A Rudbeckius alatt eltöltött éveket pedig az Uppsalai Egyetem csak megerősítette. A västeråsi iskolában a Biblia eredeti nyelveinek ismeretére és tanítására nagy hangsúlyt fektettek, mivel ezeknek a nyelveknek tudásával a Bibliát eredeti nyelven olvashatták, így a legeredetibb valóságában vizsgálhatták. Ezt a szigorú filológiai irányt Gezelius egész életében képviselte.⁴⁵ Comenius istentiszteletét egyesítette pánszofisztikus nézeteivel. Szerinte a tanulás lehetősége mindenkinek jár, hiszen az visz közelebb Istenhez.⁴⁶ A gyakorlatban ilyenfajta mindenre és mindenkire kiterjedő oktatást Comenius a

⁴³ LEINONEN, 1998. 35–38. p.

⁴⁴ LEINONEN, 1998. 39–54. p.

⁴⁵ LEINONEN, 1998. 58–61. p.

⁴⁶ BRUHN, KARL: Kasvatustopin historian kehityslinjoja. Helsinki, 1969. 176. p.; GRUESØRENSEN, K.: Kasvatuksen historia I. Muinaisuudesta valistukseen. Porvoo, 1961. 252. p.

népművelésben, népnevelésben igyekezett elérni, mivel alapvető emberi jognak tartotta a tanulást.⁴⁷

Gezelius turkui püspökként hasonló szellemben látott hozzá a népműveléshez, tankönyveket írt és törvényeket szerkesztett. Az *Yxi paras lasten tawara*⁴⁸ (a svéd *Ett rätt barna-klenodium* alapján) 1666-ban jelent meg, és szorosan kapcsolódott a korábban megjelent katekizmusok sorához. Tartalmazza az ábécét, Luther kis katekizmusát, kérdéseket, bibliai idézeteket és azok magyarázatait. Hazai forrásai Laurelius, Rudbeckius és Gesenius katekizmusai,⁴⁹ külföldi forrásának Andreas Eichorn *Büchlein für die Kinder*, valamint a morva testvérek közül Lukás Prazský németre lefordított *Kinderfragen* című műve tekinthető. A keresztyén vallás alapvető szakrális szövegei a diákokat segítő, érthető sorrendben állnak. Gezelius fontosnak tartotta felhívni a figyelmet a tanok életben való alkalmazására is.⁵⁰

Ugyanebben az évben jelent meg a keresztyén tanok tanításához szükséges egyfajta oktatásmódszertan, a *Cathechismi appendix* (1666) is a nagyobb papok munkájának megsegítésére. Gezeliusnak ebben a művében jól érezhető Comenius oktatásmódszertani nézeteinek alkalmazása.

Gezelius *Examen ordinandorum* (1669) című műve is reakció volt a papképzés hiányosságaira. Ebben írta le – a korábbi törvényeket is felhasználva – azokat a követelményeket, amelyek útmutatót jelentettek a tanárok részére és a diákok felvilágosítására. Kitért a nyelvekre, az alpművelésre és a teológiai felkészültségre egyaránt. A későbbi, 1686-os egyháztörvénykönyvbe nagyrészt ezek a követelmények kerültek be. Gezelius terveit a papképzés színvonalának növelésében azért is tudta olyan sikerrel megvalósítani, mert püspöki és egyetemi alkancellári hatalma lehetőséget adott erre. A szigorú követelmények hátterében a szigorú királyi ellenőrzések álltak.⁵¹

A papképzésben használták *Encyclopaedia synoptica* (1672) című művét is, amely az egyedüli ilyen filozófiai enciklopédikus mű volt akkor-tájt a Svéd Birodalomban. Ez Comenius *Didacticájának* (1628) hatására született. Nem mutatható be mindent, de Gezelius igyekezett minél több tudományágat belevenni. Comeniust követve felhívta a figyelmet arra, hogy az iskola fő feladata a diákokat a velük született képességeik szerint a tudományra, művészetekre, nyelvekre tanítani, a jellemüket fejleszteni és őszinte kegyességre buzdítani.⁵²

⁴⁷ Comenius a kor újítóinak, Johann Valentin Andreaenak, Rudolf Agricolának és Juan Luis Vivesnek iskolavezetéséről alkotott kritikáira igyekezett a gyakorlatban megoldást találni, részletesebben ld. NÉMETH ANDRÁS – SKIERA, EHRENHARD: Reformpedagógia és az iskola reformja. Bp., 1999. 22–23. p.

⁴⁸ Gezelius művéről és annak forrásáról ld.: LAINE, TUJJA: Johannes Gezelius vanhemman katekizmus ja sen lähteet. In: *Teologinen Aikakauskirja*, 1993. 5. 381–399. p.

⁴⁹ LAASONEN, 1977. 371–373. p.

⁵⁰ LEINONEN, 1998. 92–104. p.

⁵¹ JUTIKKALA, EINO – PIRINEN, KAUKO: Suomen historia. Asutuksen alusta Ahtisaareen. Juva, 1999. 167–168. p.; LAASONEN, 1977. 55–69. p.

⁵² LAASONEN, 1977. 373–378. p.; a természettudományi tárgyról részletesen: MALMIO, 1933. 117–121. p.

A *Perbreves Commonitionest* (1673) a *Cathechismi appendix* kiegészített és bővített verziójának is lehetne nevezni, amelyet Gezelius a püspöki körútjain szerzett tapasztalataival egészített ki. Pedagógiai szempontból a comeniusi természetszerű elveket tükrözi. A gyermekek oktatásáról szóló rendelkezései bekerültek az 1686-os egyháztörvényekbe. Szó esett még benne a könyvhasználatról, a prédikációkról és a vándoriskola rendszeréről.⁵³

Gezelius pedagógiai munkásságának csúcsa kétségkívül a turkui püspökség új oktatási rendszerének kidolgozása volt, ez a *Methodus informandi*ban öltött testet (1683),⁵⁴ melyet az akkori országgyűlésen el is fogadtak. A *Methodus informandi* az oktatási intézményekre terjedt ki, mivel a király nem volt megelégedve az oktatással, nehéznek látta a gimnáziumok és az egyetem együttműködését a sokféle szintű alapképzés miatt. A papságtól egységes iskolarendszer kidolgozását várta el, melyhez a tapasztalt Gezelius nagy segítséget nyújtott.

A *Methodus informandi* a humanista és realista irányzatok összecsapása volt. Ennek a műnek a megírásakor Gezelius felhasználta a comeniusi elveket, de időnként a régi humanista programokhoz nyúlt vissza. Bemutatta a különféle iskolatípusokat és azok működtetési feltételeit. Ugyancsak előkerülnek a comeniusi gondolatok akkor, amikor arról beszél, hogy mindenkinek joga van tanulni, még a gyengébbeknek is, már kisgyermek kortól; kor szerint különböző módszerrel, de oktatni kell, a tanulás és a megismerés örömeire kell fektetni a hangsúlyt, illetve szólni a tanárok és szülők felelősségéről is. Szó esik az antik irodalom megfelelő időben és helyen való használatáról, valamint a tapasztalaton alapuló oktatás fontosságáról.

Comenius *Orbis pictus* (1658) című, képes leíró tankönyvét Gezelius 1680-ban svédre fordította. Ezt az 1700-as évek végéig használták a finn iskolákban. A képekben bemutatott világ a gyermekek kezébe adott kicsinyített mindenség, a pánszofista filozófia gondolatait tükröző tankönyv.

Gezelius Comenius alkalmazójaként – Hasonlóságok és különbségek

A fentebbi műbemutatókból jól kitűnik, hogy Gezeliusnak a *Janua linguarum* után keletkezett, az oktatással, ill. az egyház- és iskolareformmal kapcsolatos művei comeniusi szellemben készültek. Már korábban is lépten-nyomon felfedezhetők Gezeliusnál Comenius gondolatai, ám minden esetben nagyon fontos kiemelni azt, hogy Gezelius nem másolója, hanem alkalmazója volt Comenius módszereinek és gondolatainak. Pont emiatt ért el fejlődést Gezelius a finn oktatásban, mert a hazaihoz igazította a metódust, és ami nem volt megfelelő, azt átalakította. Az alkalmazást leginkább a gyülekezeti katekizmusoktatásról alkotott törvényeiben láthatjuk.

Gezelius Comeniustól vette át, alkalmazta és alkalmaztatta a természetszerű pedagógia elveit, például a gyermekek tiszteletét, a tanulás örömeinek és a lelkesedésnek a fenntartását, az alapok megtanítását. A szerkezet bemutatásának fontosságát, majd a lassú tempóban a könnyebbtől a nehezebbig való haladást, végül az összefüggésekre való rávezetést, a gya-

⁵³ LEINONEN, 1998. 121–122., 131–133. p.

⁵⁴ A műről részletesebben ld.: LEINONEN, 1998. 108. p.

korlati alkalmazásra való felhívást és az ismétlést. A kiindulópontot a gyermek képességének és tudásának feltérképezése jelentette, a gyermek kora meghatározta a megfelelő metódus használatát. A tanártól elvárta, hogy türelmes, kedves és előrelátó legyen. A segédanyagok és prédikációk érthető, egyszerű és világos volta elvárás volt; ugyanígy a szülők szerepe és az otthoni nevelés fontossága, a kisgyermek mihamarabbi tanítása, a diákok esetében egymás segítése.

Másrészt azt is nagyon fontos hangsúlyozni, hogy a természetszerű pedagógia mellett Gezelius eszmerendszerében saját tapasztalatait, iskoláinak hatását, más korabeli eszmék és gondolkodók nyomait is felfedezhetjük. Az antik gondolkodók, humanisták, reformátorok, realisták, egyházatyák között is bőven akadnak olyan emberek, akik a comeniusi gondolatokkal párhuzamos elveket vallottak, de olyanok is, akik nem egészen értettek egyet Comeniusszal. Ebből adódóan vannak olyan részterületek, ahol Gezelius és Comenius véleménye eltért.

Comenius az anyanyelvoktatásra helyezte a nagyobb hangsúlyt és az idegen nyelveket csak idősebb korban ajánlotta, ezzel szemben Gezelius már a korai szakaszban is tanácsolta a görög és héber nyelvek oktatását. Fontos különbség az is, hogy míg Comenius mindig a legalapvetőbbtől való indulásról beszél, addig Gezelius felhívja a figyelmet, hogy meg kell vizsgálni, mit tud már a gyermek, mit tanult meg eddig, és attól a ponttól kell folytatni az oktatását. Az olvasás megtanításával kapcsolatban Gezelius a német mintákat követte, nem pedig Comeniust. Mikor Gezelius a mindennapi tanulás szükségéről beszél, a lutheránus hagyományok szerint szűkebben értelmezett keresztyén irodalom használatára gondol, Comenius pedig szélesebben, más irodalomra is. Gezelius rendelkezik a házi feladat lényegéről, Comenius azonban egyáltalán nem hozza szóba azt, szerinte minden feladatot az iskolában kell megoldani.⁵⁵

Szólnunk kell arról is, hogy bár Gezelius nagyrészt egyetértett Comenius pedagógiai gondolataival, filozófiájával azonban nem teljesen. A szigorú lutheránusok a kálvinistákhoz közel állókat, illetve a szinkretistákhoz húzókat hamar észrevették, és keményen ellenük fordultak. Így nem véletlen, hogy a Stora-Skedvi-i időszakában Gezelius tanára, Laurelius igyekezett láthatatlanul is távol tartani Comeniustól.⁵⁶

Gezeliusnak néhány esetben nehézséget okozott a lutheránus oktatási hagyomány, illetve a humanista eszmények közötti döntés az oktatásban. A keresztyén hit és a pogány antik írások kevésbé fértek meg egymás mellett, így Gezelius többször hangsúlyozta a klasszikus nyelvek tanításához a bibliai szövegek használatának szükségességét.⁵⁷ Ezért azonban nagy kritizálója, Achrelius elítélte Gezeliusot, amiért az antik klasszikusokat csak eszköznek használta és lecsökkentette a tananyagban.⁵⁸ Gezelius példaképének, Comeniustól realista és természetszerű pedagógiája részben viszont közel állt az antik pedagógiához és szemléletmódhoz, hiszen az érzékelésen és tapasztalaton alapuló oktatási folyamat, valamint a reáltárgyak előtérbe

⁵⁵ LEINONEN, 1998. 50., 58–60.; 130.; 136.; 145–150. p.

⁵⁶ LEINONEN, 1998. 63–66. p.

⁵⁷ TÄHTINEN –SKINNARI, 2007. 58–60. p.

⁵⁸ Vitájukról bővebben írt: LEINONEN, 1998. 194–204. p.; LAASONEN, 1977. 340–344. p.

helyezése antik mintán alapult.⁵⁹ Gezelius végül ezt a kettősséget azzal oldotta fel, hogy az élet értékeit keresztyén szemmel kell nézni, a világot érintő kérdésekben pedig lehet az antik hagyományokra támaszkodni.

Ahogy fentebb említettük, Gezelius kiemelte a görög és héber nyelvek fontosságát, ezáltal pont ellenkezőjét írta és követelte, mint a természetelvű pedagógia.⁶⁰ Comenius csak későbbre teszi ezen nyelvek tanítását, és nem is kíván meg alapos görög és héber tudást, s nála a latin nyelv is csak eszköze bizonyos tudások megszerzésének.

A természetelvű pedagógiának nem volt része a kaloda vagy a megszégyenítés, bizonyos helyeken – a rothoviusi hagyományos szigor hatására – mégis végső fegyelmező eszközként feltünteteti ezeket Gezelius.

Gezelius Comenius elveinek követése révén sokat érhetett el. Általa jelentősen fejlődött a papképzés, a népművelés, az antik nyelvek oktatása, tankönyveit még az 1800-as években is használták. Ő álmodta meg a vándoriskola rendszert, de ezt csak utódainak sikerült ténylegesen a gyakorlatba átültetni. Egyházszervezésének rendeletei (meghallgatások, kántortanítók) is éltek a 19. századig. Módszerei a mai modern pedagógia alapjait fektették le, egy részük még ma is használható vagy legalábbis megfontolandó. Kijelenthetjük tehát, hogy bár maga Comenius Oxenstierna iskola-reformmal kapcsolatos kérését eredeti formájában nem teljesítette, Gezeliuson keresztül mégis nagy százaléka megvalósult annak, amit Comenius gondolt, és amelyet vártak volna tőle.

Gezelius, sokat merítve Comenius munkáiból, a finn nemzetet továbblendítette a fejlődés útján, elhintette a szélesebb körökre kiterjedő kultúra alapjait. Olyan lendületet adott a felzárkózásnak, melyből a finnek még az 1800-as években is erőt meríthettek. Mindezt a hatást elsősorban annak köszönheti, hogy felismerte Comenius nagyságát, és nem másolta, hanem alkalmazta az ő pedagógiai elképzeléseit.

Comenius Magyarországon

Miután Comenius a Svéd Birodalomból távozott, visszatért övéihez, akik 1648-ban püspöknek választották. Csalódott volt a vesztfáliai béke kimeneteletét illetően, mivel Morvaországban nem érvényesült a vallásszabadság.⁶¹ A cseh-morva testvérek nyitottak voltak a lutheri és kálvinista tanokra is,⁶² így Európa protestáns országaiban találtak menedéket a béke után. Nagy

⁵⁹ MALMIO, 1933. 182–184. p.

⁶⁰ A Turkui Akadémián folyó keleti nyelvek oktatásával kapcsolatban bővebben ld. HARVAINEN, TAPANI: Simon Paulinus – 300 vuotta ensimmäisen heprian kieliopin ilmestymisestä Suomessa. In: Suomalaisen eksegetiikan ja orientalistiikan juuria. Ed.: Antola, Ilkka – Halén, Harry. Helsinki, 1993. (SKHS 161.) 71–103. p.

⁶¹ R. Várkonyi Ágnes tanulmányában bővebben kifejti Comeniusnak a vesztfáliai békéről vallott álláspontját és ennek összefüggéseit az egységre való törekvéssel. Id.: R. VÁRKONYI ÁGNES: Comenius és a vesztfáliai béke Európája. In: Comenius és a magyar művelődés. Szerk.: Csorba Csaba – Földy Ferenc – Ködöböcz József. Sárospatak, 1994. (Bibliotheca Comeniana, V.) 16–25. p.

⁶² DIENES DÉNES: I. Rákóczi György és a cseh-morva atyafiak. In: Művelődésünk múltjából. Comenius, I. Rákóczi György és más tanulmányok. Szerk.: Csorba Csaba – Földy Ferenc – Ködöböcz József. Sárospatak, 1999. (Bibliotheca Comeniana, VIII.) 75. p.

számban települtek le a Felvidéken, egészen Miskolcig húzódtak. Sárospatak a műveltség központjaként és a Rákócziak védő jelenlétével mentsvárat jelentett a menekülteknek. Comenius észrevette a segítséget nyújtó kezecskét és a szétszóródó gyülekezetének közelsége okán Patakot választotta munkahelyéül.⁶³ Bár a testvérek egyházát nem ismerték el a hivatalos egyházak, később annyit sikerült elérniük, hogy a kálvinisták befogadták őket és hivatalosan csatlakoztak a helvét irányzathoz.⁶⁴

1650-ben Lorántffy Zsuzsanna hívta Sárospatakra Comeniust a magyar iskolarendszer reformálására, ahol hatékonyan érvényesítette és alakította gondolatait, realista szemlélettel. A pataki puritánok és Comenius vallási türelmet, kegyességet és egységet hirdető gondolatai megegyeztek. Mivel ilyen eszmevilágban nevelték a leendő értelmiséget, nem csodálkozhattunk, ha Felső-Magyarország vidékein befogadták a cseh testvéreket.⁶⁵

1654-ben Comeniust visszahívták Lesznóba, majd onnan 1656-ban Hamburgon keresztül Amszterdamba menekült, ott élte élete utolsó éveit. Angol és holland barátai segítették, valamint De Geer fia, Lorentz. 14 évet élt Amszterdamban, mondhatni a legboldogabbjait, mivel taníthatott és munkáit is kiadhatta. Comenius élete végéig hitt az ezeréves békés, új birodalom eljövételében. 1670. november 15-én halt meg.

Comenius hatása a magyar iskolarendszerre

Finnországban láthatóan Gezeliuson keresztül mégis sikerült megvalósítani Comenius gondolatainak és újításainak jelentős részét. Mivel ezután Magyarországon is járt, érdekes kérdés, hogy mit és hogyan csinált itt, sikerült-e legalább annyit megvalósítania elképzeléseiből közvetetten vagy közvetlenül, mint a Svéd Birodalomban.

Comenius Magyarországon, Sárospatakon töltött négy évének hatása fontos az európai neveléstudomány fejlődésében, bár a magyar kutatók előszeretettel túloznak ennek jelentőségéről. A feltörekvő polgárság pedagógiai elméletének és gyakorlatának rendszerét alkotta meg, ő volt az első, aki tudományos pedagógiai rendszert dolgozott ki.⁶⁶ A négy év alatt eszméiből és gondolataiból tapasztalatot és gyakorlatot formált, és olyan átalakításokat rendelt el, melyek által még hasznosíthatóbbak lettek pedagógiai újításai. Tankönyveket szerkesztett és utasításokat adott a Pataki Kollégium vezetéséhez és az ott folyó oktatáshoz. A magyarországi állapotok, műveltség, igény, cél alapján kereste meg az iskola feladatait és szervezte az

⁶³ HÖRCSIK RICHÁRD: Comenius és az észak-magyarországi cseh-morva emigráció. In: Comenius és Magyarország. Szerk.: Csorba Csaba – Földy Ferenc – Kődöböcz József. Sárospatak, 1990. (Bibliotheca Comeniana, III.) (továbbiakban: HÖRCSIK, 1990.) 145–148. p.

⁶⁴ ŽBIRKOVÁ, VIERA: A Cseh Testvérek nyugat-szlovákiai gyülekezetei és Comenius. In: Comenius és a sárospataki iskola. Szerk.: Csorba Csaba – Földy Ferenc – Kődöböcz József. Sárospatak, 1997. (Bibliotheca Comeniana, VI.) 69–70. p.

⁶⁵ HÖRCSIK, 1990. 148–149. p.

⁶⁶ KÖDÖBÖCZ JÓZSEF: Comenius nyomában Magyarországon In: Comenius és Magyarország. Szerk.: Csorba Csaba – Földy Ferenc – Kődöböcz József. Sárospatak, 1990. (Bibliotheca Comeniana, III.) (továbbiakban: KÖDÖBÖCZ, 1990.) 25. p.

iskola munkáját. Remélte, hogy a pataki iskola újabb születő iskolák példaképevé válik.⁶⁷

Amikor Comeniust Lorántffy Zsuzsanna meghívta Patakra, Magyarországon a „cuius regio, eius religio” elvén a földesurak politikai hovatartozása befolyásolta a vallást és az ettől függő nevelési módot. Csak kevés II. Rákóczi Ferenchez hasonló úr adta meg a vallásszabadságot és gondolkozott példamutatóan szabadon. A magyar tanítók a külföldön, Luthertól, Sturmától, Melanchthontól, Erasmustól szerzett tudásukat és az oktatási reformtervezeteket nem tudták teljes mértékig átadni és megvalósítani Magyarországon. A humanista alapokon nyugvó oktatás még inkább erősítette a nyugati és a magyar hagyományok közötti különbséget, a Habsburgok, illetve az ellenreformáció miatt pedig már a protestánsüldözések is elkezdődtek.⁶⁸

Comenius Patakra egy olyan eszmei harc közepébe érkezett, melyben az újdonságoknak sokan ellene voltak, ám a viták is azt igazolják, hogy nem volt szellemileg kihalt az a magyar társadalom, ahová Comenius bekerült.⁶⁹ Azonban Lorántffy Zsuzsanna is csak férje halála után, Medgyesi hatására hívta vissza Tolnai Dali Jánost⁷⁰ az udvarba és ennek kérésére Comeniust. Lorántffy Zsuzsanna a fejlődés híve és követője volt. Férje, I. Rákóczi György már hívta Magyarországra Comeniust 1644-ben, aki ekkor még a svédektől várta társainak megmentését. A vesztfáliai béke után viszont a Rákócziakba vetette minden bizodalmát. Ifjúkori mesterei révén (Johann Heinrich Alsted, Ludwig Philipp Piscator, Johann Heinrich Bisterfeld⁷¹), akik Erdélybe kerültek, ismertté vált Magyarországon. Várták őt, és a fejlődési udvarban a körülmények is adottak voltak munkájához.⁷²

Comenius az intézmény fénykorát hozta el. Sárospatakon kipróbálta terveit, és megkövetelte a tanításban a fokozatosságot, a szemléltetést, az önállóságra való nevelést, a tanítóknak a jó fizetést, a szegény diákoknak pedig ingyen tanulási lehetőséget. Új tárgyakat vezetett be, új stílusú, képes tankönyveket írt, új módszereket használt, modernizálta az iskolát és az ott folyó munkát. Az *Orbis pictus* c. nagy műve Patakon született meg, ahogyan a játékoságot kiemelő *Schola Ludus* is. Bevezette az iskolai színjáté-

⁶⁷ KÖDÖBÖCZ, 1990. 27–29. p.

⁶⁸ KEMÉNY GÁBOR: A pedagógiai tudat kialakulása Magyarországon. Neveléstörténeti tanulmányok. Bp., 1986. (továbbiakban: KEMÉNY, 1986.) 54–57. p.

⁶⁹ KOVÁCS ENDRE: Comenius Magyarországon. Bp., 1970. 34–35. p.; KÖPECZI BÉLA: Comenius és a magyar művelődés. Bp., 1994. (továbbiakban: KÖPECZI, 1994.) 12–13. p.

⁷⁰ Tolnai Dali János (1606–1660) Az angliai puritanizmus magyarországi népszerűsítője. Tudását 1631–32-ben a leideni, franekeri, groningeri, angliai egyetemeken gyarapította. A presbitériumokról való gondolkozása ellenállásba ütközött. Magyar nyelven akart tanítani, Ramus híveként az arisztotelészi logika mellett és így Keckermann ellen érvelt, ami elegendőnek bizonyult ahhoz, hogy hivatalából elbocsássák, de kegyes úrnőjénél menedéket talált.

⁷¹ Herbornból Gyulafehérvárra menekülő református teológus, filozófus, tudós, tanító.

⁷² MALLER SÁNDOR: Comenius és Sárospatak. In: Comenius példája. Szerk.: Csorba Csaba – Földy Ferenc – Ködöböcz József. Sárospatak, 2004. (Bibliotheca Comeniana, XI.) (továbbiakban: MALLER, 2004.) 13–14. p.

kot, valamint nyomdák létesítését sürgette.⁷³ Patak továbbá a nagy enciklopédikus műve érlelésének színhelye volt. Mindezek mögött azonban az emberi nem boldogítására való törekvés állt, és igazi emberré akart nevelni mindenkit. Úttörője lett így a népnevelésnek, a racionalizmusnak, az utilitáriusoknak,⁷⁴ a nők szellemi felszabadulásának.

Idő előtt rájött, hogy nem minden elméletét lehet átültetni a gyakorlatba, hogy az anyanyelvoktatás módszereit erősen befolyásolják az adott nyelv sajátosságai. Maller Sándor írja, hogy bár jól haladt a Pataki Kollégium oktatásrendszerének átalakítása, összességében mégis lassúnak bizonyult. Hiába írt meg Comenius egy hétosztályos alapképzésről szóló tervezetet részletekbe menően, erre az iskolára, ahol hagyományok és szokások uralkodtak, és persze sietteték az újításokat, nem lehetett alkalmazni művét, és csak három osztály tanmenetét sikerült a helyzet alapján újraírnia. Az osztályok hamarabb elindultak, mint ahogy a tankönyveket ki tudták volna nyomtatni, és megfelelő számú tanár sem volt, így a felsőbb éves diákok oktattak, akiknek nem volt olyan nagy tapasztalatuk.⁷⁵ Comenius mindent szeretett előre megtervezni, alaposan előkészíteni. Igyekezett az iskola sajátosságait figyelembe venni, az ott folyó korábbi munkára építeni, a célokat kitűzni és mielőbb beteljesíteni. Saját eszméi életében és munkásságában tükröződtek. Négy év alatt nem sikerült mindent elérnie, viszont olyan alapokat fektetett le és olyan tanácsokkal hagyta el Patakot, melyek alapján a felvirágozásra nagy esély lett volna.

Igyekezete Patakon azonban nem volt elegendő. Nem nézték jó szemmel a változásokat, magas fizetése szemet szúrt a tanártársainak. Nem minden esetben tudták követni vagy nem értették gondolatmenetét. Nem tudott itt mindent megvalósítani terveiből, részben mert irigyekre és ellenzőkre talált, részben, mert az akkori magyar szellemi élet aktív résztvevői nem voltak felkészülve ilyen nagy változásokra. A saját hazai tanítóknak nagyobb tekintélyük volt, mint a pánszofista szellemben ténykedő Comeniusnak. Nem érezte otthon magát Patakon sem. A magyart, mint nemzetet sokra tartotta, de felismerte a hibáit is. Problémalátása kivételes és máig példamutató.⁷⁶ Comenius azt vallotta, hogy az egységes, békés harmonikus emberi társadalom alapja az egész életen át tartó tanulás, melyre Füle Sándor szerint ma nagy szükség lenne például Magyarországon.⁷⁷

A mecénás fejedelmi özvegy és annak fia halálával sötét idők jöttek a pataki kollégiumra, mivel a katolikus Báthori Zsófia és fia, I. Rákóczi Fe-

⁷³ Az iskoladrámáról: NAGY JÚLIA: A Schola Ludus és a magyarországi református iskolai színjátékok. In: Comenius és a sárospataki iskola. Szerk.: Csorba Csaba – Földy Ferenc – Kődöböcz József. Sárospatak, 1997. (Bibliotheca Comeniana, VI.) 75–82. p. A nyomdákval kapcsolatosan: KÖDÖBÖCZ JÓZSEF: Sárospatak a magyar művelődés történetében. Sárospatak, 1991. 104–105., 118. p.

⁷⁴ Utilitáriánizmus: angol társadalometikai tan, amely a tett erkölcsi értékét azon méri, mennyiben hasznos a közjóra nézve. Követői az utilitáriusok, akik mindent a hasznosság szempontjából bírálják.

⁷⁵ MALLER, 2004. 13–15. p.

⁷⁶ KEMÉNY, 1986. 81–83. p.; KÖDÖBÖCZ, 1990. 26. p.

⁷⁷ FÜLE SÁNDOR: Az egész életen át tartó tanulás elmélete Comeniustól napjainkig. In: Comenius példája. Szerk.: Csorba Csaba – Földy Ferenc – Kődöböcz József. Sárospatak, 2004. (Bibliotheca Comeniana, XI.) 39–40. p.

renc jezsuitákkal szimpatizáltak, így az iskolának bujdosnia kellett. Egy ideig gazdag főurak kegyeiből tartotta fenn magát, de végül Debrecenbe kellett menekülnie.⁷⁸ Ez a szerencsétlen fordulat a cseh-testvérek számára is rossz időket hozott.

Comenius csalódása annak is köszönhető, hogy a misztikus, chilialista Drabik Miklós próféciái alapján hitte, hogy Rákóczi Zsigmond és II. Rákóczi György azok a kiválasztottak, akik a Habsburgok és a pápa ellen megvédik a protestánsokat, így a cseh-morva testvéreket is.⁷⁹ Korábban, a 30 éves háború idején ilyen, a kiválasztott nép eszméjéből továbbfejlesztett szent had szereppel a Svéd Birodalom hadseregét és vezetőjét, Gusztáv Adolfot ruházták fel, melyről magyar prédikációk is tanúskodnak. (Például Nagyari József esetében.) Ám a politika mást hozott, és a jóslatok nem teljesebben be.⁸⁰

Comenius sohasem felejtette el a magyarokat és a Patakon töltött négy esztendőjét.⁸¹ Hasznosnak érezte magát még akkor is, ha álmait nem tudta megvalósítani. Viszont mintaiskolát hozott létre, melynek köszönhetően sok hasonló született.

Comenius svéd birodalmi és magyarországi munkásságának összehasonlítása

Ha Comeniusnak a két országban való tevékenységét összehasonlítjuk, mindenképpen figyelembe kell vennünk két tényezőt. Alapvetően bárhol is szépiténénk és szeretnénk elhinni, hogy Comenius kiemelten a finnek és magyarokat akarta megjobbitani, és csak ez motiválta őt, bele kell törődnünk, hogy a meghívások elfogadásának háttérében Comeniusnál sokat jelentett az, hogy tud-e azzal segíteni a cseh-morva testvéreken (Sárospatakra először a hittestvéreinek meglátogatása céljából érkezett.⁸²). A politikai helyzetet követve gondolkodott el azon, hová érdemes menni, és kiktől várhat segítséget. Érezhetően mind Oxenstiernától, mind Rákóczitól nagyon várta a támogatást, és visszavetette lelkesedését az ezzel kapcsolatos csalódás. Másrészt hiába töltött kicsit több időt a svédek javára munkálkodva, Magyarországon később már gyakorlottabb volt és céltudatosabban tudott dolgozni, több tapasztalattal a háta mögött. Fontos még kiemelni azt is, hogy mind a három részre szakadt Magyarország, mind a Svéd Birodalom a 17. század Európájának kulcsfontosságú államai voltak politikai szempontból. Előbbi a törökök visszaszorításával, utóbbi területi hódításaival, háborúival került a középpontba.

Sajnos azt is látnunk kell, hogy mindkét országban akadtak irigyei, akik nem nézték jó szemmel munkálkodását vagy épp a fizetésének mennyiségét. Minkét helyen konkrét elképzelés volt a munkaadó részéről, mi

⁷⁸ KEMÉNY, 1986. 60–61. p.

⁷⁹ KÖPECZI, 1994. 12–13. p.

⁸⁰ GYŐRI L. JÁNOS: Nagyari József tábori prédikációi. Debrecen, 2002. (Csokonai könyvtár. Régi kortársaink, 9.) 24–29. p.

⁸¹ POLIŠENSKÝ, JOSEF: Comenius, Magyarország és az európai politika a XVII. században. In: *Magyar Pedagógia*, 1972. 2. sz. 179–184. p.

⁸² KÖDÖBÖCZ JÓZSEF: Comenius pataki munkásságának hatóköre. In: Comenius és a hazai művelődés. Szerk.: Ködöböcz József. Sárospatak, 2002. (Bibliotheca Comeniana, IX.) 123–124. p.

lenne a Comeniusnak szánt feladat, mit várnak el tőle hírneve alapján. Annak ellenére, hogy mindkét helyen megadtak minden megfelelő anyagi és egyéb támogatást (mindez önmagában persze pozitív), nem igazán vették figyelembe az ő személyes hozzáállását. Például Comenius hiába írta Oxenstiernának és De Geernek, hogy más ügyeket is intéznie kell, illetve más feladatai is akadtak, ők üzletként tekintve munkáját időhatárt szabtak neki. Comenius mindkét esetben látta a siettetés negatívumait. Mind Magyarországon, mind Svédországban nagy volt a hazai tanítók befolyása, ennek következtében nem valósult meg pár alapvető gondolata. Nem tudhatjuk azonban, mennyire érdemes felróni mindezt a fogadó országoknak, mert Comenius hosszú távú hatásának a kulcsa pont az, hogy alkalmazták – nem pedig átvették – újításait. Ezen kívül sok olyan elképzelése is volt, melyeket bár közvetlenül nem, de közvetetten mégis sikerült végrehajtani mind a Svéd Birodalomban, mind Magyarországon.

Az eszméivel azonban más a helyzet. Annyit a magyarok javára írhatunk, hogy abban a politikai és vallási környezetben, ahová ekkor Comenius került, sok eszme és irányzat helyt kapott. Nem mondható, hogy békében megfért mindegyik irányzat a másikkal, mert perekkel és elbocsátásokkal találkozunk (például Tolnai Dali János esetében), de Comenius nem ütközött olyan ellenállásba pánszofizmusával kapcsolatban, mint Svédországban. Ennek politikai és vallástörténeti okai is vannak. Míg a Svéd Birodalomban minél nagyobb egységességre törekedtek, és semmiképpen nem akartak új eszmét beengedni, vagy csak nagyon tudatosan megválogatva fogadták el az ilyeneket, addig az ekkor három részre szakadt Magyarország északi környéke politikailag még semleges területként nem volt ennyire ellenálló. Comenius hatása annak is köszönhető, hogy egyrészt egy olyan, mindenre kiterjedő és alkalmazható rendszert dolgozott ki, mely viszonylag szabad, és az akkori időkben aktuális és szükséges volt, másrészt mindkét helyen időben felismerte egy-két befolyásos ember az ő nagyságát, és elhintette eszméit és módszereit úgy, hogy azok egészen máig meghatározzák az oktatást.

„In Nocte Nativitatis Domini...” A karácsonyi elmélkedés Rákóczi *Confessio Peccatoris* c. művében

R. Várkonyi Ágnes

II. Rákóczi Ferenc fejedelem életművében központi jelentőségű alkotás a *Confessio peccatoris*.¹ Keletkezése, műfaja, jelentősége, értékrendje másfél évszázad óta kutatás tárgya, nyílt és látens viták lezáratlan témája. Méltó hazai és nemzetközi helyét máig nem foglalta el a latin nyelvű magyar irodalom e nagyszabású alkotása. Későn fedezték fel, hanyagul adták ki. Eredeti jelentőségét egyaránt elfedték az álkegyelet és a Rákóczi-kultusz torzulásai. Szövegét hanyagul kezelték, megcsonkították, félremagyarázták. Neveztek önéletírásnak, önvallomásnak, emlékiratnak, életgyónásnak. A legutóbbi évtizedekben *Vallomások* címmel tartja nyilván a magyar tudomány. Egyetemes értékeit, gazdag gondolati világát a hiányos történetismeret vagy a szélsőséges szemlélet utalta, sőt utalja a félremagyarázott művek vagy egyszerűen a nemlétezés birodalmába.

Befogadását bizonyos, hogy alaposan megnehezítette a kézirat rejtélyes sorsa, a mű különleges minősége, rendkívül összetett jellege, bonyolult világa. Tudományos megismerése sokoldalú vizsgálatot, több szakterület specialistáinak együttműködését kívánja. Vizsgálatai a 19. századi „kuruc világ” romantikájával, vagy a 20. századi „művészi szemlélet”, „írói elhivatottság” korhoz kötött irodalmi kategóriáival sok jóakarattal kevés és részleges eredményeket hoztak, viszont növelték a kérdéseket és a tévedések rétegeit. Különösen súlyos feladat elé állítják a kutatót a történeti részletek. Több eseményt Rákóczi *Emlékiratai* lapjain kicsit másként írt le, s az előkerült egykorú források nem igazolják, vagy egyértelműen kérdőjeleket tesznek számos történeti közlése mellé, másokat viszont igazolnak. Ráadásul sok jól dokumentált eseményt hiába keresünk a *Confessio* lapjain. És valóban csak az Erdélyi Fejedelemség vágya vezérelte a száműzött gondolatait? Miért hallgat sok mindenről az Istennel fenntartás nélkül, kendőzetlen lélekkel társalgó Fejedelelem? Életének legbensőbb titkait feltárva miért nem szól a vele megtörtént dolgok sokaságáról? Vagy valójában nem is hallgat, csak másként fejezi ki magát? Folytathatnók a kérdéseket, a *Confessio* megértésével foglalkozó kiváló tanulmányok kételyeit és további vizsgálatokra ösztönző megállapításait.²

¹ *Confessio peccatoris, ad praesepe in corde sou nati Salvatoris vitam suam deflentis et gratias ductumque Providentiae recoleantis, per formam soliloquiorum, diebus Nativitatis Christi solemnitatem praecedentibus inchoata. 1716.* Bibliothèque Nationale, Paris. Département des Manuscrits, Latin: 13628, fol 1–671. – Filmmásolata: Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára. Mikrofilmtár. (Továbbiakban: *Confessio. 1716.*)

² THALY KÁLMÁN: II. Rákóczi Ferenc fejedelem Önéletrajza. A párisi nemzeti könyvtárban őrzött eredeti kéziratból kiadja a Magy. Tud. Akadémia történelmi bizottsága. Bp., 1876.; illetve: *Századok*, 1876. 316–322. p.; KARÁCSONYI JÁNOS: Rákóczi Ferenc fejedelem vallomásai. In: *Katolikus Szemle*, 1903. 627–655. p. (továbbiakban: KARÁCSONYI, 1903.); FRAKNÓI VILMOS: II. Rákóczi Ferenc vallásos élete és munkái. In: *Ka-*

Röviden ezek vezettek el a felismeréshez, hogy új módszerrel próbáljam megérteni a *Confessio* bonyolult világát. Feltételezve, hogy a mű egészét egységes gondolati rendszer tartja össze, szemléleti építkezésében a korabeli egyetemes szimbolikus képzet-együttes is érvényesül. Történeti állításait ne csak az egykorú adatokkal összevetve vizsgáljam, hanem a mű egységében, sőt Szent Ágoston *Confessiones* c. művével és a kor mentalitásával összefüggésben a korabeli és Rákóczi életével közvetlenül összefüggő forrásokkal is összevessem. Különösen figyelemmel szükséges vizsgálni a magyar dokumentumokat.³ Műfaját tekintve pedig keressem meg a Szent Ágostontól folyamatos, de az évszázadok élményeivel gazdagodó személyes vallásosság és a meditáció-hagyomány 18. századi sajátos egyetemes és magyar változatát. Vizsgáljam a korra jellemző alkotói eljárást, azt, ahogy a világi élmények, események, érzésvilágok leírását az ókori mítoszok, a Biblia, a zsoltárok szövegeivel értelmezik az írók. Ahogy a pogány hitvilág és a keresztény egyházak szövegeit személyes, világi reflexiókkal, további elmélyülésre ösztönző gondolatokkal kíséri a művész. Bach oratóriumai, a barokk festmények és a *Confessio peccatoris* között a rejtett szerkezeti megfeleléseket figyeljem.⁴

A következőkben a *Confessio* talán leginkább félreértett fejezetét, a *Karácsonyi elmélkedést* vázolom. A kötött terjedelem engedte keretek között ismertetem kiiktatásának történetét a *Confessio* szövegéből és összegzem visszahelyezésének indokait. Abból az alkalomból, hogy Köpeczi Béla volt az egyetlen, aki új módszerrel vizsgáló eljárásaimat megértette és eredményeit méltányolta. Elfogadta az akkori, sőt azóta is érvényesülő véleményekkel

tolikus Szemle, 1904. 321–337. p. (továbbiakban: FRANKÓI, 1904.); SZEKFŰ GYULA: A száműzött Rákóczi. Bp., 1913. 223–232. p.; ZOLNAI BÉLA: II. Rákóczi Ferenc. Bp., 1942.; RÉVÉSZ IMRE: Bevezetés II. Rákóczi Ferenc 'Confessio peccatoris' c. műve új szövegkiadásához. 1960. (Kézirat. Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei. Kézirattár. Kt. 4108. sz.) (továbbiakban: RÉVÉSZ, 1960.); TOLNAI GÁBOR – GYENIS VILMOS – REISINGER JÁNOS: A Vallomások műfaji kérdései. In: A Rákóczi-emlékév diákpályázatán díjnyertes tanulmányok. Szerk. Kovács Kálmán. Bp., 1977. 70–71. p.; HOPP LAJOS: A Confessio... és a Memoires genezise. In: II. Rákóczi Ferenc: Vallomások. Emlékiratok. Bp., 1979. 915–926. p.; TOLNAI GÁBOR: Rákóczi Ferenc, az író. – KÖPECZI BÉLA: A Vallomások. In: A bujdosó Rákóczi. Bp., 1991. (továbbiakban: KÖPECZI, 1991.) 489–503. p.; TÓTH-BARBALICS ISTVÁN: Beszédmód és retorikai struktúrák II. Rákóczi Ferenc Vallomásaiban. 2002. (Szakdolgozat. ELTE BTK. Témavezető: R. Várkonyi Ágnes.) (továbbiakban: TÓTH-BARBALICS, 2002.)

³ Ez különösen a *Confessio* latinsága megértése szempontjából fontos: BORZSÁK ISTVÁN: Rákóczi latinsága. In: Tractatus de potestate. Ed.: Köpeczi, Béla. Bp., 1984. 278–281. p.; UÓ: Dragma. Bp., 1994. (továbbiakban: BORZSÁK, 1994.) 332–336. p.

⁴ R. VÁRKONYI ÁGNES: Kritika és emlékezet. Vázlat II. Rákóczi Ferenc Thököly képeiről. In: A Thököly felkelés és kora. Szerk.: Benczédi László. Bp., 1983. 215–255. p.; UÓ: Értelmiség és államhatalom Magyarországon a 17–18. század fordulóján. In: Értelmiség a 18. században. Szerk. Zombori István. Szeged, 1984. 55–80. p.; UÓ: A Confessio értékrendszere. In: *Levéltári Közlemények*, 1985. 2. sz. 216–225. p.; UÓ: Rákóczi karácsonyi elmélkedése. – Duna-táji labirintusok. In: A tűzvész tanúi. Szerk.: Levendel Júlia. Bp., 1995. (Liget könyvek) 160–197. p.; UÓ: Rodostói karácsonyok. In: Rákóczi és a jezsuiták. (Sajtó alatt.)

szemben, hogy a *Karácsonyi elmélkedés* csakis Rákóczi eredeti leírásában és jóváhagyott helyén hiteles.⁵

A szövegcsönkítés változatai

A *Confessio peccatoris* kéziratában az első könyvet két elmélkedés követi. A *Meditationes in forma soliloquiorum de misterio reparationis naturae humanae per Adam*⁶ (a továbbiakban: *Adám elmélkedés*) és II. Rákóczi Ferenc jól ismert írásával: *In nocte Nativitatis D(omi)ni / Soliloquia in forma Meditationum / super Evangelium Luc(ach). Sec(undum)*.⁷

A második sort később, valamikor valaki áthúzta és margóra írta: „Meditatio in forma Soliloquio(rum)”. A kézírás nehézkes, a betűformák elütnek a szöveg betűitől. A toll vágása durvább vagy kopott. Az ismeretlen író ugyanezzel a tollal még a következőt véste fel a margóra: „Propositum et praeparatio.” Valaki tehát utólag javította a címet és értelmezte a szöveg első részét. Lehet, hogy Rákóczi? Mert később átolvasta és javította a szöveget? Majdnem kizárt. Az írás nem mutat hasonlatosságot a kézirat Rákóczi autográf írásával. Fent a lap szélén olvasható egy valószínűleg másik utólagos írás: „Ann(o) 1719.” A lapokon a folyamatos számozás írásképe egészen más, mint ez az utólag felső margóra, tehát kiemelt helyre írt évszám.⁸

Három kézírás, három történés nyoma a *Karácsonyi elmélkedés* címe körül. Grisza Ágost (1818–1884) 1848-as honvédtiszt, aki emigráns éve alatt fáradhatatlan kutatással és némi szerencsével 1858-ban megtalálta a *Confessiot*, katonai és jogászi képzettséggel rendelkezett, nyolc nyelvet ismert, Párizsban fordító irodát tartott fenn, de nem volt felkészülve arra, hogy a szöveg kritikus részeit felismerje.⁹ Mentségére nemcsak a felfedezés euforikus öröme szolgálhat, a kor tudományos gyakorlata sem kívánta a kézirat vizsgálatát. Később se figyeltek fel erre a kutatók. Az akadémia Történeti Bizottságának tudós tagjai, Toldy Ferenc, Thaly Kálmán, Fraknoi Vilmos nem látták szükségét, hogy megtekintsék a kéziratot, s tartalmában sem vették szemügyre a *Karácsonyi elmélkedés* címe körül a szöveget. A kéziratot senki más, csak Grisza látta.¹⁰ De nem vizsgálták az íráskép különbözőségét 1953 után sem, amikor a Magyar Tudományos Akadémia a kézirat fotokópiáját meghozatta.

⁵ KÖPECZI, 1991. 500. p.

⁶ *Confessio*. 1716. 117. p.

⁷ *Confessio*. 1716. 141. p.

⁸ A kézirat lapszámozásával és az 1719. évi dátummal ehelyütt nem foglalkozhatok.

⁹ JAKUS LAJOS: Rákóczi önvallomásainak kiadása. In: *Vigilia*, 1976. 10. sz. 687–691. p. (továbbiakban: JAKUS, 1976.)

¹⁰ A nyomdába adás után, mivel Grisza másolata egy darabig eltűnt, felmerült, hogy megkérlik a kéziratot. Ebből azonban nem lett semmi. Ld.: Az Akadémia Történettudományi Bizottsága 1873. október 18-i ülésének jegyzőkönyve 8. pont.; Toldy Ferenc levele Apponyi Sándornak, 1873. október 18.; Grisza Ágost levele Horváth Mihálynak, 1873. november 1. – Magyar Tudományos Akadémia Kézirattára. (továbbiakban: MTAKKt.) Vö. JAKUS, 1976. 690. p.

A *Confessio* kiadásáról érthetetlen halogatás után 1872-ben döntött az MTA Történeti Bizottsága.¹¹ Az fel sem merült, hogy Grisza másolatát a szöveg kiadása előtt összevegyék az eredetivel. A szöveg javításaira Ponori Thwerewk Emil kapott megbízást, már a korban is korszerűtlennek számító szempontokkal együtt. Egy év múlva Toldy arról számolt be, hogy a kézirat egy része a nyomdába „küldözésben eltévedt”, magyarul elveszett. A Bizottság erre úgy döntött, hogy gróf Apponyi Sándor párizsi követségi titkár útján három hónapra kérjék kölcsön a kéziratot a Bibliothèque Nationale-ból, vagy amint Toldy írta, a kéziratot újra másolják le. Másolást ajánlott Grisza Ágost is. Pontosabb kiadásra nyílhatott ezzel esély, akár megkapják a kéziratot, akár új másolat készül. Erre azonban nem került sor, mert az elveszett kézirat meglett, vagyis a Grisza-féle másolatot nyomtatták ki.¹² Ezzel szemben Ponori Thwerewk naplójában a *Vallomások* egy másik másolatáról is megemlékezik: „A kéziratot én rendeztem sajtó alá, a lenyomat tökéletesen megegyez az eredetivel, csakis annyi változtatás történt rajta, hogy a zavart okozó tollhibákat helyreigazítottam s a hiányzó interpunkciót pótoltam.” Ez a másolat máig nem került elő, valószínűleg a második világháború idején a budapesti bombázások áldozata lett, vagy Ponori Thwerewk nyugatra távozott unokája magával vitte és lappang.¹³

A *Vallomások* első eredeti latin kiadása *II. Rákóczi Ferenc Önéletrajza* tévesen orientáló címmel jelent meg. Hiányos szöveget nyomtattak ki, nagyon sok olvasati és sajtóhibával, jegyzetek nélkül. A *Karácsonyi elmélkedés* címe körül az idegen kéz bejegyzései mint Rákóczi saját szövegei kerültek közlésre, és ennek messze ható következményei lettek.¹⁴ Már az első majdnem teljes magyar fordítás elkészítője, Domján Elek evangélikus lelkész átvette a *Karácsonyi elmélkedés* ismeretlen kéztől származó bejegyzését, mint Rákóczi szövegét, és az „Anno 1719”-et beépítette a jóindulattal, de önkényesen kreált címbe: *Az 1719-ik esztendőben. Elmélkedés az Úr születésének éjszakáján a Lukács szerint való evangyélium felett, magánbeszéddek alakjában.*¹⁵

Látszólag az előforduló fordítási hibák, valójában a *Confessio* minőségének tartalmi kérdései miatt robbant ki heves vita. Domján az *Elöljáró beszéd*ben nagy elismeréssel írt Rákócziról és szabadságharcáról, hangsú-

¹¹ Az MTA Történeti Bizottsága jegyzőkönyve, 1872. október 5. Vö. JAKUS, 1976. 690. p.; – RÉVÉSZ, 1960.

¹² Vö. 10. sz. jegyz.

¹³ Ponori Thwerewk Emil naplója, 1913. szeptember 25. – Az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára. Quart. Hung. 2526: XLII. köt. 42–43. p. (Ritoók Zsigmond közlése, ezúton is köszönöm! Ritoók Zsigmond megjegyzése: Thwerewk hagyatéka az OSZK-ba került, már ami nem vészett el. Unokája, Thwerewk Pallaghy Attila történész volt, lehet, hogy a szóban forgó kézirat nem került be, magánál tartotta. Ez esetben Budapest ostromakor semmisült meg. Thwerewk Pallaghy Attila 1946-ban Nyugatra távozott és azóta meghalt.)

¹⁴ II. Rákóczi Ferenc Önéletrajza és egy keresztény fejedelem áhításai című munkája a párisi Nemzeti Könyvtárban őrzött eredeti kéziratból. Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia Történelmi Bizottsága. Bp., 1876. 92. p.

¹⁵ II. Rákóczi Ferenc fejedelem Önéletrajza. Ford.: Domján Elek. Miskolc, 1903. (továbbiakban: DOMJÁN, 1903.) 104. p.

lyozva, hogy a megindulása kétszázadik évfordulójára készítette el a magyar fordítást. Zavaró volt, hogy amit az Akadémia és a Történelmi Társulat elmulasztott, azt magánember tette meg. Felháborodást azonban az keltett, hogy a *Confessor*ról Thaly Kálmán véleményével ellenkezően vélekedett.

Thaly Kálmán volt az első, aki a *Confessio*t tudományos munkájában felhasználta. Nagyrészt a *Confession*nak első könyvéből tartotta akadémiai székfoglalóját, egy az egyben átvéve a gyermekkor és az ifjúság eseményeit írta meg két kiadást megélt nagyszerű könyvét.¹⁶ Egyszerű életrajznak tekintette Rákóczi művét és megjegyezte: „Közben-közben hosszabb vallási ömlengések is zavarják az elbeszélés összefüggéseit (Isten ne vegye vétkül e pogány megjegyzést árva lelkünknek).”¹⁷ Ezzel szemben Domján leszögezte: Rákóczi „beillesztette a történelmi előadásba két elmékedését: az emberi természet megújítása felett (88-103. o.) és a Lukács evangéliuma felett valót (104-115. o.); ezeket a mű teljessége és történelmi vonatkozásaik miatt nem lehet elhagyni.”¹⁸ A *Századok* kritikáját Keller Imre írta, de véleményében Thaly Kálmán álláspontja jut kifejezésre: a *Confession*nak Rákóczi önbírálatával, bűneivel foglalkozó részeit nem szabad a magyar társadalom tudomására hozni. „Rákóczi Ferenc alakját nemzete az idők folyamán a szentek glóriájával vette körül, neve fogalommá lett, a haza-szeretet fogalmává [...] hibáit és bűneit tehát nem szabad, hogy tudja a közönség.” Ez a „magyar fordítás meg gondolatlan indiszkréció tör-vénytelen terméke [...] Helyeseltük volna, ha a fordító elhagyja a sok pietistikus elmékedést, vagy legalább annyira összevonja, hogy a vallomások vallásos jellege, bűnbánó szelleme mégis megmaradjon.”¹⁹

Ezt az álláspontot Karácsonyi János vette igényes kritika alá 1903-ban. Kifejtette, hogy Rákóczi műve nem önéletírás, hanem *confessio*, gyónás, vallomás. Államférfi politikai műve, a korra jellemző vallásos részletekkel. Erős kritikával illette azokat, akik a *Confessio* tartalmát önkényes, „elvakult erőszakoskodással” megmásítják és ki akarják sajátítani.²⁰ A két elmékedést rendkívül fontosnak tekintette. De amíg az

¹⁶ THALY KÁLMÁN: II. Rákóczi Ferenc ifjúsága, 1676–1701. Történelmi tanulmány. Pozsony, 1881. (2. bőv. kiadása: Uo., 1882.)

¹⁷ THALY KÁLMÁN: II. Rákóczi Ferenc fejedelem Önéletrajza. [Recenzió] In: *Századok*, 1876. 317. p.

¹⁸ DOMJÁN, 1903. VII. p.

¹⁹ KELLER [KAJLÓS] IMRE: II. Rákóczi Ferenc fejedelem önéletrajza. [Recenzió] In: *Századok*, 1904. 7. füz. 711–715. p. Domján rövid válasza a Szerkesztőség elutasító megjegyzésével: *Századok*, 1904. 8. füz. 807–808. p. Keller-Kajlós Imre ugyancsak közreadott egy fordítás-válogatást dilettáns szinten: II. Rákóczi Ferenc vallomásaiból. 1–2. Bp., 1903–1904. (Magyar Könyvtár.)

²⁰ Rákóczi ismerősei között is sokan voltak, akik bírálták vallásosságát, „mennyivel inkább akadnak ilyenek kortársaink között s akiknek éppen ezért a megtérés gyümölcsei: e vallomások nem tetszenek. Erővel akarnák elhítenni másokkal (vagy tán csak magukkal), hogy Rákóczi megtérése, kath.[olikus] vallásának buzgó gyakorlása szerencsétlenné, fejedelmi kötelességében hanyaggá tették. Elvakult erőszakoskodással be akarnának ezek hatolni másnak szívébe és ráparancsolni arra, hogy e szív nyugalmát ne úgy keresse, amint ő érzi, hanem a tőlük kigondolt módon. Az utólag okoskodó államférfiak és politikai történetírók egyike-másika pedig csak akkor osztogatná

elsőt, az *Ádám elmékedését* tartalmilag elhelyezte a szöveg összefüggésében, a *Karácsonyi elmékedést* a fölébe írt 1719-es évszám miatt problematikusnak ítélte. Valószínűnek azt tartotta, hogy Rákóczi művét részenként küldte Grosboisba. Megállapította, hogy Rákóczinak volt egy elmékedése, amelyet 1718 karácsonján írt, ezt ugyan „a konstantinápolyi helytartó és megbízottai félremagyarázták,” mindemellett ő a *Vallomásai*-hoz csatolta, ez azonban a műben nem található. Véggöveztetése: „Rákóczi részenként küldte vallomásait Grosboisba és a bekötéskor a rendezkedő atya az 1718-iki elmékedéseket kihagyta, az 1719-ikeket pedig az 1717-iekhez csatolta.” A végső szót csak a kézirat megtekintésekor lehet kimondani.²¹ Fraknói Vilmos két további kutatásra ösztönző észrevételt tett a *Confessio* elmékedéséről. Karácsony napját Rákóczi 1715-től évről évre mint „újjászületése napját” ünnepelte. Elsőként figyelt fel rá Fraknói, hogy a *Confessio*ban bőségesen rálapozhatunk Szent Agoston, Szent Anzelm, Kempis Tamás és más egyházi írók műveiben és más középkori szövegekben kifejtett gondolatokra és mondatokra.²² Ezzel hatalmas elvégzendő munkára hívta fel a figyelmet, de Brisits Frigyes kezdeményezése ebben a formában folytatás nélkül maradt.²³ Szekfű Gyula műve, a körülötte kialakult vita, nem különben a kuruc dalpör, majd pedig Zolnai Béla nagyszabású munkássága más kutatási irányokat és módszereket jelölt ki.

A kézirat megtekintése nem hozott megoldást. 1953-ban a szabadságharc évfordulója alkalmával felébredt érdeklődés nyomán a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete döntést hozott a *Confessio peccatoris* új, szöveghű latin és magyar fordításának kiadásáról, s meghozta az eredeti kézirat fotokópiáját. Kutatási szempontból szerencsés időben, mert Zolnai Béla már feltárta Rákóczi janzenista kapcsolatait,

kegyeit s dicséretét, ha az előttük élt államférfi az ő politikai ábrándjukat mindenféle tiltott és nem tiltott, okos és oktalan eszközökkel, pártküzdelmekkel, fölkelésekkel, késhegyig menő harccal, a kétségbeesés kapkodásával is kivívta, a lehetetlent lehetővé tette volna.” KARÁCSONYI, 1903. 649. p. Thaly válaszul egyszerűen megismételte vádját: „A magánjellegű magyar fordítás meggondolatlan indiskretió törvénytelen terméke.” De Saussure Czézárnak, Rákóczi Ferenc fejedelem udvari nemesének Törökországi levelei... és Följegyzései. Közli: Thaly Kálmán. Bp., 1909. 80. p. Jogos továbbá Révész Imre kritikája: „R. Várkonyi Ágnes Thaly Kálmán és történetírása c. egyébként kiváló monográfiája (Bp., 1961.) Thalynak a *Confessio* iránti érdeklődésével egyáltalán nem foglalkozik.” RÉVÉSZ, 1960. 67. p. Thaly akadémiai székfoglalóját *II. Rákóczi Ferenc ifjúsága* címmel tartotta, a *Confessio* alapján tisztázta Rákóczi születési idejét. A hamarosan megjelenő könyvében a gyermekkor eseményeinek leírásánál gyakran hivatkozik az „Önéletírásra”, mint újonnan felfedezett forrásra, nem mellőzve serdülőkori testi gondjait sem. THALY KÁLMÁN: *II. Rákóczi Ferenc ifjúsága*. Pozsony, 1882. (2. kiad.) 134–135. p. Érdekes, hogy sem az elismerések, sem a kritikák a *Confessio*t nem említik. A vita a mű körül egészen más irányban bontakozott ki.

²¹ KARÁCSONYI, 1903. 636–637. p.

²² FRAKNÓI, 1904. 332. p.

²³ BRISITS FRIGYES: *Szent Ágoston és Rákóczi Ferenc vallomásai*. Pécs, 1914. (továbbiakban: BRISITS, 1914.)

rodostói könyvtárát²⁴ és megtalálta a *Confessio peccatoris* két francia fordítását.²⁵

A latin szöveg gondozására Juhász László kandidátus, a latin filológia elismert szakértője, a *Bibliotheca Scriptorum* sorozat szerkesztője és kiadója, a magyar fordítás, a bevezető tanulmány és a jegyzetek elkészítésére Révész Imre egyetemi tanár, akadémikus kapott megbízást. A fordítás kérdése hosszú viták tárgya lett. A kézirat fotokópiájából dolgozó Juhász László gondos és alapos munkát végzett. Kijavította az 1876. évi kiadás hibás olvasatait, leírta a kimaradt részeket. Munkáját zaklatott lelkiállapotban végezte, és nem tekintette véglegesnek. Valószínűleg a számára elfogadhatatlan elvárások miatt. Kéziratában az első rész után következő *Ádám elmélkedés* és a *Karácsonyi elmélkedés* ki van emelve eredeti helyéről, és az egész szöveg végén található. A *Confessio peccatoris* azonnal a második könyvvel folytatódik.²⁶ A végletekig aggályos és a pontos szövegerekonstrúció hívének ismert Juhász László bizonyára nem változtatta meg önhatalmúan az eredeti szöveget. Az 1961-ig elhúzódó, majd 1962-ben abbamaradt munka során a szerkesztőbizottság ideológiai megfontolásából történt a szöveg módosítása. A kiadásról folyó megbeszélésen hangzott el: „Az egész munka át meg át van szöve olyan vallásos elmélkedéssel, amelyeket annak a mai magyar olvasónak, aki nem kifejezetten tudományos céllal foglalkozik Rákóczi életével, teljesen elég néhány jellegzetes szemelvényből ismernie. Ezekben az elmélkedésekben ugyanis – ellentétben a pompásan és vonzóan megírt tulajdonképpeni önéletrajzi részletekkel – nagy terjengősség uralkodik, kevés bennük az eredetiség, annál több a folytonos ismétlése olyan vallásos gondolatnak, amelyekről a latinul nem értő mai magyar olvasó számára elég összefoglaló ismertetést adni, annál inkább, mert a néha nehézkesen elvont és misztikus homályos teológiai fejtegetéseket megfelelő teológiai előképzettség híján, meg sem igen értheti.”²⁷ Az sem felejthető azonban, hogy az 1950-es években a *Confessióról* lényegesen eltért a korszak kutatói véleménye.²⁸

²⁴ ZOLNAI BÉLA: Magyar janzenisták. In: *Minerva*, 1924. 66–97. p.; 1925. 10–40. p.; ZOLNAI BÉLA: A janzenista Rákóczi. Szeged, 1927. (Széphalom Könyvtár, 3., továbbiakban: ZOLNAI, 1927.)

²⁵ Chrysostome Jourdain, „majeur des Camaldules de Gros-bois”. Lelőhelye: Troyes, Városi Könyvtár, Ms Lat. 21 44. Szemelvényeket adott ki belőle: KÖPECZI BÉLA: *Autobiographie d’un prince rebelle*. Bp., 1977. 47–235., 507–624. p.; BONNAUD, JEAN-BAPTISTE: *Sentiments de piété de François Ragotzki Prince de Transilvaniae ou Extrait de ses Confessions traduits sur l’original latin*. A csonka kézirat lelőhelye: Bibliothèque Nationale. Ms Fr. 17690. Vö.: ZOLNAI, 1927.; KÖPECZI, 1991. 490. p.

²⁶ A kiemelés oka esetleg az 1953-ban tervezett kiadás koncepciója lehetett.

²⁷ 1958. október 6. MTAKKt. Ms 5342/17. A *Confessio* ilyen megítélése valószínűleg összefüggött azzal, hogy a Magyar Történelmi Társulat elnöke 1949-ben elhangzott programadó beszédében Thaly Kálmán történetírását tekintette követendőnek. További vizsgálatot kíván, hogy Szekfű Gyulát miért nem vonták be a munkálatokba.

²⁸ „Még Franciaországban megírta a fejedelem Emlékiratait a szabadságharc történetéről; vallásos elmélkedésekkel tarkított Vallomásaiban pedig ifjúkora és száműzetése eseményeit mondta el.” HECKENAST GUSZTÁV: *A Rákóczi szabadságharc*. Bp., 1953. 131. p. Ezzel szemben: „Az Emlékiratoknál is szorosabban tartozik a szépirodalomhoz a latin nyelvű »Confessio peccatoris« – Egy bűnös vallomási c. munka. [...] Az a be-

Nagy jelentőségű volt, hogy 1979-ben megjelent a *Confessio peccatoris* új magyar fordítása, Szepes Erika munkája. A Hopp Lajos szerkesztésében közreadott szövegben az *Ádám elmélkedés* visszakerült eredeti helyére, *Elméledések* címmel. A *Karácsonyi elmélkedést* a *Confessio peccatoris* végén közölte a szerkesztő, mint különálló, a főszövegtől független szöveget. Helyére az első és a második könyv közé az *Emlékiratokat* helyezte. Az eredeti kéziratához képest nagyon lényeges változtatásokat a művek időrendjével, és azzal indokolta a szerkesztő, hogy így „az írói alkotás menete” érzékelhetőbbé válik. A *Karácsonyi elmélkedést* „önálló meditációnak” tekintette, keletkezési idejét 1719-ben, helyét Jenikőben jelölte meg.²⁹ Sajnos állítását dokumentumokkal nem bizonyította. Legutóbb megjelent a Hopp Lajos szerkesztette kiadványból a *Confessio peccatoris* változatlan szövege. A névtelen *Ajánlás* nem ad tájékoztatást, hogy miért ezt az eljárást követi, miközben már van eredetiben helyreállított leírás.³⁰

A *Confessio peccatoris*nak ily módon sem teljes latin szöveghű kiadása, sem teljes magyar fordítása nem készült el. Legtöbb csonkítás az első és második könyv között lévő elmélkedés kiemelésével, áthelyezésével következett be. A *Elméledést* a Rákóczi kézvonásával hitelesített eredeti rendbe a *Confessio* kritikai kiadás előkészítése során illesztettük vissza.³¹ Megfejtésre várt azonban, hogy a *Karácsonyi elmélkedés* helyi értékében kifejeződik-e vajon valamilyen többlettartalom. Van-e funkciója a mű vonatkozási rendszerében?

A szerkezet

Általánosan elfogadott nézet, hogy a *Confessio* három „könyvből” tevődik össze, ezt Rákóczi három helyen és három különböző időben írta 1716 és 1720 között. Az időpontokban újabbban nagyon megoszlanak a vélemények.³² Történeti tartalma a három életszakaszra különül el. A ma eredetinek ismert kézirat ezt nem egészen igazolja. A három rész folyamatos, azonos írásképet mutat, helyenként több, másutt kevesebb javítással. Feltűnően elkülöníthető a bizonyosan Rákóczi autográf írás. Saját kezűleg írta Rákóczi a *Confessio* címét, az első rész végére nagyon jellegzetes

felé-fordulás, amelyet a »Confessio« jelez, egyáltalában nem jelenti azt, hogy ez a munka lelki fejlődése szempontjából, janzenizmusa miatt volna érdekes. A fejedelménél a lelki élet, a vallás kérdése szorosan összefonódik a politikával. A vallásos elmélyülés még jobban megerősíti benne a hivatástudatot, az eskükhöz való ragaszkodást, a hazáért érzett felelősséget.” KÖPECZI BÉLA: Az író Rákóczi. In: Köpeczi Béla – R. Várkonyi Ágnes: II. Rákóczi Ferenc. Bp., 1955. 375–376. p.

²⁹ RÁKÓCZI FERENC: Vallomások – Emlékiratok. A szerkesztés és a jegyzetek Hopp Lajos, az utószó Hopp Lajos, Szepes Erika és Vas István munkája. A *Vallomások*at Szepes Erika, az *Emlékiratokat* Vas István fordította. Bp., 1979. A szerkesztés indoklásai: Bevezető, ill. 736. p.

³⁰ II. RÁKÓCZI FERENC: Vallomások. Ford.: Szepes Erika. Fel.szerk.: Hopp Lajos. A jegyzeteket átdolgozta: Balázs Éva. H.n., é.n. [Bp., 2003.] Ezzel szemben: KÖPECZI, 1991. 500. p.

³¹ 1977. április 15-i döntés. Az átszámozást dr. Kenéz Győző, a kritikai kiadásban Juhász László szövege alapján a latin szöveget és a magyar fordítást elkészítő munkatársa végezte el, és az eredeti szöveget Érszegi Géza kontrollszerkesztő is jóváhagyta.

³² Az idevágó szakirodalmat is összefoglalta: TÓTH-BARBALICS, 2002. 29–30. p.

nagybetűs, szálkás írásával az „Amen” után új sorban, a margón némileg kiemelt bejegyzést.³³ Autográf továbbá valószínűleg az *Ádám elmélkedés* és bizonyosan a *Karácsonyi elmélkedés* címe és a harmadik könyv címe.³⁴

Anélkül, hogy a kézirat bonyolult kérdéseivel érdemben itt foglalkozhatnánk, egyértelműen megállapítható az eredetinek elfogadott példány alapján, hogy a *Confessio* címét és a *Karácsonyi elmélkedés* címét Rákóczi saját kezűleg írta rá, esetleg utólag, a kéziraatra. A mű egészének a címe karácsony élményét és a vallomástevő bűnösséget foglalja össze. A két elmélkedés ugyancsak a bűnbeeséssel és a karácsonyi megváltással foglalkozik. A főcím kettős beszédhelyzetet teremt: beszélgetés önmagával és beszélgetés „a Megváltó jászla” mellett, úgy, ahogy szívében született meg az isteni gyermek.³⁵ Eltekintve attól, hogy a hosszú címben érződik Szent Ágoston művében a *Confessiones* befejező elvont gondolata – „Mikor pihen majd bennünk az Isten”³⁶ – a *Confessio peccatoris* címe szerint olyan történet, ahol az elbeszélő a megszületett Megváltó jászla mellett beszélget önmagával. Valójában a mű egészét tekintve a „beszélgetés” széles körű: beszélget a betlehemi gyermekkel, az Atyaistennel, kortársaival, a fejedelmekkel és az utókorral.

Rákóczi életútját a betlehemi történet viszonyított értelmezésével indítja el: „Te [...] istállóban születél, én pedig palotában; [...] A te szüleid szegények, az enyémekek fejedelmek, te szegénységben jöttél a világra, én gazdagságban.” Az első könyv az életút elbeszélésével 1700-ban megszakad. Rákóczi csupán jelzi: kezébe vette hazája ügyeit, de bűnös ember, lelki értelemben por és hamu (lélek nélküli lény, féreg). Nem méltó a reá váró feladatra, s nem is képes, hogy végrehajtsa. A szöveg itt a karácsony gondolataival zárul. Majd ezután következik a két meditáció: Az első az Ádám bűnbeeséséről és a megrontott emberi természet megújulásáról, és a

³³ „Haec exaravit ante te, Domine, cinis et vermis peccatorum maximus coram mundo Franciscus II. Princeps Rakoczi, tua gratia Princeps Transylvaniae, partium Regni Hungariae dominus et Siculorum comes, dux in Munkacs et Makovicz, dominus hereditarius in Saros Patak, Tokai, Regecz, Szerencs et Onod, Somlio et Lednitze et in grati animi signum et charitatis pignus Eremitis Camaldulensibus S. Joannis de Groosbois, quorum sancta vita et exemplis ductus et gratia Dei adjutus haec didicit, reliquit conservanda, ut manifestentur mirabilia tua, Domine, et adoretur providentia tua a legentibus, quorum preces scribens expetit.” *Confessio*. 1716. 234. p.

³⁴ *Confessio*. 1716. 117., 141., 453. p.

³⁵ A Rákóczi kézjeggyel ellátott szöveg írásképe mindvégig egységes. A cím, az első könyv utáni bejegyzés, a harmadik könyv címe bizonyosan autográf, a szöveg apró betűs írása lehetséges, hogy más időben, más körülmények között Rákóczié, de nem bizonyos. Ezúttal nem térhetünk ki a kézirat különböző írásaira, amelyben a végső szót írásszakértő bevonásával lehet kimondani. Mindenesetre, nagy súllyal esik a latban Kovács Ilonának a *Meditációk* szöveggyománnyával kapcsolatos hasonló megállapítása és az a meglátása, hogy Rákóczi általában diktálta a szövegeit, mint általában Európában a hozzá hasonló társadalmi állásúak. KOVÁCS ILONA: *A Meditációk szöveggyománnyá*. In: II. Rákóczi Ferenc meditációi. A latin szöveget gondozta: Déri Balázs. A francia szövegeket gondozta és jegyzetelte: Kovács Ilona. A tartalmi összefoglalókat készítette: Tüskés Gábor. Bp., 1997.

³⁶ AURELIUS AUGUSTINUS: *Vallomások*. Ford. és a jegyzeteket írta: Városi István. Utószó: Redl Károly. Bp., 1982. 475. p.

második a *Karácsonyi elmélkedés*. Az egész mű záró részében ismét visszatér a gyermekhez, „akinek születését készülünk megünnepelni”. Jézus születése címével, kezdő és zárógondolataival mintegy megtartja a címben jelzett beszédhelyzetet, és a mű nagyon sokrétű tartalmához képest lazán és talán törekenyen, de mégis gondolati egységet teremt. Ebben a *Karácsonyi elmélkedés*nek központi jelentősége van. De miért előzi meg, sőt kapcsolódik hozzá az *Ádám elmélkedés*?

Ádám és Éva napját a katolikus egyház december 24-én, karácsony vigiliáján tartja, Ádám története, az elkövetett ősbűn és kiűzetés a paradicsomból szerves része a karácsonynak, nélküle nem lett volna megtestesülés, megváltás. A középkori misztériumdrámák karácsonykor játszották a bűnbeesést és a Megváltó megszületését megjövendülő próféciát. Az irodalomtörténeti, drámatörténeti kutatások kimutatták, hogy Ádám siralmát, az égi pert karácsony előestéjén adták elő francia földön, Csehországban, Svájcban, Tirolban és Magyarországon a Dunántúltól Csíksomlyóig. Az újabb kutatások igazolták Bálint Sándor következtetését: a 17. századi betlehemes játékokban kellett lennie paradicsomi jelenetnek is, Évával, a gonosszal és Ádám panaszával. A Kilián István kutatásaiból ismert első magyar nyelvű betlehemes játék 1629-ben Váradon Ádám jelenettel kezdődik. Erdélyi Zsuzsa gyűjtéséből kiderül, hogy a népi Ádám-siralom és a népi paradicsomjáték karácsony böjtjén került előadásra. 1667-ben a „Nagy-Bányai református Scholában szép, fényes gyülekezet előtt [...] Nagy Karátson estvéjén” adták elő Eszéki István *Rythmusokkal való szent beszélgetés* című ünnepi játékát, s a diskurzus a bűnbeesésről és megváltásról a Próféta, Keresztelő Szent János, egy rabbi, egy teológiai doktor között, mint barátságos hitvita zajlott betlehemes játék formájában. Medgyesy-Schmikli Norbert kimutatta, hogy a 18. századi Paksi Márton György énekeskönyvében az *Ádám siralom* három részből áll. A „Hogy Ádám kiűzetik a Paradicsomból” kezdetű ének elején Ádám visszaemlékezik a paradicsomra, siratja az emberiséget, majd Angyal jelenik meg és közli, hogy az Isten Fia megszületik és megváltja a világot. Végül Ádám bűnbánatot tart.³⁷ Az evangélikusok, unitáriusok, piaristák és reformátusok betlehemes játékaik Selmecebányától Kolozsvárig több mint szokásrend; a szövegek a bűnbeesés, a pásztorok beszélgetése, az angyalok kórusa, a megváltás, Heródes döntése, a három királyok köszöntése minden generáció számára változatos asszociációs tartalmat hordozott. A soprani kisdíjakok, a kézdíszentléleki és a szepesolaszi kisiskolások betlehemes játékaik arról is szóltak, hogy működött az ország közös gondolati hálózata. A Kárpát-medence egymástól távoli vidékein egyaránt állítottak fel jászlat.

A *Karácsonyi elmélkedés* előtt az *Ádám elmélkedés* a középkori hagyományból a 16–17. században még Európa-szerte és Magyarországon

³⁷ Nagy hazai és külföldi szakirodalommal: MEDGYESY-SCHMIKLI NORBERT: Paksi Márton György énekeskönyvének dramatikus énekei. In: Variációk. Ünnepi tanulmányok M. Kiss Sándor tiszteletére. Szerk.: Ötvös István. Piliscsaba, 2004. 106–134. p.; Uő: Karácsonykor vagy a nagyhéten játszották? Az Ádám-siralom hagyományvilágunkban. Konferencia-előadás: A világ színháza – a színház világa. Dráma és színház Európában a 19. század elejéig. 5. Dráma- és színháztörténeti konferencia. Eger, 2003. augusztus 25–27. (Tanulmányának kéziratot közlését és átfogó tájékoztatását az Ádám siralmáról ezúton köszönöm.)

is élő szokás. Lassan átkerül majd a húsvéti ünnepkörbe, de a 18. század elején még a katolikusok, a protestánsok körében, és szlovák nyelvterületen is, a karácsonyhoz kapcsolódó ősi rituális szokás. A *Confessio peccatoris* még ezt rögzítette.

A hatnapos elmélkedésre osztott szöveg gondolati tengelye a bűnbeesés és a megváltás. Ádám bűne nemcsak az isteni parancsszegés, hanem az ártatlanság elvesztése volt, és el kellett buknia, hogy a megváltás isteni műve létrejöhesse. Bóven idézve az Ó- és az Újtestamentumból a meditatáló változtatja beszédhelyzeteit, szól mint narrátor, majd maga lesz a bűnbeesett, beszél az Atyához, majd a megváltó Fiúistenhez. S végül a hangsúlyos mondat: újjá kell születnünk. Hatalmas feladat hárul rá: fel szólítást kapott az ország kormányzására, amelyet egyszer már elfogadott.

A *Confessio peccatoris* megértésének egyik kulcsa az idősíkok gyors váltogatása. Rákóczi életidején belül is több idősíkon fut a szöveg: a *Confessio* írásának ideje 1716–1720-ig, a jelen idő, ami nem biztos, hogy egybeesik a tényleges megírás idejével, és a megélt személyes múlt, Rákóczi egyéni élete és a szabadságharc. Ebből vált át hol a bibliai időbe, hol a teremtés örökkévalóságának szakrális szféráiba, hol pedig lelki életének mélyebben áramló korszakaiba. Az *Ádám-elmélkedés*ben a meditatáló az emberi természet megromlásának és megtisztulásának útját járja be, az emberiség történetét a paradicsomi kiűzetéstől Betlehemig. Végigéli a sajátját is a csodáig, hogy vállalja feladatát. Az első rész a jelen idő parancsával zárul: megérkezett a szultán levele, döntenie kell, amiről egyszer már döntött. Következik karácsony éjszakája, a megvilágosodás kozmikus pillanata. A *Karácsonyi elmélkedés* szavai, fogalmai, asszociációi áthatják az egész művet. Ez a fejezet az egész mű gondolati sűrített központja, mondhatnók intenzív faktora. Rákóczi idáig vezetett életútját úgy írja le, mint a kiválasztott, nagyra hivatott, de feladatát vállalni bűnösen vonakodó személyiség útját. Sok valós vagy hangsúlyozott és szimbolikus jelenet láncolatával.

A kiválasztottság jelenetei világosan követik egymást a híres kígyó jelenettől kezdve. Csecsemő korában egyik este a szolgáló meglátta, hogy kígyó kúszik az édesanyjával és nővérével közös ágyába, anyja felragadta Juliankát, kirohant szobából s őt ott hagyta. Helyzetét hangsúlyos szavakkal fejezi ki: „Ego solus remansi cum serpente.” Egyedül maradtam a kígyóval. Vagyis én, a csecsemő egyedül maradtam az iszonyatos veszéllyel, a kígyóval. A jelenetre nem ő emlékszik, hanem nővére és a szolgálólány elbeszéléséből tudja, s később a jelenetet a várnép úgy magyarázta, hogy a Thököly Imrének kezét nyújtó Zrínyi Ilona kígyót fogadott az ágyába. A magyarázat eleve sántít, hiszen ha ágyába fogadta, miért rohant sikoltozva ki? Miért a nagyobbik gyermekét ragadta fel, aki már tud futni? S miért a magatehetetlen csecsemőt, a Rákóczi ház utolsó sarját hagyta ott?³⁸ A jelenetről egykorú forrás nem került elő. Csakis tudatos írói megformálásként tudjuk értelmezni. Több áttételes jelentést foglal össze. A kor műveltségi szintjén a csecsemő ágyban a kígyóval egyértelműen Herkulest jelentette, az erőt megtestesítő görög isten nagyra hivatottságát fejezte ki, hiszen már

³⁸ Részletesen ismertetem: R.VÁRKONYI ÁGNE: Kritika és emlékezet. (Vázlat II. Rákóczi Ferenc Thököly-képeiről.) In: A Thököly felkelés és kora. Szerk.: Benczédi László. Bp., 1983. 248–255. p.

mint kicsiny gyermek bölcsőjében megfojtotta a kígyót. A Herkules-képzet a 17. század folyamán európai toposz szöveges és képi megfogalmazásokban egyaránt. Uralkodók, hadvezérek, nagyra hivatott személyiségek attribútuma.³⁹ A munkácsi kígyójelenet alapjelentése: a csecsemő kettesben a kígyóval, egyedül kiszolgáltatva a kígyónak, megmenekül.

Fokozza a kiválasztottság hitelességét, hogy a kígyó-jelenet csak egyik láncszem a különböző veszélyek és csodálatos megmenekülések láncolatában: ilyen a mérgezési kísérlet, a tábori élet pusztító nélkülözései, a lezuhanó sátor, a töröknek túsul adási terve Thökölynek s a leszakadt partról majdnem a folyóba zuhanó hintó. A veszélyhelyzet össze van kötve az egyik legfőbb veszéllyel, Thökölyvel, aki a gyermek életére tör. A kígyó lehet a török jelképe, de a magyar politikai közvélemény alkalmazza a Habsburg birodalomra is. Rákóczi ifjúsága veszedelmek között telik, itáliai útján, a tengerpart fölött, a magas sziklák oldalába vágott keskeny ösvényen az ösvér egyetlen botlása életébe kerülhet. Rodostóból visszatekintve az „Ego solus remansi cum serpente” mint helyzetének önmeghatározása absztrakciós, általánosító jellegű. Az egyetemes jellegű Herkules-toposzt⁴⁰ Rákóczi alapos áttételekkel sikerrel töltötte meg személyes tartalommal, és vonatkoztatta egyéni életére: megmenekülése a sokféle életveszedelemből személyének kiválasztott mivoltát, a rendkívüliségét bizonyítja.

A kiválasztottságot bizonyító esetsor konstrukciós jellegére utal, hogy a *Confessio* lapjairól hiányoznak az egykorú forrásokkal közvetlenül bizonyítható veszélyek, például a nagy port felvert hír, hogy a kisgyermeket megmérgezték, vagy az ugyancsak jól dokumentált 1683. év végi munkácsi összeesküvés Thököly és Zrínyi Ilona ellen. Továbbá hiába keressük több, a gyermek Rákóczi különleges tehetségét dokumentumokkal tanúsított tény megemléztetését a *Confessio*ban. Ilyen például a munkácsi védőkhöz intézett köszönőbeszéd, Melchior Guttwirtt, a neuhausi gimnáziumi igazgató véleménye kimagasló fejedelmi képességeiről.⁴¹ Rendkívüli szellemi adottságait dicsérte Lipót császár nagykorúsítási levele, és a Sáros vármegye főispáni tisztségébe beiktató beszéd. Ezekről nincs szó.

Élesen kirajzolódnak viszont a *Confessio* első részében a kiválasztottság ellenpontjai: a rossz tulajdonságok és a bűnök, nem szívesen tanult, jobban szerette a hadijátékokat mint a tankönyveket, eltulajdonított egy körzöt és egy látszóvet,⁴² gőgös és büszke volt, s következnek a kamaszkor

³⁹ Vö. BRUCK, GUIDO: Habsburger als Herculier. In: Jahrbuch der kunsthistorischen Sammlungen. Wien, 1953. 191–198. p.

⁴⁰ Hasonló eljárások figyelhetők meg az Ábrahám–Izsák motívum alkalmazásában is, s bár önálló meditációiban is alkalmazza, a Herkules-toposzhoz hasonló vonatkoztatási szimbólumai egyelőre még nincsenek megoldva.

⁴¹ KÖPECZI BÉLA – R. VÁRKONYI ÁGNES: II. Rákóczi Ferenc. Bp., 2004. (3. jav. kiadás) 69. p.

⁴² Ezt a gyermekkori bűnt Szent Ágoston is leírja. De amíg a példakép körtét lop, ő műszert csen el. S az indoklás majdnem azonos: „loptam, mert szerettem a bűnt,” olvashatta Szent Ágoston *Confessiones* című művében. Rákóczi viszont bűnét így indokolja: eltulajdonítottam, mert szerettem a látszóvet. A mű megértésének hiányára jellemző Keller kritikája: a magyar fordításnak legalább ezt kellett volna elhagynia. KELLER, 1904. 712. p.

vadvizein elkövetett bűnök, majd a bécsi édes élet, színház, szerelem és átkártyázott éjszakák. Itáliai útján elvesztette a pápától kapott ereklyét, hiányzott belőle a hit, vallási gyakorlatait csak külsődlegesen végezte, egy alkalommal nővérét is megtagadta, házasságtörő életet élt, és a bűnök bűneivel vádolta magát. Az egykorú források arról tudósítanak, hogy hazatérve fáradhatatlanul építette gazdaságát, rendbe hozta birtokait, elbocsátotta a jobbágyokkal hatalmaskodó korrupt gazdatisztet stb. A *Confessioban* erre még csak nem is utalt. Fényes udvartartását is éppen hogy jelezte. Az ország állapotáról reálisan írt, s bár a közügyekkel kezdett foglalkozni, vágyott a megvilágosodásra: Az *Ádám elmélkedés* a bűnbánat, a lelkiismeret vizsgálata, a várakozás ideje, felkészülés az újjászületésre. Hogy meg tudja tenni, amit tennie kell. És miért hat napra elosztott meditáció ez az *Ádám elmélkedés*? Rákóczi szuverén módon kezeli az időt. A hat nap a teremtés ideje.

A *Karácsonyi elmélkedés*ből is nyilvánvaló, hogy a meditáció műfaját Rákóczi pontosan ismerte az évszázadok alatt tartalmában, szerkezetében kicsiszolódott formában. Talán valóban Dávid király zsoltáraiból indult el hosszú útjára, Szent Ágoston formálta a személyiség önmeghatározásának klasszikus műfajává, a középkor évszázadai gazdagították, hogy alkalmazkodják a változó világhoz. A kora újkor válságában, amikor minden régi érték eltűnni látszott, járványok, hosszú háborúk gyötörték Európát, és addig ismeretlen fegyverek lőtték szét a városokat, pusztították már a békés lakosságot is, amikor csonka katonák s a falvakból a városokba igyekvő szegények lepték el Európa országútjait, és új otthont kerestek a vallási harcok áldozatai, Erasmus, majd a református Théodore de Bèze, Szalézi Szent Ferenc, Bossuet és mások tollán öltött a kora újkorra jellemző irodalmi formát, és nyerte el némileg kötött szerkezetét az *elmélkedés*.⁴³ Rákóczi rodostói könyvtárában megvolt a meditáció néhány klasszikusa.⁴⁴

A *Karácsonyi elmélkedés* a műfaj szabályai szerint indul: a lélek felkészül és az invocatio hagyományos gondolatai után következik a meditáció állandó része, a bibliai textus. Lukács evangéliumának 2. része a betlehemi történet egyetlen elbeszélése. A karácsonyi liturgia szertartása az éjféltől misén a Lukács 2,1-4, a hajnali misén 15–20 szakaszát idézi. Kará-

⁴³ ERDEI KLÁRA: Francia kálvinista meditációk a XVI. század végén. (Ecsedi Báthori István meditációi modelljeinek kérdéséhez.) In: Régi magyar irodalmunk és európai háttere. Szeged, 1980.; Ecsedi Báthory István meditációi. Sajtó alá rend.: Erdei Klára – Keveházi Katalin. Utószó: Keserű Bálint. Bp.–Szeged, 1984. (Adattár a XVI–XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 8.); TÜSKÉS GÁBOR: A meditációíró Rákóczi. In: II. Rákóczi Ferenc meditációi. Bp., 1997. (továbbiakban: TÜSKÉS, 1997.) 959–964. p.

⁴⁴ Rákóczi rodostói ingóságainak jegyzéke, 1736. In: De Sausurre Cézárnak II. Rákóczi Ferenc fejedelem udvari nemesének Törökországi levelei 1730–1739-ből és följegyzései 1740-ből. Közli: Thaly Kálmán. Bp., 1909. 365–368. p. Jelentőségét kimutatta és a katalógust beazonosította: ZOLNAI BÉLA: II. Rákóczi Ferenc könyvtára. Bp., 1926. A breviárium Monaszticum hatását a karácsonyi elmélkedésben kimutatta: TAKÁCS IMRE: Pastor absque ovibus. In: Ország nélküli fejedelem. Tanulmányok. Szerk.: Kalmár János. Kézirat (1985) (továbbiakban: TAKÁCS, 1985.); Vö.: KÖPECZI, 1991. 471–473., 499. p.

csony éjjelén a jászol mellett Rákóczi nem is választhatott volna más evangéliumi részt. „Mária megszülte elsőszülött fiát, pólyába takarta, jászolba fektette [...] és pásztorok voltak azon a vidéken, ...akik örködték és virrasztottak nyájaik felett [...] Fiaid születését nekik adtad először tudtul, a szegényeknek és tudatlanoknak, a hűségesen virrasztóknak...” Kiemeli a pásztorok és a béke fogalmát. „Valának pedig pásztorok azon a vidéken”, „békesség a földön a jóakarátú embereknek.” S azonnal átvált a „Jó pásztor” képzetére: „Íme megszületett a pásztor a jászolban [...] békesség a földön a jóakarátú embereknek.”

A meditációkban a bibliai textus után következik a beszélgetés, a szabad asszociációk fejezete. Ez a műfaj íratlan szabályai szerint a tulajdonképpeni önvizsgálat, a magunk tetteinek számbavétele. Istenhez a meditáló csak önmaga megismerésén, életének, tetteinek meghatározásán át juthat el.

Rákóczi *Karácsonyi meditációja* azonban nem egészen követi a műfaj szabályait. Nemcsak önmagát vizsgálja, hanem az országot is. Bevonja hazáját is elmélkedésébe. Eljárása ugyanaz, mint a *Confessio* bevezető gondolataiban. Több idősíkkal dolgozik. Egymásra vetíti a betlehemi történetet, az ország viszonyait és saját felelősségét. Krisztus születése előtt „mint pásztor nélküli nyáj tévelygett az egész emberiség.” Most ők maguk hasonló bajokkal küzdenek. Egybeitatódik az 1700–1702. évi országos helyzet, a száműzöttség és a rodostói világ. „Egykor nagy nyáj pásztorává tettél, melyet jogosan vettél el tőlem, mert nem virrasztottam mellette [...] de nem mentettél fel a pásztorságból [...] Uram tekints helyzetünkre, külső és belső bajainkra és szükségünkre. [...] Látod, hogy legelőnkől távoli legelőkre kényszerültünk. Ellenség üldöz, lelkünknek nincs nyugalma, idegenek ragadták el örökségünket, árvák lettek fiaink, gyalázat nevünk [...] ellenségeink üldöznek, életünkre törnek [...] mit mondjak uram pásztorom a juhokról, akiket egykor gondjaimra bízta.” Majd segítséget kérve dönt. S kettős döntésére már a meditációkkal megszakított eseményeket folytatva utal vissza. Az első: Brezán 1703. áprilisa, amikor megérkeznek a magyarországi küldöttek.

A *Confessio* a „Krisztus a jó pásztor” középkori képzetét a betlehemi történettel továbbviszi, a megváltás műve a megtestesülés, bűnei megváltásának pillanata a karácsony. Kozmikus méretekbe emeli a világ megújulását. Nappalra vált az éjszaka, egybenyílik a földi és az égi világ, a lent és a fent, mint a barokk festményeken. Közelségbe kerülnek a juhok és a menyeyei seregek. Majd következik a jól ismert bibliai szöveg: „Dicsőség a magasságos mennyekben Istennek és békesség a földön a jóakarátú embereknek.” A megváltást hosszan értelmező szöveg után megjelenik a jó uralkodó virtuális alakja. Példaképe a jó pásztor, mert képes rá, hogy megújítsa a világot. Megy „pásztorként a pásztorok legfőbb pásztorához.” Legfőképpen a szegényekre van gondja. Hiszen a Megváltó születése hírére is először a tudatlan és faragatlan szegényeknek adta tudtul. A szegénység mint kulcsszó a fejedelem elmélkedésében végig követhető, ez a szociális tartalom, ha tetszik társadalomszociológiai gondolatmenet a mű egyik kötőeleme.⁴⁵ S az éles váltás már a karácsony képzetében kifejeződő megújulás

⁴⁵ Rákóczi szociális érzékenységét, jobbagyvédő politikáját nagy egykorú dokumentum anyag bizonyítja. Amióta a felvilágosodás, a francia romantika és a pozitívizmus tör-

reményét fejezi ki: Nem méltó a pásztorságra, mégsem kapott felmentést, le kell vetkőznie gyengeségeit. A Megváltó születésének híre örömmel töltötte el a pásztorokat, megváltoztatta a földet, felemelte a békére méltó jóakarató embereket. A *Karácsonyi elmélkedés*ben Rákóczi a világ, az ország és önmaga megújulásának képzetével veszi körül az ünnepet: vállalja az ország ügyét, a pásztor felelősségét. „Erősíts meg parancsolataid útjain.”

Ezek után az első könyv folytatódik az életrajzi leírással: amint elküldi levelét Longueval kapitánnyal a francia királynak, s ami utána következett. 1703 áprilisában a tiszaháti felkelők követi megérkezésének elbeszélésében a *Karácsonyi elmélkedés* szövegét idézi vissza: „Az egész nép, mint pásztor nélküli nyáj tévelyeg.” A *Confessio* államelméleti részében az uralkodóknak szóló intelmekben már a természeti törvényre is hivatkozik, de mégis a pásztor és a juhok allegóriájával is él. Más részekben is rálapozhatunk a pásztor, a juhok, a gondoskodó atya, a felelős fejedelem és a szegénység ügyét magáévá tett jó uralkodó és a béke képeire. Ezeket átszövik az antikvitás utalásai és az Ó- és az Új-testamentum példázatai. A Jézus születésének misztériumával foglalkozó liturgikus szövegekkel Rákóczi az egyetemes gondolatokat konkrét nemzeti összefüggésekbe helyezi, és visszautal a *Karácsonyi elmélkedésre*.

A *Confessio peccatoris* utolsó oldalain Rákóczi ismét a karácsonyra tér vissza: „Közelgett fiad születése misztériumának örvendetes ünnepe [...] Emlékezetes nekem ez a nap többféle vallási okból, de fájdalmas is.” Majd hosszú elmélkedés következik, jó néhány kitétele még ma is megfejtésre vár: „Ezen a napon öltelek meg egykor szívemben [...] és ezen a napon nyújtottál benső békét, bátorságot adtál.” Ismét a jászol mellett vagyunk. A *Confessio* a karácsonnyal kezdődik, és végső gondolatai ugyancsak a betlehemi gyermeket, a béke fejedelmét idézik. Végig a negyedréti kéziratban a 671 lapos latin műben újra és újra felidéződik a karácsony ünnepe. A szálláskeresés, a jászol, az istálló, a juhok és a pásztorok következetesen végigvezetett képzetek, allegóriák, metaforák és szimbólumok. Értelmeznek, oda-vissza utalásokat hordoznak, egységes koncepcióval fogják át a rendkívül bonyolult mű sokréti tartalmát.

Könnyű megtalálni a *Confessio* különböző részleteiben a *Karácsonyi elmélkedés* gondolatait és szövegrészeit. Nehezebb kérdés, hogy melyek voltak a *Karácsonyi elmélkedés* forrásai. Közismert, hogy máig nincs megnyugtatóan megoldva a *Confessio* forrásainak meghatározása, Zolnai és Köpeczi vizsgálatai azt mutatták ki, hogy Rákóczi a janzenista Lemaître de

ténetszemlélete a történetismeret területét kiterjesztette a kiváltságokkal nem rendelkező társadalmi rétegekre, miként az európai történetírásban a 18. század vége óta Magyarországon is növekvő érdeklődéssel vizsgálták a történetírók a parasztság történetét, s Horváth Mihály, Szalay László, Marczali Henrik, R. Kiss István, Szekfű Gyula és mások művei tanúsítják, hogy fokozódó érdeklődéssel vizsgálják Rákóczi és a jobbágyság történetét. Éppen ezért érthetetlen Bánkúti Imrének, különben a Rákóczi szabadságharc megbecsült és elismert kutatójának a vádja, amely szerint – ha jól értem a zavaros szöveget – a szerzők Rákóczi és a jobbágyság viszonyáról írva az 1950-es évek „osztályharcos”, „jobbágyságharc” Rákóczi-jának idealizált alakjára emlékezve foglalkoznak a témával. BÁNKÚTI IMRE: Észrevételek II. Rákóczi Ferenc régi-új biográfiájához. In: Köpeczi Béla – R. Várkonyi Ágnes: II. Rákóczi Ferenc. [Recenzió.] In: *Századok*, 2005. 5. sz. 1288. p.

Sacy kommentált bibliafordítását használta.⁴⁶ Szent Ágoston műve, a *Confessiones* ott volt az asztalán. Sok mindent átvett belőle.⁴⁷ Gyermekkora érthetetlen nélküle. A karácsonyi elmélkedés gondolatait történetetlen lenne Hippo város püspökének írásában keresnünk. A hatás másként működött. A megtérés misztériumát Szent Ágoston kertben élte át, Rákóczi a jászol mellett. Szent Gergely pápa homíliájából átvette Rákóczi a Betlehem = a kenyér-háza szójátékot, felhasználta a monasztikus szerzetesek karácsony éjszakáján mondott zsolozsmáját.⁴⁸ A fejedelem janzenista olvasmányáiban a karácsony nem kap különösebb hangsúlyt, még talán Pascalnál sem. Arra pedig nem ismerünk példát, hogy a személyiség egész életet átfogó mű központja legyen. A genezist talán a valóságos, személyes élményekben kell keresnünk.

A karácsony, a keresztény világ egyetemes ünnepe Rákóczi *Vallomásaiban* a hosszú 17. századi Magyarország sajátos igényei kapnak különleges hangsúlyt: a megújulás, a szegénység felemelése, a jó uralkodó, a hazatalálás, a béke.

A szokásrend erős volt. Mohács és következményei sem tudták elszakítani a keresztény Európa hagyományainak erős szálait. A karácsony ünnepe összefogta Magyarország három hatalom alá szakított területeit, egyaránt ünnepelték katolikusok és protestánsok, falusiak és a főúri udvarok, és akiket a mohamedánok közé taszított a történelem. Sőt mivel a budai pasák és a Habsburg kormányzat urai fél évszázadon át magyarul leveleztek, előfordult, hogy Szinán budai pasa Ernő főhercegnek küldött írását így zárta: „Datum Budae festo Nativitatis domini Anno 1588.”⁴⁹ 1664 decemberében Wesselényi Ferenc nádornak tudomásul kellett vennie, hogy politikájuk összeomlott, a formálódó nemzetközi törökellenes szövetség sikeres háborúját megszakította a furcsa vasvári béke, Zrínyi meghalt, reményeik romban, mégis szétküldte ünnepi jókívánságait: „Adjon Isten Nagyságodnak sok áldott Karáchon napokat szerencsésen megh érni s által élni.”

Rákóczi sokféle megélt karácsonyt vihetett magával Rodostóba. A gyermekkor emlékeit. A 17. századi Magyarországról a kereszténység legnagyobb ünnepe gazdag sokféleségében ragyog felénk. Keresztény szakrális szokásrendbe emelt ősi szokások, pogány rítusok, hiedelmek, köszöntők. Az ünnepi asztalra tették a török rabságban szenvedő családtagok ivóedényét és tányérját, és énekelték a *Csorda pásztorokat*, ahogy az 1651-ben megjelent *Cantus Catholiciben* fennmaradt. Jártak a kántálók, hangzottak a „pásztor-költögetők”, betlehemesek taposták a behavazott utakat és a „szállást kereső” játékban elmondták: „Könyörgök, adj a családnak egy kicsi szállást, mert a szegénység a földre lenyomva tart szakadatlan.” Betlehemeket állítottak a városok templomaiban, a Rákóczi birtokokon szlovák és ruszin pásztorok arcvonásaival örökítették meg a jászol mellett térdeplőket a faragó mesterek. A földesurak megajándékozták az udvar népét, és sáfrány is került az ispotályi szegények levesébe. A református templomokban az Ádám és Éva paradicsombeli jeleneteivel, s a bárány hímzésével díszített Úrasztala körül zengett

⁴⁶ TŰSKÉS, 1997. 959–964. p.

⁴⁷ BRISITS, 1914.

⁴⁸ TAKÁCS, 1985.

⁴⁹ A budai basák magyar levelezése, 1553–1589. I. Szerk.: Takáts Sándor – Eckhart Ferenc – Szekfü Gyula. Bp., 1915. Nr. 366., 411.

a karácsonyi zsoldár. A munkácsi várkapornában a fejedelem úrficska szőnyeggel letakart külön helyen eszmélkedhetett, amikor évről évre teljes pompájában celebrálta a pap az éjféle misét, felolvasta Szent Lukács evangéliumát, az évszázados zárómondatával: „És béke a földön a jóakarátú embereknek.” 1687 végén az utolsó munkácsi karácsony a búcsú ünnepe volt. 1688-ban Neuhaus jezsuita kollégiumában iskoladráma, Prágában az egyetemisták zajos éjféle miséje, Bécsben udvari ünnepség barokk pompája, színház, opera, tűzijáték kísérte az ünnepet. Rákóczi 1693 karácsonyát Rómában töltötte. Azután úgy döntött, hogy feleségével otthon telepszik le. Tizenkét év után érkezett meg az ünnepekre Sárospatakra. Jött vele nővére, Aspremont grófné, gyermekeivel. Sárospatakon a betlehemezésnek nagy hagyománya volt. A diákok játékkal köszöntötték a várban a fejedelmi családot, Vízkereszt napján a jezsuiták magyarul adtak elő betlehemi jelenetet. Ekkor, 1694-ben a hazatalálás karácsonyát élhette át Rákóczi. 1697-ben barátja, Batthyány Ádám otthonában a felelősségét.⁵⁰

A *Confessio*t író Rákóczi szükségesnek tartotta megjegyezni, hogy a századforduló esztendejében, 1700-ban útban Bécsből Munkácsra, Gyöngyösön köszöntött rájuk az ünnep a nagy hírrel: meghalt a spanyol király, kirobbant az európai háború, eljött a cselekvés ideje. 1701 az első bujdosó karácsony Lengyelországban: a regényírók szívesen színezték ki ezt a napot a tiltott szerelemmel. Két év után az első hazai ünnep, lóháton, sátorban Tokaj vár ostrománál. 1704. nagyszombat, lázas készülés, első csatáját másnap vívta meg és vesztette el. A magyar konföderáció vezére az 1705-ös esztendőt a munkácsi várban fejezte be. 1706 karácsonyát Kassán ünnepelte. 1707. december 5-én Erdély választott és beiktatott fejedelme az uralkodói udvarokra jellemző reprezentációval vonult be Kassára. Az ünnep vigíliáján tanácsosaival és a vármegyei követekkel késő estig tárgyalta az adóügyeket. Íróasztala mellől indult az éjféle misére. „Az éjféle Prédikációra sok szövétnekkel és az egész Fejedelmi Udvara népével az örög Cathedrale Templomban eő Felsége ment, az hol is sok az álgú- és apró puskalövés között Missét és Predicatiót hallgatván, annak végbemenetele után visszament a szállására eő Felsége, és lenyugodott.”⁵¹ A személye körüli titkári teendőket ellátó Beniczky Gáspár valószínűleg hivatali kötelességként írta le pontosan a fejedelmi udvar karácsonyi ünnepének rendjét:

„[December] 25 A Felséges Fejedelem felkelvén, minek utána Udvari Fő-Kapitány, Hopmester és Udvari Hadnagy Urak eő Felségének szerencsés Christus Urunk születése napját üdvözlették volna, és M[éltóságos] Fő Gen[erális] több Senator Urakkal a belső Audientiásházban, és a Palotára is frissen, ruhássan az udvari rendek concurráltak volna, a Felséges Fejedelem mintegy tíz órakor és Senator Urak is Hintókban, Főemberek pedig lóháton, a több Udvariak és Kapcsossok gyalog az örög Templomban mentenek, az hol is nagy devotioval) Méltóságos Egri Püspök által elmondott Misét és Tallián Páter Uram Concionator által Prédicatiót is eő Felsége hall-

⁵⁰ R. VÁRKONYI ÁGNES: Rákóczi karácsonyi elmélkedése. In: Uő: A tűzvész tanúi. Tanulmányok. Bp., 1995. 160–177. p.

⁵¹ Beniczky Gáspár naplója, 1707–1710. In: Rákóczi Tár. Szerk.: Thaly Kálmán. Pest, 1866. 79. p.

gatván, annak végbevitelét után Szállására ő Felsége ment, és Fejedelmi Asztalához Méltóságos Fő Gen[erális] Úrral, némely Senator Urakkal és több Főember-Szolgáival leült. Ebéd után M[éltóságos] Fő Gen[erális] Úrral sokáig és egész kilenc óráig konferált.”⁵²

A szertartáson valláskülönbség nélkül vettek részt a fejedelmi udvar tagjai és a katonák is.

Az ünnepi jókívánások az aktuális politikai helyzethez alkalmazkodtak. 1706. december 23-án Bercsényi így üdvözölte Rákóczit Besztercéről: „Szerencsés elérését az előttünk való szent ünnepeknek, és számos következőknek is boldog érését s által is élésit kívánom igazalázatos kötelességemből Nagyságodnak szívessen! Hogy az édes, új született kis Jézuska áldja meg Nagyságodot, édes kegyelmes Uram.” 1708 végén Rákóczi angol és holland közvetítéssel béketárgyalásokat kezdeményezett. Bercsényi a következőket írta Ungvárról 1708. december 25-én:

„Ezen mostani áldott szent ünnepeknek elérése s minden eltöltése után, hogy Isten sok számos esztendőig, az mai hirdetett szent békességgel együtt nemzetséges békességünkkel, Fölséged hasznos és dücsűsséges munkálkodás után, engedjen ilyen jeles szent napokat érnyi s boldogul élni Fölségednek, – változhatatlan igaz tökéletességő kötelességemből igazán kívánom, alázatos üdvözléssel is!”

A karácsonyi üdvözlés 1709-ben is az államfőnek szól:

„Kívántam ez alázatos udvarló írásommal Fölségedet az előttünk való áldott szent ünnepekre alázatosan köszöntenem; nem az szónak sokaságával, hanem szívem tökéletességéből kívánom, hogy Isten Fölségedet boldogítsa, mind kis nyájával Hazánknak, s mind maga nagyméltóságú személyének nevelkedésében, hogy Fölséged bölcs vezérlése által országostól boldogulhassunk, Istenünk szent kegyelméből. Ammen.”⁵³

1710: utolsó karácsony Munkácson. 1711: zúzmarás ünnep Danckában, és karácsonyi vásár, ahogy Szatmári Király Ádám feljegyezte: „Felséges Urunkkal délután egy órákor a Várasra mentünk bé a Vásárra, a Kulmi Palatinusnéval és a Korona –Marschallusnéval, járnai a Vásárt, honnan kapuzáratkor ki is jöttünk.” 1712: „Karácsony második napján,” miután heteket töltöttek Anglia partján, az angol királyné parancsára Hull városának parancsnoka külön hajót adott és befutottak a kikötőbe. 1713: Versailles, Sáros grófja álnéven a király kápolnájában hallgatta az éjféli misét, másnap részt vett XIV. Lajos király szertartásos öltöztetésén és innen indult az udvarral a nagymisére. 1714: hatalmas nagy havazások és fagyok miatt a tervezett karácsonyi szarvasvadászat elmaradt, magányosan töltötte az ünnepet.⁵⁴

⁵² Uo. 79–80. p.

⁵³ Archívum Rákocziánum. V. köt. 349. p., VI. köt. 177., 450–451. p.

⁵⁴ Szatmári Király Ádám Napló-Könyve 1711–1717 esztendőben, II. Rákóczi Ferenc Fejedelem Bujdosásiról. In: Rákóczi Tár. Szerk.: Thaly Kálmán. Pest, 1866. 255–256., 332. p. A *Confessio* és Szatmári Király naplórészleteinek szövegszerű megfeleléséről:

Rákóczi úgy kötött ki rodostói végső szálláshelyén, hogy Európa csaknem minden nemzetének karácsonyi szokásait végigélte. A Kárpátok ölén a nagy hideg telek családi ünnepét, az összetartozást, a menekülést lovas szánon behavazott utakon, s a hazatalálást, a béke reményét. Tudta, hogy ezen az éjszakán a két nagy ellenfél, a magyar király, III. Károly császár és XV. Lajos király versaillesi udvara ugyanazt a szertartást hallgatja az éjféli misén, s hogy Rómában a világ békéjéért füstölögnek a hosszú gyertyák lángjai. Tudta, hogy székely palotásai és a Mátra mély völgyeiből annakidején fegyvert fogott egykori katonái némi változással, de ugyanazt a *Csorda pásztorok* éneket zengik ezen az éjszakán is, mint régen és másnap egész Európa városaiban hangos a karácsonyi vásár.

Ezeket az emlékeket így közvetlenül hiába keressük a *Confessio peccatoris* lapjain. Nincs egyetlen történet, leírás az átélt karácsonyokról. Nincs visszaidéző kép vagy akár jóízű utalás a betlehemes játékok öreg pásztorának mindig is humorosra fogott szerepéről. A késői olvasó nem tudhatja meg, hogy miről prédikált a fejedelem udvari káplánja, a jezsuita páter a tokaji puskaropogásos, hófürgeteges karácsony estéjén. Vagy milyen látványosságok mulattatták, amikor a két lengyel főúri hölgygel végigjárta a danckai karácsonyi vásár forgatagát.

* * *

Rákóczi latinságát „szinte költői szépségű műprózai remekelések” és magyar gondolkozásmód jellemzi.⁵⁵ Az *Ádám elmélkedés* hangütése a közép-kor mélyéről hangzik felénk: „Ádám vétkezett és halálnak halálával halt.”⁵⁶ A *Confessio* utolsó karácsonyi gondolatai a *Hymnust* sugallja („bűnhődjünk múltunk miatt”), s imperativusban a személyi felelősséget vállalva. („Verj meg engem, a pásztor, de ne széleszd el a nyáját.”)⁵⁷

A rodostói magyar világot mély válság emészttette: irigység, egyenlenség, meghasonlás. A Márvány-tenger partján decemberben rendszerint meleg idők járták, langyos esők, lágy fuvallatok. Amióta partra szálltak, először 1734-ben, Rákóczi utolsó karácsonyi ünnepén esett a hó.

Rákóczi mégis a rodostói nyomorúság karácsonyában a reményt találta meg: a gyermek szegény, gyámoltalan és kiszolgáltatott, de győzni fog. S talán nemcsak Rodostó megkeseredett híveit szólította meg: „Készüljünk fel születése ünnepére mindenki a maga rendje és helyzete szerint, mindegynekfelett Neked legjobban tetsző módon. Növeld bennünk a hitet. Gyűjts fel a szeretet lángját [...] s ez az isteni láng eméssze föl viszálykodásainkat. Szilárdítsd meg a békét és a belső nyugalmat.” Morális, társadalomfilozófiai, teológiai és személyes életének, döntéseinek szférái áthatják egymást. Életének eseményeit úgy adja elő, hogy átszövik a rejtett és nyílt bibliai utalások, a kor elvárásai, a természettudományos világkép esszenciája, a jezsuita nevelés fegyelme, a janzenizmus bensőséges, érzelemgazdag hite s a megélt szabadságharc mindmegannyi racionális tapasztalata. Nincs ha-

KIS DOMONKOS DÁNIEL: Rákóczi és Szatmári Király Ádám. A Vallomások és a napló összevetése. (Kézirat. Az OTKA 037 638 sz. pályázat keretében végzett kutatás.)

⁵⁵ BORZSÁK, 1994. 333–335. p.

⁵⁶ „Peccavit Adam et morte mortuus est”. *Confessio*. 1716.; DOMJÁN, 1903. 83. p.

⁵⁷ DOMJÁN, 1903. 431. p.

gyományság időröndje. Logikája látszólag csupa töredezettség, gondolatmenete szaggatott.

Vizsgálataink azt bizonyítják, hogy Betlehem, a megváltás, a születés szimbolikája közelebb vihet a különleges mű megértéséhez. A 19. és a 20. században az irodalmi szövegeket úgy vélték megérteni, hogy mint elmondott történeteket emelték át a maguk elbeszéléseibe a történetírók. A régi pozitivisták óriási csalódása volt, hogy összeszedték a hasznos, fontos tényeket, de a lényeg rejtve maradt, az irodalmi szövegek nem úgy működtek, ahogy a színes adatok alapján elvárták volna.

Jó néhány évtizede azonban a megismerés, megértés, értelmezés egészen új tudományos irányzata bontakozott ki. Új módszer, új látásmód és a valóság addig elérhetetlen, ismeretlen területeit nyitotta meg a múlt vizsgálói előtt. A társadalomtudományok egyetlen ágát sem hagyta érintetlenül. Átvilágította a múlt rétegeit, és élővé tette a halott műveket. Ennek az irányzatnak két jelentős kialakítója, Hans Georg Gadamer (1900–2002) és Jacques Derrida (1930–2004) a történetiség új dimenzióit nyitotta meg. A szövegekben a képi megfogalmazások, a metaforák az író rejtett utalásait tárták fel. A művek szerkezete értelmezési lehetőségeket kínál. Módszereink vannak, hogy megismerjük a szavak többretegű jelentését, és feltárjuk a sorok közé írt tartalmakat. Lehetővé vált, hogy közelebb kerüljünk az alkotó eltűnt gondolataihoz, értelmezzük, kibontsuk az alkotások belső dinamikáját és engedjük, hogy a szöveg újraalkossa önmagát.

Wesselényi évszázados lecsiszolt formulájával régi hagyományt folytatott, de az „áldott karácsony” 1664 végén mást is jelentett, mint két vagy három évvel azelőtt. Az adott körülmények között többlet tartalmat is hordozott, azt, hogy mégis mindennek ellenére megéljük jó karácsonyokat, a hagyományos szokásrend a jövőre nyitott ablakot.

Karácsony tájékán Mikes Kelemen rendszerint hallgat. A *Törökország levelek* lapjain a csendet „mondja el”, az ünnepre várás, az advent lényegét. Egyszer elszólta magát: 1731. december 24-én keltezett levelében írta: „Már én nem merek szerencsés karácsonyi ünnepeket kívánni.” Eszerint, ha a török császár kenyerét ették is, élt töretlenül a hazai szokás, a kölcsönös üdvözlés a keresztény világ legnagyobb ünnepe alkalmával. De mi történhetett, hogy 1731-ben nem mert szerencsés karácsonyt kívánni? Hiszen például Wesselényi Ferenc nádor 1664 decemberében is vitte tovább a hagyományt, pedig politikájuk összeomlását élte meg, úgy látszott, sikerül megszabadulni a törököktől, Európa összefogott, de a nemzetközi szövetség sikeres háborúját megszakította a furcsa vasvári béke, Zrínyi meghalt, reményeik romban, mégis szétküldte ünnepi jókívánságait: „Adjon Isten Nagyságodnak sok áldott Karáchon napokat szerencsésen megh érni s által élni.”

A fejedelem pedig a rodostói évek alatt írta a *Confessio peccatorist*, és ebben a nagyszabású alkotásban központi gondolat a karácsony. A szokásrend erős volt. Mohács és következményei sem tudták elszakítani a keresztény Európa hagyományainak erős szálait. A karácsony ünnepe összefogta Magyarország három hatalom alá szakított területeit, egyaránt ünnepelték katolikusok és protestánsok, falusiak, a főúri udvarok és akiket a mohamedánok közé taszított a történelem. Sőt, mivel a budai pasák és a Habsburg kormányzat között fél évszázadon át magyarul folyt a levelezés, Szinán

budai pasa Ernő főhercegnek küldött írását így zárta: „Datum Budae festo Nativitatis domini Anno 1588.”

Rákóczi műve nagyszabású, sokrétű, bonyolult alkotás. Párbeszéd latinul Istennel, önmagával, a kor uralkodóival, múlttal és jövővel. A korabeli igények szerint irodalmi bölcséleti, politikai alkotás. Gazdag világából csupán egyetlen vonulatán tekintettünk át. Rákóczi életének eseményeit úgy adja elő, hogy átszövik a rejtett és nyílt bibliai utalások, a kor elvárásai, a természettudományos világkép esszenciája, a jezsuita nevelés fegyvelme, a janzenizmus bensőséges, érzelemgazdag hite s a megélt szabadságharc mindmegannyi racionális tapasztalata. Nincs hagyományos időrendje. Logikája látszólag csupa töredezettség, gondolatmenete szaggatott. De az elmélkedés a betlehemi jászol mellől indul és oda tér vissza, a karácsony-élmény átszövi a művet és különleges kommunikatív erővel tartja össze, frissen szólítja meg ma is a jövőt. Tudnunk kell tehát tárgyyszerűen, tudományosan bizonyíthatóan, hogy miről is szólnak, mit üzennek nekünk a *Vallomások* Rodostóban átélt és papírra vetett karácsonyai.

Rákóczi *Vallomásaiban* a karácsony fogalma az olvasó számára lehetőség az alkotás, az élmény, kultúra, vallás, az újraírt hagyomány esszenciális valóságába való belehelyezkedésre. Lehetőség újraértelmezni az alkotó programját, felfogni a lezárhatatlan érzélemvilág gazdag tájait és tovább gondolni a művet. A karácsony egyfajta kulcsélmény, hogy a befogadók, az olvasók, a 21. század megértse Rákóczi gondolatait, helyesebben – Derrida szavaival – mintegy élővé tegye megértésre az elmúlt időt, mert múltunkért és jövőnkért csak így vállalhatunk felelősséget.

Az „ébredési mozgalom” első nagy hulláma az amerikai kolóniákon

Zádorvölgyi Zita

Az 1700-as években nyolc kisebb-nagyobb felekezet működött az amerikai brit gyarmatokon: az anglikán, a kongregacionalista, a presbiteriánus, a kvéker, a református, a lutheránus, a baptista és a római katolikus. A gyarmatok három régiót¹ alkottak: Új-Anglia lakossága csaknem teljesen kongregacionalista egyházközsegekhez tartozott, a középső tartományok felekezeti pluralistának számítottak, míg a déli kolóniákon az anglikán egyház rendelkezett a legstabilabb pozícióval.

A 18. századi amerikai egyházi élet megismeréséhez elkerülhetetlen az ún. ébredési vagy újjáéledési mozgalom tanulmányozása. Az ébredési mozgalom („revivalism”) az egyházi tagság létszámának időről időre megkísérelt felduzzasztását jelentette, amely a 18–19. században több nagy hullámban, és részben eltérő módszerekkel, illetve eredményekkel zajlott le, és működése, terjedése szorosan összekapcsolódott az evangéliumi mozgalommal. Számos protestáns denominációban a hivatalos gyülekezeti tagság kritériuma volt, hogy a hívő számot tudjon adni egy hiteles megtérési élményről, bizonyítékról, hogy Isten kegyelmében részesült. A gyarmati korszakban a gyülekezeti tagság bizonyos politikai jogok gyakorlásának feltételét jelenthette, így a vallás gyakorlása és a megtérési élmény megtapasztalása kétszeresen is elengedhetetlennek bizonyult a közösség tagjai számára.

Az 1739 és 1745 (más datálás szerint 1755) között zajló első nagy ébredés („First Great Awakening”), a gyülekezeti újjáéledések egy rendkívül sűrű időszaka, amely az amerikai egyháztörténelem körében az egyik legvitatottabb esemény. A tanulmány első felében a „nagy ébredést” a kortársak szemével mutatjuk be, míg a második felében megvizsgáljuk, milyen értelmezési keretek közé helyezték az ébredést a 20. század történészei. Megértéséhez először érdemes néhány szót ejtenünk a korszak vezető szellemi irányzatairól, mozgalmairól és azok jelenlétéről a tizenhárom amerikai gyarmat teológiai vitáiban, hatásairól az egyes felekezeteken belül és interdenominális szinten.

A felvilágosodás hívei és a pietisták egyaránt a „belső fény” és a tapasztalás elsőbbségét hangoztatták a hatalommal és a hagyománnyal szemben,² és mindkét Európából Észak-Amerikába érkező szellemi áramlat óriási hatást gyakorolt a 18–19. századi egyházpolitikai gondolkodásra csakúgy, mint a hétköznapi emberek vallásosságához való viszonyára. „A racionalizmust, tudományt, a természet törvényeit, az

¹ Új-Angliához tartozott Maine, New Hampshire, Vermont, Massachusetts, Connecticut és Rhode Island. Középső tartományok alatt értjük New York-ot, New Jersey-t, Pennsylvaniát (illetve Delaware-t), Észak- és Dél-Karolinát, Georgiát, Marylandet és Virginiát pedig a déli tartományok közé soroljuk.

² BUMSTED, J. M. – VAN DE WETERING, JOHN E.: „What Must I Do To Be Saved?” The Great Awakening in Colonial America. Hinsdale, 1976. (Berkshire Studies in History) (továbbiakban: BUMSTED–VAN DE WETERING, 1976.) 27. p.

arányt, mértéket és az oktatást” előtérbe helyező felvilágosodás szembekerült az evangelizmus „érmességével, a csodát, Isten akaratát, a millennializmust, a keresztény tökéletesség tanát” a központba állító spirituális áramlatával. William G. McLoughlin a folyamatot „Amerika első identitásválságának” nevezte.³ A kettő közti feszültség nem feleltethető meg a konzervatív-liberális ellentétnek, mert mind a felvilágosodás, mind az evangelizmus a közösséget, egyenlőséget és a testvériességet emelte ideológiája fő elemeivé. Mindkét szellemiség a fejlődés, a tökéletesítés mellett kötelezte el magát, amit a boldogságkeresés útként jelölt meg. A két irányzat szemben állt a puritánok felfogásával, akik az emberi természetet és az emberiség történetét pesszimistán szemlélték.⁴ Nem feledkezhetünk meg azonban arról sem, hogy számos pietista, evangelista, vagy arminianus újítás és gondolat puritán gyökerekre vezethető vissza.

Az újjáéledési mozgalom első „nagy” hulláma

„A második világháború óta eltelt évtizedekben, és különösen a hidegháború alatt, az evangelista újjáéledési mozgalmak „figyelemre méltó rehabilitációnak örvendtek” az amerikai történetírásban, írja James D. Bratt, ami a 20. század közepén az Egyesült Államokban megnőtt vallási érdeklődésnek és a kommunizmussal folytatott harc mögötti „spirituális cél” keresésének tulajdonítható.⁵ Az 1970-es évektől a történészek az új mikrotörténeti módszereket kezdték alkalmazni, és sorra születtek a helyi esettanulmányok. Abban, hogy egy vallásos revitalizációs mozgalom jelen volt a 18–19. századi Amerikában, a legtöbben egyetértettek, de a részletek felderítése heves vitákat gerjesztett, főképp azért, mert a korszak legjelentősebb eseményeit és társadalmi reformjait mind megpróbálták valamilyen módon a mozgalomhoz kapcsolni: „az amerikai identitás kialakítását, a függetlenség elnyerését, a demokrácia kiterjesztését és a nemzet globális küldetésstudatát csakúgy, mint az egyéni lehetőségek kiszélesedését, a társadalmi egyensúlyról való gondoskodást, a felsőoktatásban résztvevők körének kiszélesítését, a szociális jólét előmozdítását és a rabszolgaság eltörlését is.”⁶

Bernard Bailyn az Egyesült Államok történetét feldolgozó, 1981-ben megjelent monográfiájában a 18. század legnagyobb vallási eseményének nevezte az első nagy ébredést, amely négy területen gyakorolt „visszafordíthatatlan” hatást az amerikai társadalomra: megváltozott a lelkészekkel szembeni elvárás, ami azt jelentette, hogy már nem megfelelő (Harvardon, vagy Yale-en szerzett) végzettséget, hanem rátermettséget vártak, amely személyes vallásos élményből táplálkozott. Az új felfogás megnyitotta az utat az újabb és újabb kollégiumok alapítására. A vándorprédikátorok révén megváltozott a korábbi egy templom - egy közösség elve, vagyis egy település már nem csupán azt a lelkészt hallgathatta, akit adója révén eltartott. Az eredmény a korábbi befolyásos

³ MCLOUGHLIN, WILLIAM: *New England Dissent, 1630–1833. The Baptists and the Separation of Church and State.* Harvard University Press, 1971. 330. p.

⁴ Uo. 331. p.

⁵ BRATT, JAMES D.: *Religious Anti-Revivalism in Antebellum America.* In: *Journal of the Early Republic*, 2004. Nr. 1. 65-106. p., 65. p.

⁶ Uo. 66–67. p.

egyházak gyülekezetei feletti kontrolljának megszüntetése, egy „dezintegrációs” folyamat volt. Az újjáéledési mozgalom vezetői magukat az „igazi ortodoxia” képviselőinek tekintették, és fokozatosan elvetettek mindenfajta előjogot, amelyet az állam bizonyos egyházaknak biztosított, és ezzel jelentősen hozzájárultak a világi hatalom és a klérus viszonyának újraértelmezéséhez.⁷

A Bailyn által kiemelt változások ugyanakkor főképp Új-Angliát jellemezték, és keveset árulnak el a középső és déli tartományok ébredési mozgalmáról. Az első nagy ébredés nemcsak a legnagyobb hatású, de a leginkább vitatott történése is az amerikai vallás- és egyháztörténetnek. Mennyiben tekinthető egyáltalán „történésnek,” spontán vallásos újjáéledési mozgalomnak, és mennyiben George Whitefield (1717–1770) angliai származású anglikán prédikátor és a vele együttműködő gyarmati lelkészek gyártotta eseménynek? Melyek voltak egységes vonásai, és mely „ébredéseket” nem tekinthetjük a mozgalom részének? Számos történész az újjáéledési mozgalom 18. századi nagy ellenlábasá, a bostoni kongregacionalista lelkész, Charles Chauncy (1705–1787) mellett foglalt állást, aki a tényleges „ébredési” események és korabeli értelmezésük között „óriási rést” látott.⁸

A jelen fejezetben tárgyalt kérdések előlegezik meg annak a történéseket ugyancsak megosztó kérdésnek a vizsgálatát, hogy a vitán felül teljesen világi esemény, a függetlenségi háború kirobbanásához hozzájárult-e, és ha igen, pontosan mivel az első nagy ébredés, a maga társadalmi gondolkodásra ható következményeivel.

Joseph Tracy „első nagy ébredése:” főszereplők és helyszínek

Joseph Tracy⁹ (1793–1874) lelkész és lapszerkesztő, aki elsőként használta az 1730–1740-es évek eseményeire az első nagy ébredés kifejezést, és az elsők között reflektált történetíróként a 18. században rendkívül gazdag sajtóanyagot produkáló folyamatra. Tracy értelmezését meghatározta saját, egyszerre arminianus és ébredéspárti szemszöge, illetve, hogy saját kora kulturális és társadalmi közegéből tekintett vissza George Whitefield, Jonathan Edwards (1703–1758) és Charles Chauncy lelkésziségének évtizedeire.¹⁰ Az elsősorban Új-Angliára összpontosító, először 1842-ben Bostonban megjelent munkájában a Jonathan Edwards¹¹ northamptoni

⁷ The Great Republic. A History of the American People. Ed.: Bailyn, Bernard et al. Toronto, 1981. (2. kiad.) 140. p.

⁸ LAMBERT, FRANK: *Inventing the Great Awakening*. Princeton, New Jersey, 1999. (továbbiakban: LAMBERT, 1999.) 4–6. p.

⁹ Tracy az *American Colonization Society* egyik vezetője volt. A szervezet fő céljaként a szabad afroamerikaiak Afrikába való hazajuttatását tűzte ki, amiben segítségükre szolgált Libéria gyarmatának megalapítása a 19. század húszas éveiben.

¹⁰ LAMBERT, 1999. 257. p.

¹¹ Edwards prédikációi az üdvözülésben a hit elsőbbségét hangsúlyozták az egyén cselekedeteivel, az erkölcsös életmóddal, az úrvacsorában való részvétellel szemben. TRACY, JOSEPH: *The Great Awakening. A History of the Revival of Religion in the Time of Edwards and Whitefield*. Boston, 1845. (továbbiakban: TRACY, 1845.) 10. p. Fél éven belül Edwards mintegy háromszáz megtért gyülekezeti tagot számlálhatott, gye-

gyülekezetében történt „ébredést” jelölte meg a folyamat kezdőpontjaként, amelyet számos további követett: például a pennsylvaniai New Londonderry-ben 1744-ben Samuel Blair lelkész kongregációjában, és a New Jersey-i New Brunswick-ban Gilbert Tennent (1703–1764)¹² lelképásztorkodása alatt.

Az elszigetelt „újjáéledéseket” a mozgalom legnagyobb formátumú prédikátora, George Whitefield kapcsolta össze az új-angliai gyarmatoktól a déliekig egy nagyszabású, felekezeti különbségeket figyelmen kívül hagyó folyamattá. A metodista John Wesley (1703–1791) követőjének számító Whitefield huszonnégy évesen 1738 májusában érkezett először a kolóniákra, méghozzá a georgiai Savannah-ba, ahol egy életre szóló vállalkozásba kezdett: árvaházat alapított Charles Wesley (1707–1788) javaslatára. Az építkezéshez szükséges pénzt Angliába visszatérve kezdte el gyűjteni, majd 1739 novemberében ismét Amerikában szállt partra, ezúttal Philadelphióban. Angliában már tapasztalt itineráns lelkésznek számított, és ismertek voltak nézetei az „újjászületésről” („new birth”), így nem meglepő, hogy „hírneve megelőzte őt:” volt olyan templom, ahol megtiltották számára a prédikálást. Második útján több évtizedesnek bizonyuló barátságot kötött, többek között Gilbert Tennent-tel, és Benjamin Franklinnel,¹³ aki a vallásos témájú művek vezető kiadója volt Philadelphióban.¹⁴

Whitefield egy 1739-es New York-i látogatását a *The New England Weekly Journal* újságírója az alábbi módon foglalta össze: a cikk elején a prédikátor külön bemutatására nem tért ki, hiszen George Whitefield akkor már jól ismert név volt a gyarmatokon, ám fogadtatását korántsem nevezhette szívélyesnek. A New York-i lelképásztorok több templomban nem engedték, hogy istentiszteletet tartson, azzal érvelve, hogy „nem volt engedélye, hogy más egyházközségben prédikáljon, mint ahová rendelték.” A presbiteriánusok felajánlották ugyan, hogy az ő templomukban megtarthatja szentbeszédét, ám a lehetőséggel Whitefield nem kívánt élni,

rekektől az idősekig. Uo. 14. p. 1735 májusában azonban Northamptonban hanyatlani kezdett a megtérési hullám, bár Connecticut más részein folytatódott. Uo. 17–18. p.

¹² TRACY, 1845. 22–33. p. Számos szakirodalmi munka a kelet-jersey-i Raritan völgyében, Theodorus Jacobus Frelinghuysen (1691k.–1748) 1718-ban kezdődött lelkészé-ge alatt történt eseményeket is az „ébredések” közé sorolja, de Herman Harmelink III határozottan szembeszáll azzal a feltevessel, amely Frelinghuysent a mozgalomhoz kötötte. Igaz ugyan, hogy Frelinghuysen jó viszonyt ápolt Gilbert Tennent-tel, ám Harmelink szerint épp Tennent-nek és az ő értelmezését átvevő Edwards-nak és Whitefieldnek (akik mind érdekeltek voltak az újjáéledések propagálásában) köszön-hető, hogy Frelinghuysenről hamis kép alakult ki az utókor szemében. HARMELINK, III, HERMAN: Another Look at Frelinghuysen and His „Awakening.” In: *Church History*, 1968. Nr. 4. 423–438. p., 423–426. p. Harmelink szerint Frelinghuysen, aki az őt lelképásztorként a gyarmatokra rendelő *Classis of Amsterdamm* állandó vitá-ban állt, a hiteles megtérési élmény szükségességéről vallott nézeteivel a református egyház számára idegen elvet próbált a gyakorlatba ültetni. Az általa végrehajtott kikö-zösítéseket az anyaegyház nem hagyta jóvá. Uo. 427–436. p.

¹³ Benjamin Franklin’s Autobiography. Ed.: Chaplin, Joyce E. New York–London, 2012. 99–102. p.

¹⁴ TRACY, 1845. 47–53. p.

nehogy megsértse saját anglikán hittársait. Whitefield végül egy nap alatt két prédikációt tartott, egyet a szabadban, egyet pedig a presbiteriánusok közösségi házában, miután tudatták vele, hogy más felekezetek lelkészei is használni szokták az épületet. A riporter második lépésben feltárta saját nézőpontját az eseményekről: elárulta, hogy a híres vándorlelkész „két vagy három prédikációját és naplójának egy részét is olvasta már”, és szerzőjüket „jó embernek” tartotta, de ismerte az ellene hangoztatott kritikákat is. Fenntartásokkal, de mindkét alkalommal meghallgatta Whitefieldet, és a nap végén már biztos volt benne, hogy „Isten ezzel az Igazság emberével van.” A nagy itineráns négy napon át napi kétszer tartott istentiszteletet, és egyre nőtt több ezer fős hallgatósága.¹⁵

A beszámoló rögzítette Whitefield tevékenységének legfontosabb elemeit: hogy a helyi lelkészek nem látták szívesen, de mégis óriási tömeg volt kíváncsi rá, így végül a szabadban is hajlandó volt prédikációt tartani; érzékeltette továbbá a lelkész karizmatikus egyéniségét és kiváló szóbeli képességeit; valamint, hogy kiadott művei révén neve már évek óta ismerősen csengett a kolóniákon.

1740 elején George Whitefield délre utazott, ahol ugyancsak ellenséges hangok fogadták, elsősorban Alexander Garden (1685 k.–1756), egy charlestoni anglikán rektor részéről, aki támadta Whitefield kizárólag hit általi üdvözülésről vallott nézeteit. Miután a Bethesda Árvaház építése elkezdődött, George Whitefield figyelme Új-Anglia felé fordult. Első északi útján vándorprédikátori működéséhez sokkal kedvezőbb körülményeket talált, mint délen, hiszen sokfelé helyi „újjáéledések” voltak folyamatban, és Jonathan Edwards személyében az akkori legjelentősebb új-angliai teológussal is megismerkedhetett.¹⁶

George Whitefield és más vándorprédikátorok munkájának eredményeképp az 1740-es évek elején a korabeli újságok szerte a gyarmatokon az ébredési mozgalom hatásait regisztrálták, ám a túlkapaszkodásoknak köszönhetően az evangelizáló lelkészek ellenzőinek tábora is egyre népesebbé vált. Számos alkalommal többezres tömeg gyűlt össze meghallgatni az itineráns lelkészek prédikációit, és köztük nemegyszer kirívó, hisztérikus vagy erőszakos indulatkitörésekre került sor,¹⁷ sőt előfordult, hogy mindez a megtérési élményeket kísérte, ami sokakat szembefordított a mozgalommal.¹⁸ Whitefield számára sem bizonyult könnyűnek meghúzni a vonalat, amely elválasztja az „óvatos buzgalmat” a

¹⁵ The Great Awakening. Documents of the Revival of Religion, 1740–1745. Ed.: Bushman, Richard L. New York, 1970. (továbbiakban: BUSHMAN, 1970.) 22–23. p.

¹⁶ TRACY, 1845. 54–56. p., ill. 83–99. p.

¹⁷ A felfokozott indulatokat mutatja egy northamptoni tragédia: Jonathan Edwards nagybátyja és egyházközségének tagja saját, még meg nem tapasztalt megtérése feletti kétségbeesésében öngyilkosságot követett el. MINKEMA, KENNETH P.: Old Age and Religion in the Writings and Life of Jonathan Edwards. In: *Church History*, 2001. Nr. 4. 674–704. p. (továbbiakban: MINKEMA, 2001.) 684. p.

¹⁸ A Jonathan Edwardsszal vitába szálló Charles Chauncy bostoni lelkész számított az ébredési mozgalom egyik fő ellenzőjének. DALLIMORE, ARNOLD A.: The Life and Time of the Great Evangelist of the Eighteenth Century Revival. Vol. 2. Edinburgh–Carlisle, 1980. (továbbiakban: DALLIMORE, 1980.) 190. p.

felesleges kihágásoktól.¹⁹

Jonathan Edwards 1741 szeptemberében *The Distinguishing Marks of a Work of the Spirit*²⁰ című prédikációjában védte meg az ébredési mozgalmat, elismerve annak hibáit is. A sokszor kirívó viselkedéssel együtt járó tömeges megtérések védelmében Edwards azt hozta fel, hogy azokat egy általános és hosszú spirituális halotti állapot előzte meg, és a helyzetet a zsidók Egyiptomból való kivonulása előtti időszakhoz hasonlította, amikor „hamis csodák keveredtek az igazakkal,” amelyek csak megerősítették az egyiptomiak hitetlenségét.²¹ Ugyanakkor Edwards arra is felhívta a figyelmet, hogy a megtértek zöme fiatal, és az ő esetükben nem meglepő, hogy szokatlanul hevesen reagálnak a megtérés elementáris élményére.

Whitefield elfogult életrajzírója, Arnold A. Dallimore kiemeli, hogy az itineránsok működése közben tapasztalt túlkapásoknak Whitefield újabb, 1744 októberében kezdődött amerikai útja során véget vetett, ám közben további támadásokat szenvedett el ellenfeleitől. A Harvard hallgatói 1744 decemberében (*Harvard Testimony*), a Yale 1745 februárjában kiadott nyilatkozatukban ítélték el vándorprédikátori tevékenységét és tanítását: főképp azt helytelenítették, hogy az itineránsok előítéleteket sulykoltak az emberekbe saját lelkészeik felé.²²

A *Harvard Testimony* Whitefield-et (aki korábban az egyetemről

¹⁹ DALLIMORE, 1980. 179–183. p. Az őrlületet súroló kihágások elkövetésére a Yale-en tanult lelkészt, James Davenportot (1716–1757) említik eklatáns példaként, aki 1740–1742-ben először Whitefielddal együtt, később egyedül végezte vándorprédikátori munkáját, de az ellene való panaszok miatt a connecticuti bíróság elé került, ahol elmeháborodottnak ítélték. HUYLEYER, JEROME: Locke in America. *The Moral Philosophy of the Founding Era*. University Press of Kansas, 1995. 192–193. p. Davenportot többek között azzal vádolták, hogy ismert könyveket égetett el nyilvánosan. Idővel javult az állapota, és levélben kért bocsánatot korábbi viselkedéséért (*Confessions and retractions*). Uo. 184–186. p.; TRACY, 1845. 230–252. p. Radikális nézetei ellenére egyébként Davenport maga is rabszolgatulajdonos volt. BUTLER, JON: Enthusiasm Described and Decried. *The Great Awakening as Interpretative Fiction*. In: *The Journal of American History*, 1982. Nr. 2. 305–325. p. (továbbiakban: BUTLER, 1982.) 319. p. Davenport tevékenységéről ld. például a korabeli forrásokat: BUSHMAN, 1970. 50–55. p.; *The Great Awakening. Documents Illustrating the Crisis and Its Consequences*. Ed.: Heimert, Alan – Miller, Perry. Indianapolis and New York, 1967. (továbbiakban: HEIMERT–MILLER, 1967.) 201–203. p.

²⁰ BUSHMAN, 1970. 121–127. p.; HEIMERT–MILLER, 1967. 204–213. p. (A prédikáció két, néhány helyen eltérő szövegváltozata.)

²¹ HEIMERT–MILLER, 1967. 210. p.

²² DALLIMORE, 1980. 193–197. p.; TRACY, 1845. 347., 367. p. 1745 második felében Whitefield Georgiába utazott, ahol az árvaház ügyében nagy előrehaladást tapasztalt. A Bethesda fenntartásához Benjamin Franklintől is anyagi segítséget kapott, ám az állandó pénzigényű intézmény működtetéséhez végül 1747-ben egy dél-karolinai ültetvényt vásárolt, amelynek révén rabszolgatartóvá vált. uo. 207–212., ill.: LAMBERT, FRANK: Pedlar in Divinity. *George Whitefield and the Great Awakening, 1737–1745*. In: *The Journal of American History*, 1990. Nr. 3. 812–837. p. (továbbiakban: LAMBERT, 1990.) 828. p. Whitefield 1748 kora tavaszán indult vissza Angliába. DALLIMORE, 1980. 223. p.

megállapította, hogy a világosság helyett a sötétség uralkodott el rajta) az újjáéledési mozgalomban való buzgalma miatt ítélte el, és „bíraskodó, kíméletlen” alakként tekintett rá, „az emberek megtevesztőjeként,” és őt tették felelőssé az egyház békéjének felbomlásáért is.²³ Prédikátori működésének módját, „rögtönzött” szentbeszédeit és itineráns körútjait, illetve üzenetét is elítélték, főképp azt, hogy Whitefield saját intuícióit és gondolatait közvetlenül Istentől kapott üzenetként kezelte, amiről, a *Testimony* aláírói szerint, az ember sosem győződhet meg, ennél fogva rendkívül kockázatos cselekedeteit azok alapján irányítania.²⁴ A vádakat Whitefield naplójának pontosan idézett részleteivel támasztották alá, a Whitefield által kritizált Alexander Gardent a védelmükbe vették.²⁵

Amint arról a korábbiakban szót ejtettünk, az első nagy ébredést egyházszakadások és az állam részéről az egyházi ügyeket rendezni, a gyülekezeti fegyelmet helyreállítani kívánó törvények kísérték, több lelkészt letartóztattak, és az „új oldalhoz” tartozó vagy annak vélt hivatalnokokat megfosztották pozícióiktól.²⁶ Joseph Tracy az első nagy ébredés következményei közé sorolta a kongregacionalista egyház szeparatistáinak a baptistákkal való fokozatos egybeolvadását, és a gyülekezeti tagság „igaz” elvének visszaállítását. Azok az új-angliai kongregacionalista templomok, amelyek a változást nem fogadták el, unitáriussá váltak. Jonathan Edwards 1746-ban összegezte kora „hamis kálvinizmusának” tüneteit (*Treatise Concerning Religious Affections*), és munkáját nemcsak a gyarmatokon, hanem Angliában és Skóciában is kiadták.

1749-ben Gilbert Tennent kijelentette, hogy az újjáéledési hullámnak vége, és „az egyház visszatért rendes állapotába.”²⁷ A nagy ébredés eredményeit számszerűsíteni próbáló Tracy elvetette Whitefield eltúlzott adatait a tömegek nagyságáról, amelyeknek prédikált, helyette a newporti Ezra Stiles (1727–1795) lelkész Új-Angliára vonatkozó feljegyzéseit vette alapul, és arra jutott, hogy a mozgalom nagyságát nem elsősorban a megtértek létszáma adta (amelyet huszonöt- és ötvenezer közöttinek becsült),²⁸ hanem az, hogy a megtértek zöme korábban is az egyház tagja volt, ám nem saját megtérési élmény révén, hanem a 17. században kialakult „félutas szövetség” és egyéb, a tagságot a közösség szélesebb rétegeire kiterjesztő gyakorlatoknak köszönhetően. Tracy a nagy ébredés

²³ HEIMERT–MILLER, 1967. 340–341. p.

²⁴ HEIMERT–MILLER, 1967. 342. p.

²⁵ HEIMERT–MILLER, 1967. 347. p.

²⁶ TRACY, 1845. 302–308. p.

²⁷ LAMBERT, 1999. 251. p.

²⁸ Meg kell jegyeznünk, hogy sokan azok közül, akik megtérési élményüket az ébredési hullám csúcán deklarálták, hamarosan visszatértek korábbi „bűnös viselkedésükhöz”. Jonathan Edwards ezt tapasztalva az 1740-es évektől a „gyors megtérésekben” rejlő kockázat miatt a kitartóan helyes életvitel fontosságát is hangsúlyozni kezdte – közelebb kerülve az evangelisták ellenfeleinek bizonyos nézeteihez. MINKEMA, 2001. 683. p. Edwards gyülekezetében az előbb elmondottak miatt viszonylag alacsony mértékű maradt a templomi tagság növekedése 1740 és 1742 között, amikor „a nagy ébredés” George Whitefield körútja alatt a legintenzívebbé vált a gyarmatokon. MINKEMA, 2001. 690. p.

erejét abban látta, hogy „aktív keresztényeket” adott az egyházaknak, és színesebbé tette a lelkészképzés palettáját az új kollégiumalapítási hullám elindításával (Princeton, Dartmouth).²⁹

A módszer: az evangelizációs „hálózat”³⁰ – a sajtó és a könyvkiadás az itineráns lelkészek szolgálatában

A vallásos újjáéledések mint elszórt, de újra és újra bekövetkező történések kezdetétől jelen voltak a gyarmatok egyházi életében.³¹ Az utókor által első nagy ébredésnek elnevezett, a korabeli sajtóviasshang alapján „Isten folyamatos munkájaként” felfogott, egységesnek és nemzetközinek tekintett (1739 és 1745 között legintenzívebben ható) mozgalom azonban alapvetően különbözött a vallásos érzelem korábbi fellángolásaitól. Az 1980-as évektől egyre több egyháztörténeti munkában hívják fel a figyelmet arra, hogy a földrajzilag szétszórt és felekezeti sokféle „ébredések” között lelkészek és a velük együttműködő újságírók és kiadók egy csoportja tudatosan, saját népszerűségének növelése érdekében teremtett kapcsolatot.³²

Jon Butler három, a nagy ébredéssel kapcsolatos szakirodalmi „közhelyet” cáfolt meg az 1980-as évek elején megjelent tanulmányában: az újjáéledési mozgalom alapvetően kálvinista jellegét, váratlanságát, széleskörűségét („a hurrikán metaforákat”) és társadalmi hatásait egyaránt kétségbe vonta.³³ Butler elhibázottnak tartotta George Whitefield és Jonathan Edwards szerepének túlhangsúlyozását, és a mozgalom sokszínűségéről, például a középső gyarmatok német protestánsainak vallásos ébredéseiről való megfélemedkezést.³⁴ A vallási revitalizálódás, állította Butler, nem játszott kulcsszerepet a legalább olyan fontos társadalmi, mint egyházi feladatokat ellátó felekezetek terjeszkedésében a gyarmati korszakban.³⁵ A jelenség a lelkészek és a gyülekezet viszonyát

²⁹ TRACY, 1845. 388–398. p. A vallásszabadságot érintő következményekről ld. a következő fejezetet.

³⁰ O'BRIEN, SUSAN: A Transatlantic Community of Saints. The Great Awakening and the First Evangelical Network, 1735–1755. In: *The American Historical Review*, 1986. Nr. 6. 811–832. p. (továbbiakban: O'BRIEN, 1986.)

³¹ BUMSTED–VAN DE WETERING, 1976. 61. p. John Gillis (1712–1796) *Historical Collections* című munkájának első kötete 1679-től kezdve tizenkét lokális „ébredést” sorolt fel 1739-ig, ebből hat Northamptonban zajlott, és csak két olyanról tesz említést, amely nem Új-Angliában történt. LAMBERT, 1999. 31. p.

³² Ld. BUTLER, 1982.; LAMBERT, 1990.; LAMBERT, FRANK: The Great Awakening as Artifact. George Whitefield and the Construction of Intercolonial Revival, 1739–1745. In: *Church History*, 1991. Nr. 2. 223–246. p. (továbbiakban: LAMBERT, 1991.); UÓ: Subscribing for Piety. The Friendship of Benjamin Franklin and George Whitefield. In: *William and Mary Quarterly*, III. 1993. Nr. 3. 529–554. p.; LAMBERT, 1999.; O'BRIEN, 1986.

³³ BUTLER, 1982. 308–309. p.

³⁴ BUTLER, 1982. 309–311. p.

³⁵ BUTLER, 1982. 312. p. Az 1740-es évek vallásos újjáéledései több mint kétszáz új kongregáció és számos új felekezet létrejöttét eredményezték, ám a (főleg presbiteriánus, baptista és metodista) növekedés alapvetően két forrásból táplálkozott: egyrészt a szeparatista kongregacionalistákból és baptistákból, másrészt az egyházukat elha-

csupán kis mértékben „demokratizálta,” míg a felekezeti hierarchiát, a zsinatok hatalmát az egyes gyülekezetek felett nem tudta megváltoztatni.³⁶ A mozgalom és a függetlenségi háború közötti kapcsolatot Butler értelmezésében a millenniumi gondolat jelentette.³⁷

Butler arra a következtetésre jutott, hogy azok a „közhelyek”, amelyek a tizenhárom gyarmat ébredési mozgalmára nézve hamisnak bizonyultak, igazak az 1735 és 1745 közötti új-angliai eseményekre. A középső gyarmatokon a revitalizálódási folyamat azonban más módon és eltérő eredményekkel az 1740-es évektől az 1760-as évekig zajlott le, míg a déli tartományokat az 1760-as, 1770-es években hatotta át, és nemcsak kálvinista, hanem arminianus és pietista hatást is mutatott.³⁸

Susan O'Brien 1986-os tanulmányában felhívta a figyelmet arra a közelmúltbeli, könnyen tévútra vezető tendenciára, hogy a történészek a valójában egy töről származó amerikai első nagy ébredést, az angliai evangéliumi újjáéledést (*English Evangelical Revival*) és a skóciai Cambuslang mozgalmat³⁹ (*Scottish Cambuslang Wark or Work*) külön-külön vizsgálják és értelmezik. O'Brien szerint a fentiek nem voltak önálló események, hanem létezett egy „transzatlanti evangélikus öntudat,” amely a lelkészek elszigetelt levelezéséből nőtt ki. A lelkészek és laikus segítők a levelezést egy megbízható, személytelen kapcsolati rendszerré bővítették, amit továbbfejlesztettek olyan eljárásokká, melyek a híreket az egyénektől az elkötelezett világi híveken át a szélesebb közönségig eljuttatták.⁴⁰

Az evangélikus hálózatot a lelkészek gyakorlati problémák megoldására, például térítő tevékenységhez szükséges pénz gyűjtésére,

gyó anglikánokból és javarészt azokból, akik korábban nem tartoztak más gyülekezetekhez.

³⁶ BUTLER, 1982. 314–316. p. Gilbert Tennent híres 1740-es prédikációjában (*The Danger of an Unconverted Ministry*) sem a lelkészséget mint hivatást támadta, csupán arra hívta fel a figyelmet, hogy csak a „megtért” lelképásztor alkalmas egy gyülekezet vezetésére.

³⁷ BUTLER, 1982. 320. p.

³⁸ BUTLER, 1982. 322–323. p. A virginiai baptisták fellépése számottevő politikai és társadalmi hatást ért el. A középső gyarmatokon a lakosság széles csoportjait nem érintette meg a mozgalom, és az eredetileg plurális felekezeti térségben kevés változást hozott, legnépesebb városában, New Yorkban alig volt jelen. George Whitefield prédikációs körútjait és személyes hatását a prédikálás stílusának és eszköztárának megváltozására a fenti folyamattól elkülönítve kell vizsgálni. Ld. még: LAMBERT, 1991. 223. p.

³⁹ A Cambuslang-mozgalom az újjáéledések egy, a helyi lelkész meghívására érkező Whitefield prédikációinak köszönhetően, különösen sűrű időszakát jelentette 1742-ben a skóciai Cambuslang-ban, ahol több tízezres tömeg gyűlt össze az itineráns lelképásztor tiszteletére.

⁴⁰ O'BRIEN, 1986. 813. p. A hálózat eredete a 17. századi puritán „szentek közösségéig” nyúlik vissza, és 18. századi korai formájának tekinthető Benjamin Colman bostoni lelkész levelezése a londoni John Guyse és Isaac Watts lelképásztorokkal. Isaac Watts kapcsolatot ápolt olyan új-angliai egyháziakkal, mint Samuel Mather vagy az idősebb Thomas Prince. Uo. 815. p. A 18. századi hálózatot azonban már nem puritánnak, hanem evangéliumának kell tekinteniünk. Uo. 820. p.

vagy teológiai kérdések megvitatására egyaránt használták.⁴¹ Frank Lambert az első nagy ébredésre egyenesen „találmányként” tekint,⁴² amely a nemzetközi lelkészi hálózat nélkül nem érhetne volna el ugyanazt a népszerűséget. Lambert az újjáéledési mozgalmat propagáló módszerek közé sorolta az 1730-as évek második felétől megjelenő narratívákat, amelyek 1745 előtt egyrészt az újjászületés szükségességét hirdették, másrészt, amikor a folyamat terjedéséről tudósítottak, azt Isten emberi tevékenységtől független munkájaként mutatták be.⁴³ 1745 után pedig az elbeszélési keretek ahhoz a napjainkig kiható értelmezéshez járultak hozzá, amely az eseményeket evangéliumnak, nemzeti és felekezeti határokat felülírónak tekinti.⁴⁴

Lambert a hálózat sikerességének jelét látja abban, hogy bár az evangélizmus és az újjáéledési mozgalom számos híve nem értett egyet a George Whitefield-féle irányvonallal, a lelkész 1739-ben mégis „régóta várt, divatos importként” érkezett a gyarmatokra.⁴⁵ Az újságok címdalaikon tudósítottak prédikációs körútjairól, és húszezres tömegekről számoltak be akkor, amikor összesen négy nagyobb város létezett a tizenhárom kolónián, és a legnépesebb sem számlált több lakost tizenöt-tizenhatezer főnél. A történész felfejti az aprólékos munkát, amelyet Whitefield első, 1738-as rövid georgiai látogatása és 1739 októbere között végzett: a lelkész a „prédikálás és nyomtatás” („preach and print”) módszerével készítette elő az angol újjáéledési mozgalom Amerikába való továbbítását. Naplói, amelyek több kiadást mértek a korban, egy széleskörű, nemcsak a tartományokon, de az óceánon is átívelő eseménysorozatot tártak az

⁴¹ O'BRIEN, 1986. 813. p.

⁴² Bár mindkét szemben állnak a „nagy ébredés” korábbi értelmezéseivel, Butler és Lambert alapvetően eltérő állításokat fogalmaztak meg. Butler számára a mozgalom nem egy szigorúan szervezett akció volt, hanem általános törekvés egy bensőségebb, érzelmesebb vallásosság felé, amely teret adott a Whitefield-féle „drámai” prédikációknak. Lambert ellenben a mozgalom transzatlanti kapcsolataira és a sajtóra mint az eseményeket generáló tényezőre összpontosít. NOLL, MARK A.: *The Old Religion in a New World. The History of North American Christianity*. Cambridge, 2002. (továbbiakban: NOLL, 2002.) 52. p.

⁴³ Példaként Jonathan Edwards 1737-es *A Faithful Narrative* és az idősebb Thomas Prince (1687–1758) 1743-tól két éven át megjelenő *Christian History* című időszaki kiadványa említhető. LAMBERT, 1999. 8–9. p. A *Christian History* kétféle formában jelent meg, egy nyolcoldalas hetilapként, amely általában egy helyi „ébredésről” tudósított, illetve Prince egy-egy év végén az összes addig megjelent beszámolót kiadta egy nagyobb kötetben is, még hozzá folyamatos oldalszámozással, amely az „isteni munka” folyamatosságát hivatott hangsúlyozni. Uo. 170–171. p.

⁴⁴ Az 1754-ben megjelent kétkötetes *Historical Collections*, John Gillies munkája volt az első ilyen narratíva. O'BRIEN, 1986. 814. p. A munka első része a 18. század előtti évszázadokról szól, míg a második „az evangélium sikerének kiemelkedő időszakait” az 1700-as évek első felében mutatja be. LAMBERT, 1999. 177. p.

⁴⁵ George Whitefield 1739 és 1770 között angliai és wales-i prédikációs körútjain felül hétszer utazott Amerikába és tizennégy alkalommal Skóciába. O'BRIEN, 1986. 816. p. A második amerikai útját előkészítő levelezésről az ifjabb Thomas Prince, Benjamin Colman, Jonathan Edwards és George Whitefield között ld. LAMBERT, 1990. 814. p.; LAMBERT, 1991. 229. p.

olvasók elé.⁴⁶

George Whitefield számos ellenfélre, de még több támogatóra tett szert Amerikában, aminek három fő oka volt: a 15–16. századi reformáció eredeti doktrínáit próbálta újra életre kelteni; ökumenikus hozzáállásával nemcsak az anglikánokat, hanem például a kongregacionalistákat és a presbiteriánusokat is meg tudta szólítani; ugyanis a disszenterekben rokonszenvet keltett, hogy Whitefield ugyanazt a kritikát hangoztatta az anglikán egyházon belül, mint amit ők kívülről.⁴⁷

1739-ben a gyarmatokon tizenkét különböző újság jelent meg, öt Bostonban, kettő New Yorkban, kettő Philadelphiában, egy a pennsylvaniai Germantown-ban, és csupán kettő a déli kolóniákon, egy Williamsburgben és egy Charlestonban.⁴⁸ Az angliai és amerikai lelkészek összeköttetésben álló csoportjai kiadói hálózatként is működtek, és kihasználták a tucatnyi periodikában rejlő lehetőségeket: nemcsak az ébredési mozgalom híreit szállították egyik kontinensről a másikra,⁴⁹ hanem felelősek voltak a prédikációk, a hittudományi vitairódlalom, a levelezések és naplók publikálásért is. George Whitefield olyan ügyességgel és előrelátással használta az újságokat prédikációs körútjai sikerének megalapozására, hogy a lapok egyenesen „második reformációként” beszéltek igehirdetéséről.⁵⁰ Frank Lambert a gyarmati újságok hálózatát a nagy ébredés „szükséges, ha nem kielégítő” magyarázatának tartja.⁵¹

Újításnak számított, és alighanem az evangéliumi protestantizmushoz való egyik legfontosabb hozzájárulásnak is minősült, az egyházközségekből tartott, de országos, sőt nemzetközi szinten megszervezett imnapok intézménye, amelyet 1744-ben, skót lelkészek javaslatára rendeztek először közösen Angliában, Skóciában és

⁴⁶ LAMBERT, 1999. 92–117. p.

⁴⁷ LAMBERT, 1999. 123. p.

⁴⁸ LAMBERT, 1999. 115. p.

⁴⁹ A híreket közlő magazinok közé tartozott az 1740-ben indult *Christian's Amusement*, vagy a mindössze húsz hónapot megélt, főleg leveleket közlő londoni *Weekly History*, amelyeknek egy azonos névvel először 1741-ben Glasgow-ban kiadott skót párja is akadt. A kiadók gyümölcsöző kapcsolatára Új-Anglia és Skócia között Thomas Prince és James Robe, az amerikai-angol összeköttetésre William Sewardnak (1711–1740), Whitefield sajtóügynökének és Samuel Masonnak, a metodizmus egyik fő korai londoni kiadójának együttműködése volt a garancia. LAMBERT, 1999. 155–169. p.; ill.: O'BRIEN, 1986. 827. p. William Seward tragikus sorsa arról árulkodik, hogy az erőszak, a „csőcselék” („mob”) agresszivitása a mindennapok része volt abban a világban, ahol az újjáéledési mozgalom munkálkodott: a fiatal Seward Whitefield megbízásából egy wales-i prédikációs körúton vett részt, hogy pénzt gyűjtson egy afroamerikaiak számára alapítandó iskolának. A körút során egy összeverődött tömeg megtámadta, és hamarosan belehalt sérüléseibe. LAMBERT, 1990. 817. p.

⁵⁰ LAMBERT, 1990. 816. p.; ill.: LAMBERT, 1991. 233. p. Whitefield saját tanítását az újjászületés szükségességéről (ami egy puritán előzményekre visszatekintő doktrína, Whitefield csupán néhány elemében újította meg) az anglikán egyházzal szemben fogalmazta meg, amelyet azzal vádolt, hogy már nem a reformáció teológiáját követi.

⁵¹ LAMBERT, 1991. 224. p.

Amerikában.⁵²

Az újjáéledési mozgalom számára egyik leggyümölcsözőbb kapcsolat Benjamin Franklin és George Whitefield „kölcsonösen nyereséges” barátsága volt, amely „elhomályosította a határt a beszélt és írott nyelv között, akárcsak a revitalizálódás és a felvilágosodás között.”⁵³ Franklin két év alatt, 1739 és 1741 között tíz különböző változatát jelentette meg Whitefield naplóinak, és a *Pennsylvania Gazette*-ben folytatott sikeres előfizetési kampány garantálta, hogy Whitefield, „a szó mestere”, akit korábban sok kritika ért saját írói és kiadói tevékenységének hiányosságai miatt, e téren is felvehette a versenyt ellenfeleivel.⁵⁴ A fennmaradt főkönyvi adatok alapján az előfizetők a legkülönbélebb foglalkozásokból kerültek ki, és a vándorprédikátor külön rövid és olcsó írásokkal szolgált a kevésbé művelt és szegény rétegek számára is.⁵⁵ A georgiai árvaház felépítéséért való küzdelmével Whitefield a pennsylvaniai újságok főszerkesztőjévé vált, a Franklin riválisának számító Andrew Bradford lapja, az *American Weekly Mercury* is nyomon követte a történetét.⁵⁶ Franklin nemcsak barátja munkáit és az újjáéledési mozgalmat pártolók írásait adta közre, hanem az ellentábor véleményének is fórumot biztosított. Az ébredési hullám iránti óriási érdeklődést kihasználva, a lapja profilját az aktuális eseményeknek alárendelő Franklin az előfizetések számát tekintve közel tíz éven át megelőzte Bradfordot.⁵⁷ A felvilágosodást éltető, deista Franklin és az itineráns prédikátor Whitefield barátsága harminc éven át jól működött, támogatták egymás jótékonyági tevékenységét, kiálltak a másik mellett (például Whitefield Franklin védelmére kelt, amikor többen azzal vádolták, hogy támogatja az illetéktörvényt), és bár saját érdekükben, de innovatív hirdetési stratégiájukkal, sőt néhány esetben a hírek manipulálásával közösen segítették elő az ébredési mozgalom terjedését.⁵⁸

Lambert szerint az, ahogy Whitefield a sajtót használta, három elemében tükrözi, amit Habermas a „közbeszéd” jellegzetességének tulajdonít: a prédikátor a templommal mint magánintézménnyel szemben a sajtón keresztül kommunikált a közönségével; beszámolóit harmadik személyben írta, hogy fenntartsa a pártatlanság látszatát; és tevékenységét

⁵² Az újítás puritán gyökerekre vezethető vissza. O'BRIEN, 1986. 829. p. A *Concert for Prayer* gyakorlata egyben összekötő kapocs is a 18. és 19. század ébredési mozgalmi között. Uo. 831. p.

⁵³ LAMBERT, 1993. 530. p.

⁵⁴ LAMBERT, 1993. 534. p. 1739 és 1745 között a legtöbb gyarmati újságban (*Virginia Gazette, South Carolina Gazette, New England Weekly Journal, Boston Gazette* stb.) előkelő helyet foglaltak el a Whitefielddel, illetve az ébredési eseményekkel kapcsolatos hírek. LAMBERT, 1990. 819–821. p.; LAMBERT, 1991. 245. p.

⁵⁵ LAMBERT, 1993. 536–538., 541. p.

⁵⁶ LAMBERT, 1993. 532. p.

⁵⁷ LAMBERT, 1991. 244. p.; LAMBERT, 1993. 544. p.

⁵⁸ LAMBERT, 1993. 546–548. p.; LAMBERT, 1990. 826–827. p.; LAMBERT, 1991. 236–237. p. Mind John, mind Charles Wesley elhatárolódtak Whitefield propagandisztikus módszereitől. LAMBERT, 1990. 828. p. Whitefield piaci technikákra való fogékonyságának okairól ld.: Uo. 829–833. p. A népszerű vándorprédikátor nem ellenezte a fogyasztói szellem terjedését, sőt támogatóitól kapott ajándékai között nemcsak könyvek vagy lovak, de egy rabszolga is szerepelt. Uo. 833. p.

igyekezett tárgyilagossá, számszerűen mérhetővé tenni.⁵⁹

1742-re azonban az újjáéledést ellenzők is megszervezték a maguk táborát, és központjuk a középső gyarmatokról és Dél-Karolinából áttevődött Új-Angliába, a következő évben pedig a nagy ébredés során először több publikációjuk jelent meg, mint az ébredéseket szorgalmazó lelkipásztoroknak.⁶⁰ A két tábor nem lehet egyértelműen elválasztani egymástól, mert egyik sem volt egységes, és a kettő közti határmező meglehetősen szélesnek bizonyult. Az újjáéledés hívei az evangéliumi üzenetet kizárólag a megtérési élményre szűkítették, és az érzelmes vallásosságra helyezték a hangsúlyt, a kettő együtt pedig azt eredményezte, hogy a klérus megkerülésével a híveket saját megtérésük önálló elérésére buzdították. Az általuk támadott anglikán egyház ellenben a Bibliát és az ésszerűséget helyezte tanítása és a prédikációk középpontjába, vagyis a lelkészek szerepét elengedhetetlennek tartotta a megváltáshoz, amely az anglikánok számára Isten kegyelmének fokozatos megértését jelentette.⁶¹

Az ébredési mozgalom jelentette a forradalom előtti legfontosabb fordulóponthoz a gyarmatok felekezeti életében, amely a korábban egyöntetűen kongregacionalista⁶² Új-Angliát és az anglikán berendezkedésű déli kolóniákat elindította a pluralizmus útján. 1700-ban a kongregacionalista és az anglikán templomok tették ki a kétharmadát a gyarmatok egyházi intézményeinek, 1780-ra azonban arányuk az újabb felekezetek térhódításának következményeként egyharmadra csökkent.⁶³

Az első nagy ébredés nem hagyta érintetlenül a középső területeket sem, ahol a kvéker befolyás volt a legnagyobb, bár német földről érkező protestánsok is jelentős számban laktak. A vallási heterogenitás nemcsak New Yorkot, New Jersey-t, Rhode Islandet, de Észak-Karolinát is meghatározta, és az 1740-es évektől az addiginál is fokozottabban érvényesült. A 18. századi pluralizálódás győztesei a baptisták, a metodisták és a presbiteriánusok lettek, akiket az evangelista és pietista szellemi áramlatok a legerősebben érintettek, míg a kvékerek és az anglikánok a század veszteségeinek bizonyultak a hívek toborzásáért folytatott küzdelemben.⁶⁴

Az új felekezetek születése és a régiek időszakos szétválása főképp a kálvinista-arminianus szembenállás és a „rég és új világosság”, illetve „oldal” közötti szeparálódás miatt történt. Az arminianizmust (névadója a

⁵⁹ LAMBERT, 1991. 225. p.

⁶⁰ 1741-ben az arány negyvennyolc „ébredéspárti” munka kilenc azt ellenzővel szemben, 1742-ben (amikor Whitefield nincs a gyarmatokon) huszonkilenc publikáció hússzal, 1743-ban pedig huszonnégy huszonhatal szemben. LAMBERT, 1999. 212–214. p.

⁶¹ LAMBERT, 1999. 209. p.

⁶² A latin eredetű kifejezés jelentése: „az összegyűjtöttek”, a kálvinista alapokon álló kongregacionalista gyülekezetek teljes önállóságára utal. Mivel Isten „gyűjti össze őket,” nem alkotnak egyházszervezetet, csupán szövetségeket. Az egyes kongregációk lelkészeit (minister) maguk választják.

⁶³ NOLL, 2002. 50. p.

⁶⁴ MURRIN, JOHN M.: Religion and Politics in America from the First Settlements to the Civil War. In: Religion and American Politics. From the Colonial Period to the Present. Ed.: NOLL, MARK A. – HARLOW, LUKE E. New York, 2007. (2. kiad.) 23–46. p., 28–30. p.

17. századi holland teológus, Arminius) ellenzői a munkát és erkölcsösséget a megtérési élménnyel szemben túlhangsúlyozó megközelítésnek tartották, követői elvetették a predesztináció tanát. Noha a puritán klérus többsége arminianus álláspontja miatt támadta az anglikán papságot, 1722-től Timothy Cutler személyében egy időre a Yale-nek is nyíltan anglikán-barát elnöke lett.⁶⁵

A gyarmati lakosság fogékonyságát a pietizmus új típusú, személyes, érzelmes vallásos élményére és a hirtelen, tömeges megtéréseket⁶⁶ jobban megérthetjük, ha figyelembe vesszük a korszak állandó háborúit az őslakossággal, a franciákkal és spanyolokkal, valamint a koloniális gazdaság problémáit, a kereskedelmi mérleg kedvezőtlenességét (arany- és ezüstkészletek kiáramlása), vagy az atlanti-parti térség relatív túlnépeseledését. A városlakók mindennapos társadalmi élménye, az egyre többféle nemzetiségű és vallású csoportok feszültségekkel járó együttélése további magyarázatul szolgál, miért tehetett szert népszerűsége a különbségeket legalább ideiglenesen elmosni képes ébredési mozgalom.⁶⁷

⁶⁵ BUMSTED–VAN DE WETERING, 1976. 58–60. p.

⁶⁶ Az első nagy ébredés időszakosan megemelte a gyülekezeti tagság létszámát, ami később visszaesett. A mozgalom jelentőségét új kommunikációs módszerei adták, és hogy egyrészt az addig szilárd szervezetű egyházakat kettészakította, másrészt megnyitotta az utat a „demokratikusabb” felekezetek terjedésének.

⁶⁷ BUMSTED–VAN DE WETERING, 1976. 21–25. p.

A magyar katolicizmus és az „igazi demokrácia” 1945–46-ban¹

Hantos-Varga Márta

A 20. századi magyar köztörténet diszkontinuitása – a számos és jobbára hirtelen beálló reaktív rendszerváltás okán – „döbbenetesen töredezetté teszi az országtörténet tablóját”.² Ennek nemzetre kiható mentális hatásait (a sorsfordulók feldolgozatlanságát), és a politika eszköztárába való beemelését (a bal- és jobboldal egyre mélyített antinómiája mentén polarizálódó és politizálódó közösség működését) a rokon társadalomtudományok bőséggel elemezhetik. Az elmúlt század katolikus egyháztörténete – a politikatörténettel ellentétben – kevésbé látványos cezúrákkal jellemezhető. A változatlan alapokon, a „hitletéteményen” felépülő intézményi struktúra változatlan célját, a „lelkek javát” változó feltételek (politikai rendszerek) közepette, lassú átalakulások által igyekezett képviselni és érvényre juttatni. A „belső” mérföldkövek csak néhol esnek egybe a profán történelem vízvonalaitól. Az időfolyamból ekképp emelkedik ki az 1945. év is.

„Ismeretlen veszedelmeket és lehetőségeket rejtegető jövő küszöbe” – jellemezte a második világháborút követő periódust Barankovics István, a Demokrata Néppárt vezetője a párt stratégiáját magyarázó levelében, melyet a katolikus püspöki kar tagjai számára szerkesztett.³ A Mindszenty József bíboros hercegprímás helyzetértékelésétől alapvető kérdésekben elütő analízis 1946 júliusában érkezett a címzettekhez, akkor, amikor mind a felsőklérus, mind a hívek közössége, így a politikai, közéleti, társadalmi szerepvállalók is felmérhették az 1945 márciusa/áprilisa óta eltelt esztendő szokatlan eredetiségét. Az államhatalom elhúzódó ideiglenes jellege,⁴ a békeszerződés várása, a szovjet csapatok jelenléte a szuverenitás-hiány egyértelmű jelei voltak. Az új európai és hazai viszonyrendszerben a „katolikus érdekek” képviselőjének mikéntje és a követendő stratégia módja körül komoly diszkussziók folytak, melyek négy témára fókuszáltak: 1) a demokrácia értelmezése, 2) a társadalmi közéletben való részvétel lehetőségei, 3) a katolikus politikai cselekvés formája, s mindebben 4) a klérus szerepének mértéke és módja. Azt, hogy a „katolikus társadalom” mennyire nem volt indifferens, több más mutató mellett jelzi az egyházi főhatósághoz

¹ A kutatás a TÁMOP-4.2.4.A/2-11/1-2012-0001 Nemzeti Kiválóság Program című kiemelt projekt keretében zajlott. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósul meg.

² GYARMATI GYÖRGY: Egyház, sok rendszer és a történelmi idő a 20. századi magyar egyháztörténet szempontjából. In: *Mérleg*, 2007. 1. sz. 8–27. p.

³ GERGELY JENŐ: A Demokrata Néppárt „igazolójának jelentése” a Mindszenty József bíboros hercegprímással keletkezett konfliktusról. In: *Századok*, 1993. 5–6. sz. (továbbiakban: GERGELY, 1993.) 775. p.

⁴ A Dálnoki Miklós Béla vezette Ideiglenes Nemzeti Kormányt (1944. december 22. – 1945. november 15.) a szovjetek és az amerikaiak 1945 szeptemberében ismerték el, a britek ellenben megvárták a nemzetgyűlési választásokat és a Tildy-kormány megalakulását. Az államfői jogokat gyakorló Nemzeti Főtanács létjogosultsága csak a köztársaság kikiáltása után szűnt meg 1946 februárjában.

beérkezett kérvények, megkeresések és „ex offo” beadványok száma, valamint a hercegprímás pasztorális és politikai aktivitása.

E tanulmányban elsődlegesen 1946 első hat hónapjára, egy illúzióktól sem mentes útkereső idő releváns eseményekben gazdag szakaszára összpontosítunk.⁵ Úgy, ahogy a kortársak ismeret- és tapasztalatmorzsáikon keresztül észlelték. A katolicizmus „irányzatainak” viszonyulását szondázzuk a „demokrácia” szót magának vindikáló politikai erőhöz, a „baloldalhoz”, s egyáltalán az új politikai és társadalmi berendezkedéshez – egy-egy levéltári iratanyagon keresztül. Ezzel kapcsolatban térünk ki a „haladó katolikus” kifejezés (és a nyugat-európai példák, különösen a francia minta) akkori értékelésére. A vizsgálati metszet szűk, mégis érdekes és tanulságos adalékokkal szolgálhat.

Egy unortodox előadás és sokatmondó következményei

1946. május 5-én, egy vasárnapon Katona Jenő, a Független Kisgazdapárt nemzetgyűlési képviselője – a háború előtti években a reformkatolikus csoport neves személyisége – előadást tartott a budapesti Fórum Club egyik rendezvényén. Az ott elhangzottakról a főegyházmegye számára gyorsírói jegyzetek készültek. A felszólalás az egyik megfigyelő beszámolója alapján *A katolicizmus a demokráciában* címet viselte,⁶ egy másik jegyzetelő emlékei szerint a plakátokon *Katolicizmus és demokrácia* megjelölés szerepelt.⁷ A szöveg utóbb megjelent a Magyar Demokratikus Ifjúsági Szövetség (MADISZ) által kiadott periodikában, a *Valóságban*, de immár *Katolicizmus és politika* cím alatt.⁸ Az Esztergomi Prímási Levéltárban fellelhető dosszié⁹ tartalmaz egy olyan gépelt iratot is, mely ugyan főcím nélküli, azonban a cikk szinte tökéletesen szövegű kópiája. A kézzel írt helyenkénti betoldások, amelyek egyes esetekben egyeznek a kiadott végleges szöveggel, másutt elsősorban a gépelési hibákat korrigálják, nem zárják ki azt a lehetőséget, hogy a prímási székhelyre került egy még a nyomdai leadás előtti (esetleg szűk körben terjesztett) verzió. Valószínűleg Esztergomban húzták át – olvashatatlanná téve – feketével azt a két félsort, mely egyfelől Mihalovics Zsigmond kanonok, az Actio Catholica országos igazgatója,

⁵ Egy korábbi írásban az említett négy kérdéskör két utolsó elemét, különösen a (felső)klérus politikaformáló és döntéshozó szerepét vizsgáltam. HANTOS-VARGA MÁRTA: A katolikus politika dilemmái Magyarországon 1945–46-ban. In: *Egyháztörténeti Szemle* 2014. 2. sz. 55–69. p.

⁶ Esztergomi Prímási Levéltár (továbbiakban: EPL.) 2520/1946. 1. p. Az öt gépelt oldal nyitólapján a *Magyar Kurír* félhivatalos egyházi nyomatos pecsétje látható, valamint a fejlécen egy rövid megjegyzés: „Kézirat gyanánt kezelendő, gépirási hibákkal”. Az összegzés szerzője megmaradt az anonimitásban.

⁷ EPL. 909/1947. A H.A. monogrammal jelölt gépelt irat terjedelme szintén öt oldal. E két dokumentum jól kiegészíti egymást, a jegyzetelők egyes eltérő hangsúlyai segítik a történetek rekonstruálását.

⁸ KATONA JENŐ: Katolicizmus és politika. In: *Valóság*, 1946. 3–6. sz. 42–46. p. (továbbiakban: KATONA, 1946.) „Az új magyar értelmiség” folyóiratának Szabó Zoltán volt a felelős szerkesztője. Katona lapjában, a *Jelenkorban* a szociográfus 1939-től rendszeresen publikált.

⁹ Az iktatókönyv „Katona Jenő beszéde” jelöléssel követte nyomon a beérkező aktákat. EPL. 3100/1946.

másfelől Czapik Gyula egri érsek politikai múltjára tett nyílt utalás/vád volt.

Katona egy hónappal később, 1946. június 6-án, csütörtökön, a Kisgazdapárt VI. kerületi tagozatának helyiségében *A népi demokrácia és a vallás* címen az előzőhöz részben hasonló tartalmú beszédet tartott.¹⁰ Ezen alkalommal kiindulópontul a népi demokrácia definiálását választotta. Mindkét találkozáson vegyes publikum, a létező parlamenti pártok képviselői és hívei előtt szólalt fel. A tartalmi ismertetőket Mindszenty József bíboros hercegprímás kezébe is eljutottak. Az információk birtokában a főpásztor lépéseket tett. Bizalmas levélben kérte az érseki titkárt, hogy figyelmeztető dorgálásban részesítse a júniusi előadáson a hallgatóság soraiban ülő Sándor Dénest. A hittanár-lelkész azon kevesek közé tartozott, akik klerikusként 1944-ben részt vettek az ellenállásban.¹¹ A háború után élményeit és adatanyagát papírra vetve hamarosan cikkeket írt az embermentésről.¹² A vitaesten valójában az egyház védelmében fellépő, a múltat és a jelent ki-egyensúlyozottan szemlélő pap fellépése kapcsán a hercegprímás mint ordinárius a következőket tartotta fontosnak kiemelni:

„Úgy értesülök, hogy június 6-án a Katona Jenő-féle vitadélutánon marxista egyénekkel részt vett Sándor Dénes hitoktató is. Nem játszotta magát hivatalos képviselőnek, rossz szándék se vezette, bizonyos igazságokat is megállapított. Mégis volt hiba is a szereplésében. A gyorsírói jegyzetek szerint csak dicsért, kevésbé igazított helyre a nyüzsgő alaptalanságokból. Elsiklások is voltak: »De emberek kormányozzák (az Egyházat), tehát tévedhet, hibázhat.« [...] Elég gyalázó jelzót kapott ott az Egyház és még ő is ad pap létére Egyházának egy nevet: »hozam katolicizmus«. Elismeri a munkáspártok (csak marxisták!) érdemeit. Akadnak hibáik is, azokat nem említi. [...] Közölje méltóságod vele, hogy kár volt elmennie, a jövőben a gyűlölettel elvakultan tajtékozó, [utólagos beszúrás: valótlanúságoktól vissza nem riadó] Katona Jenőéket kerülje el.”¹³

¹⁰ EPL 3100/1946. A hétoldalas gépelt beszámolót Halász Alexandra vetette papírra. A rézümében többször visszautalt Katona Jenő előző szereplésére, visszaadta és elemezte a mondanivalót, a hozzászólásokat, ezen túl lefestette mindkét est légkörét is. Kétségtelen, hogy H.A. szignó alatt ő készítette az első előadás egyik jegyzetét.

¹¹ Sándor Dénest (1904–1958) 1928-ban szentelték pappá. 1933-tól Kölley Györggyel együtt megszervezte a hazai kiscserkész mozgalmat. A német megszállás után a Katolikus Iparos és Munkásifjak Országos Egyesülete központi székházában működő ellenállási szervezet tagjaként több száz menlevél és hamisított irat eljuttatásában működött közre.

¹² SÁNDOR DÉNES: Szervezett segítség az üldözöttekért. In: Meszlényi Antal: A magyar katolikus egyház és az emberi jogok védelme. Bp., 1947. 169–178. p. Ezt megelőzően az *Új Ember* c. katolikus lapban 1945 szeptemberében–októberében közölt sorozatot (*Az egyház és az üldözöttek, A magyar katolicizmus az ellenállási mozgalomban, Hajnali város*).

¹³ Mindszenty bíboros kézzel írt fogalmazványa az érseki titkárnak. – EPL. 3100/1946.

Holott – a feljegyzés alapján – az előadó és a hivatalos hozzászólók túlzóan kritikus hangvételű megjegyzéseivel szemben a rövid reflexióban Sándor árnyaltabban és szélesebb látószögben értékelt:

„Az egyházat nem dicsérni jött, de nem is temetni. Hiszen az egyház megingathatatlan és örök. De emberek kormányozzák, tehát tévedhet, hibázhat. Nagy hiba az általánosítás, emlékezzünk, a fasizmus, náciizmus, szálásizmus néhány csirkefogó miatt százezreket küldött gázkamrákba. Örül, hogy a felszólalók úgy vélték valódi ellentét a vallás és a demokrácia között nincsen. Mindannyiunknak dolgoznunk kell azonban a látszatellentétek kiküszöbölésén is. Hibák voltak és vannak, de a katolikus egyház saját maga alkotta meg kebelén belül a legteljesebb demokráciát, a szegények és gazdagok egyenlőségét. [...] Nagy Tamás [az MKP képviselőjében] azt mondta, hogy a körlevelek közül egyben sem volt egyetlen jó szó sem a demokrácia felé, ez nem áll, az első püspöki körlevélben¹⁴ igenis volt; az leszögezte a demokrácia érdemeit. Ezekben védi az egyházat. Abban van azonban a felszólalóknak igazuk, hogy a hitéletért győzedelmes harcot csak akkor fognak megvívni tudni, ha a feudális és politikai katolicizmust, a »hozam katolicizmust« végleg felszámolják (figyelmeztet, hogy a politikai katolicizmus alatt nem világnézetet és annak érvényesülését érti, hanem a politikai pozíciókra való törekvést). A feudális egyházat fel fogjuk számolni és akkor az egyház és demokrácia nem ellenségek lesznek, hanem barátok. [...] Máris kialakulóban vannak új katolikus egyéniségek, a pártok pedig segítsenek és ismerjék el azt, ami jó volt és ami jó van, ahogyan a katolicizmus is elismeri a demokrácia és a munkáspártok érdemeit.”¹⁵

Az 1940-es évek: alapkérdések forrponon

Az eddigiek – a részletesebb kifejtés előtt – jelzésszerűen villantják fel a politikai konzisztencia nélküli miliőben helyet kereső katolicizmus kihívásait és az egyházon belül egymással vitázó csoportok létét. Az egyik alapdilemmát plasztikusan fejezi ki Katona Jenő első előadásának három címvariánsa. Jóllehet a változatok nem ugyanazt a tartalmi magot sugallják, mégis tükrözik a megkerülhetetlen kérdést. Hogyan pozicionálja magát az egyház az új berendezkedéssel szemben? Miként viszonyuljon a demokráciához?

A kérdés kardinális és nem teljesen újkeletű. A 2. világháborúba való belépés Németország oldalán nyilvánvalóvá tette és felerősítette azokat a problémákat, melyek megoldása az 1930-as évek második felétől a reformok mellett elkötelezett – katolikusokat is magában foglaló – szűk értelmiségi réteg szívügye volt: a földkérdés rendezését és az alkotmányosság teljesebbé tételét. Az állami omnipotencia megjelenése Európában, majd a totalitárius rendszerek fenyegetése és összezsugorítása (Németország és a

¹⁴ 1945. május 24-én a háború utáni első katolikus püspöki konferencián a jelenlévő főpapok körlevelet fogadtak el, mely több más téma említése mellett a demokráciával is foglalkozott.

¹⁵ Halász Alexandra összefoglalója. – EPL. 3100/1946. 5. p. „Vitadélután a Kiszgazdapárt VI. kerületi tagozatának helyiségében. Előadó: Katona Jenő, »A népi demokrácia és a vallás« című előadásával”.

Szovjetunió küzdelme a háború alatt) arra vezetett, hogy 1943 tavaszán konzervatív beállítottságú közéleti szereplők vetették fel a „nemzetmentés” korábban elképzelhetetlen formáját, a hagyományosan szembenálló felek, a bal- és a jobboldal egyes csoportjainak összefogását, melyet a „független és szociális Magyarország” koncepciója jelenített meg.¹⁶ A magyar publicisztikában pár hónapig erőteljes, minden politikai oldalt megmozgató vita folyt¹⁷ a „szabad értelmiség”, a „haladó polgárság”, az „ipari munkásság” és a „parasztság” együttműködéséről. A következményeiben kiszámíthatatlan háborús helyzet a potenciális szövetkezők céljainak azonosságát hozta: a körülményekhez képest aktuálisan a stabilitás fenntartását, továbbá a nemzeti függetlenség hangsúlyozását, a jövőre vonatkoztatva pedig a lehető legkisebb megrázkódtatással lezajló (radikalizmus nélküli) átmenetet egy demokratikusabb, az önkormányzatiság elvére épülő, valóban alkotmányos (és parlamentáris) politikai rendszer, valamint szociális kiegyenlítődéssel átítatott társadalmi berendezkedés felé. A legkonzervatívabb véleményalkotó, Kelemen Kornél az Országos Nemzeti Klubban 1943. április 14-én a következőket fogalmazta meg:

„Az idők meglepetésszerű változást kényszeríthetnek ránk [...] Az alkotmányosság ne csak formai feltételeknek feleljen meg, hanem a lényegnek, az igazi bensőséges alkotmányos szellemnek, mely hassa át az ország minden intézményét és állami közegét. [...] Szükséges az összefogás szellemének megfelelő választói törvény előmunkálatainak megszervezése.”¹⁸

A politikai paletta másik végén elhelyezkedő Szakasits Árpád is aláhúzza, hogy „a szabad nép, az önrendelkezés alapján megszervezett községek, városok és vármegyék, a közmegegyezés elve alapján felépült állam olyan roppant erőt jelent, amely ellenáll minden külső beavatkozásnak, bármerről is érje a nemzetet”.¹⁹ A diszkusszió előrehaladtával a *Népszava* főszerkesztője újabb szempontot tett hozzá az eddigiekhez: a szociális problémák „gyökeres megoldását”. Új célok, új megoldások kellenek – fejtegette, s egy

¹⁶ Erről ld. bővebben: HANTOS-VARGA MÁRTA: Az ideológiai ellenfél és a politikai ellenség elkülönítésének problémái. Sajtóvita a baloldallal való együttműködés lehetőségéről 1943 tavaszán. In: *Századok* 2015. 1. sz. 87–119. p.

¹⁷ Az első, még óvatos hangvételű írás: ANDORKA RUDOLF: Mi a tennivalónk? In: *Magyar Nemzet*, 1943. február 28. 5. p. A heves vitába a *Magyar Nemzet*, a *Jelenkor*, a *Nemzeti Újság*, a *Népszava*, a *Magyarság*, a *Déli Magyar Szó*, a *Függetlenség*, a *8 Órai Újság*, az *Újság* egymásra reflektáló cikkekkel kapcsolódott be. A téma közéleti előadások keretében is feltűnt. A polgári oldal nevüket is vállaló (részben visszatérő) hozzászólói voltak: Andorka Rudolf, Bares Sándor, Lándori György, Parragi György, Bajcsy-Zsilinszky Endre, Dr. Kelemen Kornél, Dr. Vákár P. Arthúr. Katolikus közéleti szereplőként írt és rendkívül fontos, tisztázó kérdéseket fogalmazott meg Almásy József. A szociáldemokraták részéről Szakasits Árpád publikált rendszeresen.

¹⁸ KELEMEN KORNÉL: Nemzeti összefogás. Bp., 1943. (Országos Nemzeti Klub kiadványai, 76.) 18–19. p.

¹⁹ SZAKASITS ÁRPÁD: A történelem és ami történelemmé lesz. In: *Népszava*, 1943. március 21. 1. p.

félmondatban utalt „egy új termelési rend” indokoltságára.²⁰ A katolikus napilap, a *Nemzeti Újság* névtelen cikkírója a polémiában határozottan elutasító álláspontot képviselt, míg Katona Jenő lapja, a *Jelenkor* az egyik legjelentősebb, rendkívül alapos kommentárt közölte.²¹

A felelős szerkesztő már évek óta rálátott a megosztott, de visszatérően a köteles egység, az „erőkoncentráció” jelszava alatt tömörített katolikus tábor áramlataira. Életpályáján a fordulópontot a gróf Széchenyi György által alapított „ifjúkatolikus” *Korunk Szava* (1931–1938) folyóiratnál²² végzett munkája jelentette. A jobboldali radikalizmust elvető, egyházhű, de reformpártoló folyóirat betiltása után, annak szellemiségében alapította meg társadalmi, politikai és kulturális lapként a *Jelenkort* (1939–1944). Programbeszéde karakteres és eltökélt:

„Népfelejtő nemzetmentés és nemzetrontó népámítás közepette a magyar függetlenség, szabadság, lelki és társadalmi önkormányzat ügyét egybekapcsoljuk a szociális igazság és haladás ügyével, [...] nem engedhetjük, hogy e kettő meghasadjon, hanem azt akarjuk, hogy konkrétan is, itt és most összeforrjon. [...] Az Egyházban az igazság, a szellemi szabadság és a szociális haladás sziklavárát, az emberi szolidaritás és az árva magyarság megtartóját látjuk.”²³

A lap professzorokat is felsorakoztató írógárdája mindvégig hűséges maradt e célkitűzésekhez (Szekfű Gyula, Molnár Kálmán, Horváth Sándor, Almásy József, Gogolák Lajos, Kunszery Gyula, Bölöny József, ifj. Pallavicini György, Kerék Mihály, Szabó Zoltán). Katona 1943 elején büszkén vont mérleget „elalkudhatatlan programjukról”, melynek centrumába a magyar nép szociális felemelését tette, annak minden anyagi és szervezeti feltételével, továbbá „mindenfajta idegen áfium” visszautasítását.²⁴

Az Anschlusst követően útnak induló folyóirat nem élhetett a közvetlen kritika fegyverével sem kül-, sem belpolitikai téren, s az egyházi élet vonatkozásában is csak részlegesen fogalmazhatta meg fenntartásait.²⁵ Mégis – ahogy láthattuk – a szociális kérdések meg nem szűnő napirenden tartásával és a nyilasveszély emlegetésével, s ebből fakadóan a náci Németország politikai rendjére történő áttételes utalásokkal félremagyarázhatatlanul érzékeltette felfogását.²⁶ Ez a tematika is hozzájárult ahhoz, hogy

²⁰ SZAKASITS ÁRPÁD: Munkások véleménye a hármas egységről. In: *Népszava*, 1943. május 2. 3. p. Az „új termelési rend” e kontextusban nem vonta maga után az új politikai rend követelését. Minden hozzászóló a „szentistváni állam” értékeinek kiaknázásában gondolkodott.

²¹ ALMÁSY JÓZSEF: Marxizmus és szellemiség. In: *Jelenkor*, 1943. 14. sz. 5–7. p.

²² GERGELY JENŐ: A kereszténydemokrácia Magyarországon. In: *Múltunk*, 2007. 3. sz. 131–132. p.

²³ KATONA JENŐ: Indulásra. In: *Jelenkor*, 1939. 1. sz. 1–2. p.

²⁴ KATONA JENŐ: Ötödik év. In: *Jelenkor*, 1943. 1. sz. 1. p.

²⁵ VÁSÁRHELYI MIKLÓS: A bilincsbe vert beszéd. Bp., 2002. 108–124. p.

²⁶ A legbátrabb szerzők közé tartozott Almásy József, aki kifejezetten politikai publicisztikát folytatott, s írásaiban a keresztény állameszme ismertetésén és jelenkori értelmezésén keresztül védte a parlamentáris berendezkedést a totális törekvésekkel szemben. Két első cikksorozata 1944 tavaszáig írt elemzéseinek referenciapontjaként

értelmiségi körökben a szentistváni állam „belső szabadságának” biztosításaként, sőt szükségleteként rögzüljön a földkérdés megoldása, a nagyobb jólét kivívása, a polgáriasodás kiterjesztésének vágya.

Mindeközben Pethő Sándor és a későbbi felelős szerkesztők felkérésére a *Magyar Nemzet* olvasói is találkozhattak Katona kulturális, közéleti témákat érintő tárcáival. 1942-ben aláírta a Magyar Történelmi Emlékbi-zottság felhívását.²⁷ A háború után a Független Kisgazdapárt tagja lett, 1945 őszétől nemzetgyűlési képviselő, sőt a pártnak a kommunistákkal együttműködő baloldali értelmiségi szárnyához csatlakozva támogatta a Baloldali Blokk (1946. március) követeléseit.²⁸ 1946. májusi és júniusi fel-szólalása – még ha kétségtelen az azokban lévő tényanyag – egy megkese-redett, „szélbalra” került ember interpretációja. Ha erős túlzásnak tűnik a hercegprímás „gyűlölettől elvakult” jelzője vele kapcsolatban, a jelentésíró megjegyzése „határozottan érezhető animozitásáról” és „haragos ellenséges érzületéről” közelebb áll a valósághoz.²⁹

Az újságíró-politikus éles, szubjektív bíráló beszéde mégis indikátor. Katona a Forum Club 1946. május 5-i rendezvényén dühösen, szenvedély-lyel róttá fel a katolikus egyház korábbi két hibáját: a feudális földvagyon létét és a mindenkori államhatalommal kiépített kapcsolatait. Az expo-zé beágyazódott egy előbb szabadon mondott, majd papírról követett bevezet-ő és lezáró részbe. A felütés képei és a beszéd panoptikumának alakjai ugyanúgy egy kétpólusú katolicizmus kellékei voltak, mint a végszóként megfogalmazott tanulság. Az érdeklődő vendég értelmiségi fórum helyett aktuálpolitikai összejövetelen találta magát. Katona (s az őt felkonferáló „kisgazda” Ortutay Gyula) két alakzatot látott a múlt és a jelen vásznán: a fasizmussal, hitlerizmussal kiegyezőket és az új feladatokat megértő, halad-ó szelleműeket. E strukturálás emlékeztet a kommunista sajtó hívószavai-ra, a társadalom tagjainak a „reakció” vagy a „haladás” szembenálló blokk-jaiba való besorolására. Az élet jóval összetettebb volt.

A két háború közötti periódus közéleti-, társadalmi-, politikai katoli-cizmusának színes világát legalább három irányzatra szokás osztani.³⁰ A felsőklépusra támaszkodó konzervatív áramlat tekintélye, mentalitása és szervezethálójá révén tömegeket ért el. Erős kisebbséget alkotott két hom-

értendő. ALMÁSY JÓZSEF: A magyar katolicizmus útja. In: *Jelenkor*, 1939. 1. sz. 7. p., 1939. 2. sz. 7–8. p., 1939. 3. sz. 9. p.; Uő: Népképviselő vagy érdekképviselő. In: *Jelenkor*, 1939. 6. sz. 9. p., 1940. 1. sz. 7. p.

²⁷ Az ismert katolikus közéleti személyek közül ezt tette Szekfű Gyula és Barankovics István is.

²⁸ A párt „haladó értelmisége” nevében Gulácsy György, Katona Jenő és Ortutay Gyula írta alá azt a dokumentumot, melyben kijelentik, hogy egyetértenek a munkáspártok „kíméletlen harcával a reakció ellen”. A júniusi Katona-előadásban is elhangzó fordulat-lal „lelkismereti vallomásként” teszik ezt. – A magyar népfront története. Doku-mentumok. Szerk.: Kállai Gyula. II. köt. Bp., 1977. (továbbiakban: KÁLLAI, 1977.) 88. p.

²⁹ EPL. 909/1947 1. p. A hangulatról is beszámoló gyorsíró felteszi a kérdést önmagá-nak: „Milyen vélt vagy valódi sérelem érte, hogy ilyen kérlelhetetlen hangon fordul [az Egyház] ellen?”

³⁰ GERGELY JENŐ: A katolikus egyház története Magyarországon. Bp., 1999. (továbbiak-ban: GERGELY, 1999.) 110–120. p.

lokegyenest eltérő ág: a „hitlerizáló” jobboldali radikálisok együttese és az utóbb kereszténydemokratának nevezett, látszólag jelentéktelen mozgalom, a *Jelenkor*, a *Vigilia*, a *Magyar Nemzet*, az *Ország Újja* egy-egy kis köre. Óvatosságra intő, hogy a kategorizálásban a szociális érzékenység léte vagy elmaradása nem lehet biztos paraméter, hiszen a reformkatolikus csoport 1935-ben nem a szociális kérdés felkarolása vagy felejtése, hanem annak megoldása – mégpedig a kívánatos államszervezési elvek, tehát egy politikai szempont – következtében vált ketté egy diktatórikus formát elfogadó, illetve egy azt elvető, demokratikus áramlatra.³¹ S propagandájában a szélsőjobb sem feledkezett meg a hátrányos helyzetű tömegek életnívója javításáról. Már más problematika a keresztény/konzervatív elvek határozott képviselőinek hiánya, a keresztény párt gyengesége, önállótlansága, s egyes esetekben a felsőklérus és Serédi Jusztinián hercegprímás megnyilvánulásainak nagyban visszafogott mivolta.³²

Ortutay köszöntőjében – a jegyzetelők összecsengő beszámolója alapján – irányt adott az estnek. „A magyar katolicizmus úgy látszik, nem akarja megérteni a mai időkben a demokráciának azt az útját, melyet a francia katolikusok követtek” – írja egyikük.³³ A másik beadvány hasonlóképp tudósít: „Az új feladatokat ma sem érti meg minden katolikus. A francia katolicizmus viszont idejében meglátta és megértette, ennek eredménye együttműködése a francia radikálisokkal és kommunistákkal.”³⁴ A nyomtatásban megjelent cikkből kitűnik, hogy Katona Jenő Bergyajev híres könyvcímét (*A kereszténység méltósága és a keresztények méltatlansága* – 1931) vezérfonalnak használta, hogy kiragadott példáin keresztül erre fűzze fel tézisét: a klérussal azonosított egyház bűnösségét, melyet egy-egy hitvalló/mártír (Almásy József, Kálló Ferenc, Ervin Gábor) cselekedetei enyhítenek. Nem lényegtelen, hogy összehasonlításként, mintegy a mondanivaló kereteként, s csavarva egyet a valóságon, ő is többször hivatkozott a francia reformkatolikusok (Jacques Maritain, François Mauriac és Georges Bernanos) 1936–1937-ben a spanyol polgárháború és a baloldali Blum-kormány kapcsán kialakított állásfoglalására. „Népfrontkatolikusoknak” titulálja őket, mely elnevezés nem fedte a tényeket. Befele-

³¹ Katona Jenő a Vásárhelyi Miklósnak adott interjúban évtizedekkel később is elutasítóan beszél az *Új Kor* c. folyóiratot megalapító korábbi kollégáiról. Az 1946. májusi, júniusi beszédekben külön is kiemeli e lapot.

³² Széles a szakirodalmi anyag e tekintetben. Árnyalásként megjegyezném, hogy a hercegprímásnak a Szent István Társulat közgyűlésein felhangzó beszédeit (melyek félreérthetetlen morális eligazítást adtak közéleti kérdésekben), ha nem is teljes terjedelemben, az országos napilapok (így a *Népszava* is) közölték. Egy kis kötet gyűjtötte össze a 2. zsidótörvény vitájában az azt bírálók véleményét: Egyház és társadalom a fajleméletről és a II. zsidótörvény javaslatáról. Egyházfők, tudósok, államférfiak, közírók és testületek megnyilatkozásai. Szerk.: Sós Endre. Bp., 1939. A belső borítón feltüntetett szöveg szerint az 1939. január 22 előtti állásfoglalásokat rendezték sajtó alá, többek között Serédi Jusztinián, Glattfelder Gyula, Hanauer István püspökök véleményét. Az egyházi hozzászólók közül Baranyay Jusztin volt az egyik legbátrabb, a világiak közül Molnár Kálmán jogászprofesszor, a *Jelenkor* főmunkatársa.

³³ EPL. 2520/1946. 1. p.

³⁴ EPL. 909/1947. 1. p.

zésül Maritain addigi legjelentősebb művének, az *Igazi humanizmusnak* egy lényegi gondolatát idézte.

A szónoklat szarkasztikus modorú első nagy egysége a megmerevedett gazdasági struktúra ostromozása: az egyházi kézen lévő nagybirtokrendszer nemzetközi szemmel nézve anakronisztikus tarthatatlansága³⁵ és szóba-hozhatatlan megváltoztatása.³⁶ Katona IX. Piusz pápa, P. Martin Gillet O.P., Lorenzo Schioppa nuncius és P. Friedrich Muckermann S.J. aforizmaként terjedő, a magyar egyház vagyonára vonatkozó megjegyzéseit vette számba, s az általa választott koordinátarendszerben a lengyel és a spanyol egyház modernkori történetével veti össze a hazai helyzetet:

„A magyar katolikus Egyház feudális, agrárkapitalista Egyházból szociális Egyházzá vált. Nem ugyan önjerejéből, meghittelve magát a tőke és munka nagy perében, de kívülről repegették le róla azt, ami égető Nessus-ingként gyötörte a magyar népet, a földmonopóliumban gyökeredző társadalmi struktúrát. [...] A nagy történeti perben, melyet dilatáltak, elhalasztottak, jogos instanciái elől elvontak, melynek eldöntésére a magyar népnek már ereje sem volt és melynek eldöntése elől mindaddig kitértek, amíg reform helyett forradalmi, statáriális ítéletet nem kaptak.”³⁷

A földkérdést és lehetséges megoldásait a két világháború között nem csupán a „progresszív” katolikus sajtó tárgyalta, a konzervatív *Katolikus Szemle* e tárgyalat időszakban visszatérően közölt ismertetőt vagy tanulmányt.³⁸

A hadicselekmények lezárulása után a régi politikai és egyházi elit tehetetlenségét egy-egy Esztergomba benyújtott beadvány is szóvá tette, szókimondása ellenére is tárgyilagos stílusban. 1945 májusában P. Jánosi József és/vagy Barankovics István *Pro memoriája* a sok rombolással járó forradalom kiváltójának az elmúlt éra keresztény jelszavú, de erélytelen politizálását tartotta: a reformok elodázását és a régi állapotok konzerválását. A pártemberek a szociális (és föld)kérdésben, a demokratikus népjogok

³⁵ KATONA, 1946. 44–45. p.

³⁶ Nagy Töhötöm, a KALOT egyik vezetője szemléletesen írja le egyes püspökök hozzáállását a struktúraátalakítás kérdéséhez. NAGY TÖHÖTÖM: *Jezsuiták és szabadkőművesek*. Szeged, 1990. (A továbbiakban: NAGY, 1990.) 119–125. p.

³⁷ KATONA, 1946. 43–44. p.

³⁸ SZILÁGYI LÁSZLÓ: A magyar földkérdés megoldásának lehetőségei. In: *Katolikus Szemle*, 1934. 12. sz. 730–736. p.; NAGY GYULA: A magyar földkérdés és a katolikus közterhek. In: *Katolikus Szemle*, 1935. 6. sz. 327–336. p.; PONGRÁCZ KÁLMÁN: Táj-, nemzedék- és osztályszempontok a magyar politikában. In: *Katolikus Szemle*, 1936. 11. sz. 684–691. p., 1936. 12. sz. 751–754 p.; NAGY GYULA: A magyar földkérdés. In: *Katolikus Szemle*, 1939. 6. sz. 336–346. p. A tanulmányokon túl a rövid könyv- és cikkszemlékben sokkal gyakrabban tűnt fel e téma. A *Magyar Szemle* többet foglalkozott e problematikával, a periodikában Kerék Mihály rendszeresen közölt kisebb tanulmányokat.

kivívásának ügyében mindig minimalista programot követtek³⁹ – állította tömören a szerző. Katona második központi témája is előkerül e folyamodványban, de higgadtan, tényszerűen. Javaslatként merült fel a „politikai tévedéseik vagy bűneik” miatt kompromittálódott, antidemokratikus beállítottságú személyiségek visszahívása/visszavonulása, mely észrevétel elsődlegesen az Actio Catholica irányítóira vonatkozott, nevek említése nélkül. „Célszerű lenne, ha valamennyi egyesület vezetősége lemondana, és minden vezetői állást új választással, illetve kinevezéssel töltenének be.”⁴⁰ Szintén e konklúziót tartalmazta Szekfű Gyula 1945. április 10-én Grósz József kalocsai érsekhez⁴¹ intézett levele. Nyitásként áttekinti „egy új keresztény demokratikus párt” születésének történetét, majd az egyházi érdekek védelmében vezetőcseréket proponál az Actio Catholica élén (Wüncher Frigyes, Közi-Horváth József, Nyisztor Zoltán, Mihalovics Zsigmond), mivel ők a közelmúlt miatti „súlyos tehertétellel nem voltak és nincsenek tisztában”. A Pázmány Péter Tudományegyetem professzora azt is megjósolja, hogy „alig hihető, hogy pozícióját [bármelyikük] megtarthatja anélkül, hogy az egyháznak ebből kára ne legyen”.⁴² Szekfű az egyik első személy, aki számára hivatkozási pont és érvelési elem lesz a „nyugati katolicizmus” számvetési készsége, szerepvállalása a politika és a közélet új porondján. Leírásában szóba hozza Jacques Maritain és François Mauriac akkori magas presztízsét, nem felejtve a külügyminiszterré lett, de nem nevesített „nagy katolikus publicistát”, Georges Bidault. A *Valahol utat vettünk* szerzője érzekelte a forradalom dinamikáját és következő lépéseit. Iratára a diplomatikus elutasító válasz csupán 1945. június 22-én fogalmazódott meg, melyből kiderül, hogy a püspöki kar akkor fog lépni, ha „ennek szükségessége komolyan felmerül és megtalálja azokat a vezető egyéniségeket, akik az eddigieknél eredményesebben szolgálják a katolikus ügyet”,⁴³

Katona Jenő egy évvel később szándékában és hangnemében tért el korábbi küzdőtársai kiállításától:

„A harcot a Dunavölgyére a halottasház sötétjét borító hitlerizmus tébolyával és mételeyével természetesen nem lehetett felvenni a magyar katolicizmus másik nagy bajával verten és terheltén és ez az állam és az Egyház 1848 előtt hivatalos, azután félhivatalos kapcsolata, a minden-

³⁹ EPL. 712/1945. 10. p. A géppel írt, jól tagolt, globális elemzést adó 17 oldalas irat szerzőjének sokáig a jezsuita Jánosi Józsefet, a párt tanácsadóját tartotta a szakirodalom.

⁴⁰ EPL. 712/1945. 16. p. Mihalovics Zsigmond mellett Czapik érsek is vezető beosztást töltött be az Actio Catholicában. A vezetőség (1932/33–1948) táblázatos összefoglalója: GIANONE ANDRÁS: *Az Actio Catholica története Magyarországon*. Bp., 2010. (továbbiakban: GIANONE, 2010.) 290–293. p.

⁴¹ A kalocsai érsek a katolikus püspöki kar elnökeként Serédi Jusztinián halála (1945. március 29.) folytán – különösen az első hónapokban – fontos szerepet töltött be Mindszenty József beiktatásáig, 1945. október 7-ig.

⁴² SZAKOLCZAI GYÖRGY – SZABÓ RÓBERT: *Két kísérlet a proletárdiktatúra elhárítására. Barankovics és a DNP 1945–1949. Bibó és a DNP 1956*. Bp., 2011. (továbbiakban: SZAKOLCZAI–SZABÓ, 2011.) 195–197. p.

⁴³ Uo. 202. p.

kor az államhatalomhoz való adaptálódás, akklimatizálódás, a szolgai alkalmazkodás volt [mert védte vagyonát és hatalmi helyzetét]. Liberalizmus, praefaszizmus, hitlerizmus, szinte egyre ment, csak a talpak változtak. A *semper servire cum fortioribus*, ez az altorjai Apoc Péter ízes szavával »mindig az erősebbnek ministráló készség«, mellyel szemben a jobbat [jobbak] hiába hirdették, hogy az egyház ne legyen az állam ancillája, hogy [...] az Ecclesia, a Sponsa Christi, Krisztus jegyese nem zülhet meretrixévé hazánkban sem olyan tényezőknél, amelyeknek kiszolgálásával egy, a magyarság lelkétől mindörökre idegen, [sörbe és szenteltvízbe áztatott] germán pszichéjű, a tézist, hogy a lelkek üdvözítésének elengedhetetlen feltétele szociális üdvözítésük, soha ésszel fel nem érő, szívvel meg nem érő papi hivatalnokréteg – tisztelet a kivételnek, Krisztus igaz, tiszta szolgálatainak – züllesztette.”⁴⁴

Katona szavainak és indulatainak hátterét félig-meddig magyarázza két korábbi, eltérő területre vonatkozó, de párhuzamos élménye. 1940 tavaszától egy különleges perspektíván, a konvertita zsidókat támogató Magyar Szent Kereszt Egyesület munkáján és egyházi elnökének, Almásy Józsefnek sokirányú küzdelmein keresztül is szembesült a társadalmi/politikai rendszerkorlátokkal.⁴⁵ Emellett osztotta – a már a *Korunk Szavánál* és a *Magyar Nemzetnél* vele együtt dolgozó – Szekffü Gyula nézeteit, aki 1939 őszén, a *Jelenkor* nyitószámába hosszabb cikket is írt. Ott az utolsó rendszerváltás (1919) óta eltelt időszak társadalmi betegségeit boncolgatta: a köz-, a vallási-, és magánélet diszharmóniáját, az erkölcs integráló szerepének eltűnését, az őszintétlenség burjánzását és az érdekek irányította kapcsolatrendszereket. Röviden: a keresztény-nemzeti Magyarország intézményi működését veszítette ki, amelyet több úton-módon, így Serédi hercegprímás kezdeményezésére a Katolikus Nyári Egyetem (1933–1943) főszervezőjeként kísérelt meg (át)alakítani:

⁴⁴ KATONA, 1946. 45–46. p. A szögletes zárójelben szereplő részek jelzik a nyomtatásban megjelent szöveg eltéréseit a nagy valószínűséggel szóban elhangzott verziótól.

⁴⁵ Az 1939. október 3-i püspöki konferencia tárgyalta báró Kornfeld Mórinnak Serédi hercegprímás elé terjesztett javaslatát a Szent Kereszt Egyesület munkáját tevőlegesen segítő, egyházi és világi tagokból álló bizottság létrehozásáról, hiszen „a második zsidótörvénynek” (1939. évi IV. tc.) katolikus károsultjai is voltak. Az 1940. március 13-i ülés 30. pontja vázolja a feladatot: „A bizottság panaszok tárgyában jár el (a közületek ugyanis a tapasztalat szerint a törvény szándékán és kifejezett intézkedésén túlmenően bocsátják el a zsidó származású alkalmazottakat és tisztviselőket), igazoláshoz szükséges bizonyítványok megszerzésében segít, erkölcsi és anyagi támogatást nyújt.” A Magyar Katolikus Püspöki tanácskozások története és jegyzőkönyvei 1919-1944 között. Szerk.: Beke Margit. II. köt. München–Budapest, 1992. 244–245. p. A bizottsági névsor a konzervatív katolicizmus prominens személyiségei mellett a reformkatolikus csoport, a későbbi DNP nem egy szimpatizánsát tömörítette: Almásy József, Badalik Bertalan O.P., Baranyay Jusztin, Bíró Balázs (a közigazgatási bíróság ítélembírája), Blaskó Mária, Cavallier József (együttal a bizottság főtitkára), Eckhardt Sándor egyetemi tanár, Jánosi József S.J., Katona Jenő, Károlyi Józsefné grófné, Kiss Géza ny.szám-tanácsos, Kray István báró, Marczell Mihály, Mészáros János, Molnár Kálmán egyetemi tanár, Ripka Ferenc, Slachta Margit, Schrotty Pál O.F.M., Tiefenthaler József, Varga Béla plébános és Zsitvai Tibor.

„Két legutóbbi évtizedünk alatt pedig a társadalmi és közéleti tekintélyek hierarchiájában ismét előkelő helyet foglalt el az egyház, nemcsak hivatott, fölkenet vezérei útján, hanem azzal a sok társadalmi elágazásával is, melyek ebben a magányos, nem barátkozó magyar világban egyszerre gombamód nőttek ki, és ha nem is hajtottak túlságos sok hasznot a közösségnek, de alkalmat adtak sok világi pálya nekilendülésének. Az egyháziakhoz sokan közeledtek, és sokan kaptak tőlük vezéribotot. [...] A kereszténység formalisztikus kihasználásának indítéka kétségkívül az érdek [volt], hasznosnak látszott a kereszténységhez köthetnie akkor is, amikor minden lényeges tartalom lehullott, s nemigen fejezett ki egyebet, mint a zsidó ellentétét.”⁴⁶

Szekfű mondanivalóját (már akkor is) Jacques Maritain utalással kezdte és fejezte be.⁴⁷ E helyütt azt a meglátását emeli ki, mely szerint az „ellaposodott” világban kicsiny csoportok próbálják csupán élni a kettőséget kerülő, hiteles katolikus életet.

„Ilyen egyének, sejtek, kis laikus körök nálunk is vannak már, elfödve, elborítva az Egyház állami és társadalmi érvényesülése folytán még mindig hatalmasan formalisztikus tömegektől és szervezetektől [...] [Az utóbbi] mégoly milliós tagszámú intézményei is kártyaházként összedőlnek, de nem pusztulnak el azok az egyének és kis körök, ahol tudják, mikor kell igent, mikor nemet mondani és ahol nem keverik e kettőt.”⁴⁸

A *Jelenkor* egyébiránt a kezdetektől fogva utalt francia kötődésére. A lap címének és profiljának francia nyelven szerepeltetése árulkodott erről, valamint a „keresztény megújulás” emblematikus alakjainak visszatérő szerepeltetése. Így 1939 októberében, Szekfű cikke előtt, Chales Péguy és Paul Claudel munkássága példázta a „frázisos kereszténység” ellenpontját, kerteletlenül adva tudtul, hogy „nem elégségesek a társadalmi és közéleti szölamok, de szükséges lenne az egyetemes keresztény örökség és etikai értékek átélése”.⁴⁹

Válságos idő – konklúziók

Az eddigiek összegzéseként néhány tanulság sorakozik előttünk:

⁴⁶ SZEKFŰ GYULA: Kísértésben. In: *Jelenkor*, 1939. 1. sz. 5–6. p. (továbbiakban: SZEKFŰ, 1939.)

⁴⁷ A francia neotomista filozófus a *Vigilia* szépirodalmi periodika és a *Korunk Szava* közéleti folyóirat révén vált valamelyest ismertté a magyar közönség előtt: az előbbiben az 1935-ben útra bocsátott első számtól kezdve fordították és közölték egyes (elsősorban) lelkeségi írásait, az utóbbiban – ezzel párhuzamosan – visszhangot kiváltó közéleti kérdésekkel foglalkozó munkáról adtak időnként hírt. 1937 nyarától azonban Fejtő Ferenc és Mihelics Vid révén a baloldali *Szép Szó* és a tekintélyes *Katolikus Szemle* olvasói már egy kevés útmutatást is kaptak Maritain politikai filozófiai működéséről. Ld. 16. sz. jegyz.

⁴⁸ SZEKFŰ, 1939. 6. p.

⁴⁹ *Jelenkor*, 1939. 1. sz. 4. (Zord idők rovat)

(1) Az 1930-as évek Európát átjáró gazdasági, politikai, szellemi válságtüneteknek megoldásaként a katolicizmus több válaszlehetőséget kínált fel, mely első megközelítésben leírható három áramlatának létevel.

(2) A katolikus társadalom a szentistváni állam fogalomkörében maradvá gondolkodott, mely a fősodor olvasatában a „népek és fajok” egyenlőségét, felelős, szolgálatjellegű, korlátozott, keresztény eszmék által vezérelt közhatalmat, a tekintély tiszteletét s a társadalom egészét átjáró szolidaritást jelentett.⁵⁰

(3) A két világháború között nem az állam-, hanem a kormányforma megítélése – a hatalommegosztás szerveinek struktúrája és egymáshoz való viszonya – képezett markáns válaszvonalat. Ebbe illeszkedett egyfelől a hivatásrendek körüli kifejezetten éles vita, melyet a Jelenkor és a Nemzeti Újság cikkei között zajló háború tükröz, másfelől az Imrédy Béla (és követői) politikai elképzeléseivel szembeni magatartás.⁵¹

(4) A szociális haladás ideája a századelő óta meg-megmozgatta az intellektuális, a társadalmi, az egyházi, a politikai és a kormányzati szféra különféle csoportjait, mígnem az egyik legfontosabb nemzeti kérdéssé vált.⁵² A reformkatolikusok tematikájában (is) kiemelt helyet foglalt el, s elősegítette, hogy a gazdasági és szociális demokrácia viszszerterő követelése a gondolkodás és a társadalom demokratizálódásának kívánalmától a politikai értelemben vett demokrácia eszméjéig jusson el, melynek erős lökést adott XII. Piusz pápa 1944. évi karácsonyi rádióbeszéde.

⁵⁰ E berendezkedés hatalomképe: az uralomnak a „természetjog keretein belül” való érvényesítése, ehhez szorosan kapcsolva ellenőrizhetősége; a megnyilvánulások „őszintesége”, úgymint a „politikai hasznosság” elutasítása és a „napi érdekek feletti-ség”; végül a köz érdekeit felvállaló tekintély „vonzása és ráhatása”. Mindez ellenképe annak a hatalomnak, „mely féktelen erő”, annak az uralmi formának, mely „nem érez maga fölött értékeket, mely nem érez ezekkel szemben kötöttséget, mely nem érzi magát a kötöttségekért felelősnek.” HANTOS-VARGA MÁRTA: A katolikus politikai cselekvés megközelítése a két világháború közötti Magyarországon. In: Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Interdiszciplináris Doktori Iskola. Kutatási Füzetek 19. Szerk.: Bene Krisztián – Dávid Ferenc – Deák Máté – Góczy Zoltán – Vitári Zsolt. Pécs, 2013. 151–170. p.

⁵¹ Ez utóbbi rávilágít egy módszertani és értelmezési nehézségre: a források tanulmányozásakor nélkülözhetetlen azt is vizsgálni, hogy a vallási, illetve a politikai meggyőződés mennyiben korrelál. Vagyis egy adott program/elgondolás/tett megfelel-e a keresztény állam- és társadalomeszmének vagy sem? Elvfeladás nélküli kompromisszum-e vagy „katolikus” jelzőbe öltöztetett egyéni- és csoportérdek érvényesítése? Ezek után következhet a katolicizmuson belüli „táborba sorolás”. Az alábbi eset világossá teszi e problémát. 1944. június 30-án, a Sztójay-kormány regnálása alatt a csanádi egyházmegye püspöki hivatala levélben kérte a szegedi Új Nemzedék Rt. igazgatóságát, hogy „a keresztény jelző elhagyassék a lap nevéből, mivel a lap mai irányának azonosítása a katolicizmussal nem lehetséges”. EPL. 5835/1946.

⁵² Szociális kérdések és mozgalmak Magyarországon, 1919–1945. Szerk.: Szilágyi Csaba. Bp., 2008.

(5) 1945 tavaszától a katolikusok egy része előtt egyértelművé vált a radikálisan új helyzet (a Szovjetunió szárazföldi nagyhatalommá válása és győztesként közvetlen szomszédsága), s az ebből (továbbá a múltbéli reformok elmaradásából fakadó) új kezdet, melyet a megszólalásokban a forradalom szó állhatatos használatával érzékeltettek. Így tette ezt a Demokrata Néppárt főtitkára, Barankovics István is, aki a Vorosilov marsall kezdeményezésére az Ideiglenes Nemzeti Kormány által elrendelt földosztás⁵³ után előbb a májusi *Pro memoriában*, ezt követően a szeptemberi választási programban fejtegette e revúció lényegét: a gazdasági, a társadalmi s az ehhez szorosán kapcsolódó politikai demokrácia összefüggéseit.⁵⁴ Kilenc hónappal később, a püspököknek írt és fentebb idézett igazoló jelentésben ismét „forradalmi jellegű változásnak” nevezte az ország gazdasági szerkezetében történt gyökeres átalakulást, s előrevetítette a társadalmi szervezet és a politikai élet metamorfózisát.⁵⁵

A demokrácia győzelme e csoport szemében nem volt tehát kétséges, ellenben az új rendszer tartalmát kifejező jelzőért még küzdöttek. Vajon az új politikai berendezkedés magyar/korszerű/igazi/komoly vagy népi demokrácia lesz-e? Ami a kérdés átfogalmazásaként nem jelentett mást, mint a bal- és a polgári oldal erőviszonyát.

Egy stratégia, sokféle taktika?

Amiként olvashattuk, 1946 nyarán Katona Jenő politikailag motivált előadásában két katolikus tábort írt le: egy retrográd, kollaboráns, többségi, klerikális alakulatot s egy, a keresztény humanizmust mindenkor képviselő, elenyésző antifasiszta kisebbséget. A „testament politique-nak” nevezett beszéd mintha kettős célt tűzött volna ki: személyes síkon a teljes elhatárolódást egyházától, valamint – pozitív és negatív példái révén – a kommunistákat is magában foglaló koalíciónak egyetlen hiteles útként való bemutatását. Képlete egyszerű: csak a koalíció a demokrácia biztosítója. A jelenlévők a kiszólásokon keresztül érzékelték a felszólalónak a hercegprímás iránt érzett erős antipátiáját is. „Felül Mindszenty, alul a reakciós tömegek, a kettő közé szorulva mit kezdhet az Egyház?”⁵⁶ Katona politikai elkötelezettségének árulkodó jele egy pontosítást kérő kérdésre adott felelete: „Reakciós az, aki elősegíti a munkásegység megbontását, a munkás-

⁵³ 1945. évi 600. M.E. sz. rendelet „A nagybirtokrendszer megszüntetéséről és a földműves nép földhözjuttatásáról”. (1945. március 17.)

⁵⁴ BALOGH SÁNDOR – IZSÁK LAJOS: Magyarországi pártprogramok, 1944–1988. Bp., 2002. (továbbiakban: BALOGH–IZSÁK, 2002.) 73–91. p. „A magyar nép demokratikus otthonát mégis homokra építenők, ha szilárd fundamentumot nem építünk alája a gazdasági és társadalmi demokrácia által. A gazdasági demokrácia lényegében nem egyéb, mint a demokratikus életformában élő nép helyes szociális és gazdasági rendje. Azt ma már egyetlen tárgyilagos fő sem tagadhatja, hogy a nép politikai jogai merő ábrándokká silányulnak ott, ahol a gazdasági hatalom nyomatékával elenyésző kisebbség rendelkezik, ahol a gazdasági hatalom nincs föltétlenül alávetve a közösség javának.” Uo. 83. p.

⁵⁵ GERGELY, 1993. 773. p.

⁵⁶ EPL. 909/1947. 4. p. A másik írnok szinte szó szerint ugyanezt jegyezte le.

paraszt szembeállítás, az ésszerű államosításokkal való ellenszegülést.”⁵⁷ (Míntha Révai József szavai visszhangoznának.)

Amennyiben – az eddigiek hatására – az 1945 utáni katolicizmust próbálnánk meg klasszifikálni, s megkísérintene a címkéragasztás, nehéz dolgunk lenne. Az alábbiakban ehelyett életút-modellekben és jelenségekben való gondolkodást ajánlunk.

A tanulmányait Rómában és Budapesten végző, s eleinte papnak készülő Katona kitűnő képzettsége mellett számos valós információval rendelkezett. Szemlélte az 1930-as, 1940-es évek katolikus egyházának társadalmat szervező, sokszínű mozgalmi életét, politikai rendszerstabilizáló ténykedését, személyi, szervezeti alakváltásait – ugyanakkor ragaszkodott a kitűzött ideálhoz. Konzekvens magatartás jellemezte, s annak a pragmatizmusnak kerülése, mely egyes mozgalmi vezetőket és egyháziakat megkísérintett.⁵⁸ Intellektuális-spirituális opciója változatlan maradt, de vélhetően az 1944. év megrázkódtatásai miatt elfogult, kiábrándult és egyoldalú lett. Csalódásai (és Ortutay Gyula) hatására a „szélbal” mellett tette le voksát, sőt 1949 és 1953 között az Elnöki Tanács tagja lett.

Szintén kézzelfogható a koherencia Barankovics István, Szekfű Gyula, Sándor Dénes életútja esetében, akik ennek dacára a „haladó katolikus” alakjának mégis kicsit más típusát képviselték már 1945 előtt is. Ami e pár évben (Mindszenty letartóztatásáig) közös volt bennünk, az a reálpolitikai megfontolásokból fakadó készség a „modus vivendi” keresésére, melyben a katolikus ügy védelmének leghatékonyabb eszközét látták, bár a politikai közélet nem ugyanazon szintjén töltötték be hivatalt. Barankovics a szűk értelmiségi csoportként megjelenő DNP-t tartotta kézben, Szekfű moszkvai követ lett, Sándor Dénes lelkészkedett. Ez utóbbi a „keresztény demokráta” XI. kerületi pártszervezőjeként 1947 nyarán bátorkodott a hívek aktív támogatását kérni, holott egyházi berkekben nem volt titok Mindszenty és Barankovics súlyos nézeteltérése.⁵⁹ Mindhárman a lehető legnagyobb engedelményeket alapvető elvek feladása nélkül, kompromisszumok segítségével igyekeztek kiharcolni. Kerkai Jenő 1946 januárjában a főpásztornak írt levelében kérte/ajánlotta e vonal támogatását. Azt bizonygatta, hogy az irányzat „a nyílt szakítás vagy a passzív magatartás helyett aktív együttműködéssel igyekszik a katolikum és a magyarság ügyét előbbre vinni a Köz-

⁵⁷ Uo. Ebben az esetben is összecseng a két beszámoló, bár a második valamivel rövidebb, a munkás-paraszt egység elleni fellépés kimaradt belőle. EPL. 2520/1946. 5. p.

⁵⁸ Az egyik legekleatásabb példa a KALOT vezetőinek tárgyalási készsége. A parasztfűzési mozgalom átmentése érdekében készek voltak tárgyalni 1939-ben mind Teleki miniszterelnökkel, mind Imrédyvel, ez utóbbi esetleges politikai visszatérését sem kizárva. Később a Leventeegyesületek Országos Központjával kötöttek megállapodást (1941. október), majd elsőként ismerték fel a szovjet hadsereg vezetőivel kiépített kapcsolat jelentőségét (1944. december). Fontos megjegyezni azonban, hogy azokban a falvakban, ahol erős KALOT-csoportok voltak, nem tudott a szélsőjobboldal, a háború után pedig a kommunista párt bázist kiépíteni. BALOGH MARGIT: A KALOT és a katolikus társadalompolitika, 1935–1946. Bp., 1998. (továbbiakban: BALOGH, 1998.) 91–96., 114–119.; 160–175. p.

⁵⁹ IZSÁK LAJOS: A Keresztény Demokrata Néppárt és a Demokrata Néppárt, 1944–1949. Bp., 1985. (továbbiakban: IZSÁK, 1985.) 167. p. (164. sz. jegyz.)

társaság keretei között, valamint az orosz hatalom itteni jelenléte alatt”.⁶⁰ A KALOT vezetője ekkor a hercegprímás által 1945 decemberében létrehozott tanácsadó szerv, a „Hatos Bizottság” egyik szakértője volt.⁶¹ Kapcsolata Mindszentyvel a beadványban leírt álláspontja következtében hamarosan megromlott. Alig valamivel később számot kellett adnia túlzott önállóságáról és a katolikus parasztmozgalomnak a baloldali ifjúsági szervezetekkel folytatott együttműködéséről.⁶² A hercegprímási korholás replikájaként Kerkai ekkor deklarálja, hogy a katolikus egység nem egyformaság, hanem „különböző taktikai formák egy közös célra irányítása”.⁶³ Meg kell azonban jegyezni, hogy a gyakorlatias Kerkai kicsit más szint képviselt a „progresz-szívek” palettáján.⁶⁴

Mindszenty József ezzel szemben a konzervatív értékrendű, korának tekintély-, jog- és klérusközpontú egyházképével teljes mértékben azonosuló, legitimista katolikus klasszikus példája. Sokkal inkább hitelvi alapon, lelkipásztori attitűdből és küldetésstudatból választotta a kormánnyal szembeni „merev szembehelyezkedés politikáját”, mintsem a politika világának keresése miatt. Ő nem a „diplomata és/majd lelkipásztor” XII. Piusz,⁶⁵ hanem a „következetes, szilárd, semmi nehézségtől vissza nem riadó, szociális szellemű, példás életű”⁶⁶ pap és/majd egyházfő. Nem mérte fel pontosan a politika bonyolult világának összetevőit, s nem látta át a kényeszerű korlátokat.⁶⁷ Becsületessége kemény konoksággal párosult, véleményéhez váltig ragaszkodott. Számára a „marxistákkal” való tárgyalás a kapitulációval volt egyenértékű. Tanácsadói körét igen gyorsan a „régí rend” reprezentánsaiból válogatta össze, kapcsolata Barankovicsal és a hercegprímási székre is esélyes Jánosival eltérő látás- és fellépésmódjuk következményeképp 1945 végére végletesen megromlott.⁶⁸

⁶⁰ SZAKOLCZAI–SZABÓ, 2011. 249. p. A levél keltezési dátuma: 1945. január 28.

⁶¹ EPL. Mindszenty periratok, V-700/11. 35–40. p.

⁶² BALOGH, 1998. 166–184. p.

⁶³ SZAKOLCZAI–SZABÓ, 2011. 254. p.

⁶⁴ Ld. 58. sz. jegyz.

⁶⁵ CHENAUX, PHILIPPE: *Pie XII: diplomate et pasteur*. Paris, 2003. Pacelli bíborost a nyugati kormánykörökben az 1920-as, 1930-as években a Szentszék legkiválóbb diplomatájaként tartották számon. A francia történész nem véletlenül adta könyvének e kifejező címet.

⁶⁶ NAGY, 1990. 181–182., 216. p.

⁶⁷ BALOGH MARGIT: *Mindszenty József*. Bp., 2002. (továbbiakban: BALOGH, 2002.) 90–110. p. Mindszenty királypárti maradt, utolsó pillanatig minden tőle telhetőt megtett a köztársaság kikiáltásának elkerülése érdekében (népszavazás melletti agitáció, levelek a kormányfőnek stb.). Kinevezésétől kezdve – a tisztázatlan államfői jogkör miatt és a jogfolytonosság jegyében – önmagát az ország első közjogi méltóságának, ahogy emiatt gúnyolták is, „az ország első zászlósurának” tekintette.

⁶⁸ Mindszentyt 1946 nyarán egy új, katolikus világnézeti párt alapítása foglalkoztatta, mivel a DNP-t nem tekintette annak. Barankovics „igazolójának” ez az egyik háttere. Egy nagy valószínűséggel ekkor, de legkésőbb az év végén keletkezett beadvány fényt vet e preferált konzervativizmus létre és téves helyzetértékelésére. „Katolikus pártalakítással, illetőleg engedélykéréssel az idegen megszállásra való tekintettel jó lenne még várni. A párt tényleges megindítása előtt érdemes lenne tapasztalt és kimagasló szellemű és gyakorlati politikusokkal megbeszélést folytatni. A közösség-

A múlt okán érte határozott bírálat Mihalovics Zsigmondot, Közi-Horváth Józsefet, Czapik Gyulát és Nyisztor Zoltánt, az Actio Catholica⁶⁹ vezető pozíciókat betöltő papjait. A háború előtt „Wolff-párttag” Mihalovics 1932 és 1948 között az AC országos igazgatója volt. Hajdani politikai karrierjének jele, hogy a Keresztény Községi Párt képviselőjében lett Budapest Székesfőváros Törvényhatósági Bizottságának tagja, majd 1942-ben törvényhatósági küldöttként „bizonyos értelemben pártemberként” került a felsőházba.⁷⁰ Noha a külön univerzumot alkotó budapesti politikai életben végig szociális és egyházi kérdések kötötték le, pártja antiszemita szólamaitól nehéz lehetett elvonatkoztatni. Az „imrédysta” Közi-Horváth József 1935-től az AC országos főtitkára. 1939 májusában az Egyesült Kereszténypárt országgyűlési képviselőjeként mandátumot nyert, de Serédi Jusztinián bíboros kérésére lemondott a magyar Katolikus Akcióban vállalt feladatköréről. A hivatásrendi szervezkedés egyik fő pártolója. Számos kis brosrát írt. *Az Örök vezérünk: Szent István* c. röpirat egyes fejezetei (*Csak keresztények és csak keresztény szellemben irányíthatók a magyar életet; Zsidószellem helyébe keresztény szellemet; Nem lehet keresztény Magyarországról beszélni a gazdasági és társadalmi rend megújítása nélkül*) a bennük nyíltan hangoztatott zsidóellenesség miatt nehezen legitimálható.⁷¹ Az is igaz azonban, hogy 1944. március 22-én a Képviselőházban egyedül ő szólalt fel a német megszállás ellen. Katona Jenő nagyfokú ellenszenvének egyik alanya Czapik Gyula. Az Actio Catholicában elsőként a hitbuzgalmi és erkölcsvédelmi szakosztály elnökhelyettese (1938–1940), majd a sajtószakosztály elnöke (1940–1943), később, országos tisztségviselőként, ügyvezető elnök (1943–1948). A tehetséges pap veszprémi püspöki kinevezését kap 1939-ben, majd a háború fordulópontján XII. Piusz egri érsekké kreálja (1943–1956). Nevével – szerkesztőként vagy cikkíróként – a katolikus sajtó mérvadó orgánumaiban a két világháború között végig találkozhatunk. Így például a klérus közlönyének, a *Egyházi Lapoknak* felelős szerkesztője/szerkesztőbizottsági elnöke. Amikor azonban Katona visszatérően azt sulykolta, hogy e havilapban veszprémi püspökként (1941-ben) a hitlerizmus és a katolicizmus

ben tartott megbeszélés előnyeire való tekintettel talán közösségben. Ilyenek: gróf Esterházy Mór, Rassay Károly, Ugron Gábor, Baranyai Jusztin, Homonnay Tivadar, Kállay Tibor, Röder Vilmos, Szinnyei Merse Jenő, az evangélikus Zsedényi Béla, Czettler Jenő, Közy Horváth József. E pillanatban úgy látszik, hogy a kétes jövőre való tekintettel a megszállók kivonulásáig Nagy Ferencet és a koalíciós megoldást kell támogatni. És ha Nagy Ferenc a kiűrés előtt megválni lenne kénytelen, akkor a Kisgazda-párt maradványaival, a Szabadságpárttal és pártonkívüliekkel együtt egy polgári frontot kellene alakítani, a még megmaradt értékek megvédésére a marxizmussal szemben.” EPL. Mindszenty periratok, V-700/11. 183. p. Eredeti helyesírás.

⁶⁹ A XI. Piusz által alapított Katolikus Akció (1922) a világiak bevonását tűzte ki célul – a hierarchia fősege alatt – az egyház apostoli szolgálatába. Magyarországon több évi előkészület után, 1932-ben vált olyan hivatalos (csúcs)szervezetté, mely az egyház-községi szerveződésre épült rá.

⁷⁰ GIANONE, 2010. 136–138. p.

⁷¹ KÖZI-HORVÁT JÓZSEF: *Örök vezérünk: Szent István*. Bp., é.n. [1939.] 21–29. p. A „nihil obstat” megadója és a füzet cenzora Czapik Gyula volt, míg a kiadásért – AC kiadvány lévén – Mihalovics Zsigmond felelt.

összeegyeztethetőségéről írt, vagy tévedett, mivel Czapik neve alatt e folyóiratban sem a jelzett évben, sem később nem jelent meg cikk, vagy tudott arról, hogy gondolatait valaki más vállalta fel (mely információ ellenőrzése szinte lehetetlen).⁷² Az állítás helyességének vagy valótlanságának ellenére a keresztény elveknek és a katolicizmus „társadalmi pozíciómentésének” ütközését beszédesen tanúsítja az AC 1941–1942. évi munkaprogramjának kommentárja, melyet az *Egyházi Lapok* 1941. májusi száma fejtett ki.⁷³ A hosszabb idézet lehetővé teszi, hogy kitűnjön a szentistváni államnak a demokratikus katolikusoktól eltérő értelmezése (a hivatásrendiség beépítése), a fogalmazásmód kétértelműsége, mely többféle interpretációt tett lehetővé, végül a „nyugati eszmék” alatt rejtjelezett „koreszme” (a nemzeti-szocializmus) egyszerre konciliáns és távolságtartó megközelítése. 1941–1942-ben másik, a nagyközönség orientálását célzó, s kritika alá vonható írást nem találunk a nevezett folyóiratban. Vajon erre a (Mihalovics) közleményre gondolt volna Katona Jenő?

„1. Nem kétséges, hogy a szárazföld átrendezése következtében a magyar nemzet is új állami berendezkedés elé kerül. Ezen új berendezkedésben a társadalom megszervezése és megnevelése lesz a döntő tényező. Ily értelmű megnyilatkozás nem egyszer hangzott el felelős tényezők ajkáról és megnyugvással láttuk, hogy éppen a katolikus oldalon ismerték fel legelőször az idők járását, mert a hivatásrendi szervezkedésben és a Szociális Népmozgalomban voltaképpen már meg is indult ez a hatalmas nemzetmentési művelet.

2. A Délvidék is visszatért Szent István koronájához. Most résen kell lennünk, hogy a területileg mindjobban kiegészülő szentistváni ország eszmei alapjaiban és közéletében is szentistváni legyen. Ami annyit tesz, hogy döntő érvényesüléshez kell juttatnunk a hitelveken alapuló keresztény morált, mint azt alapító szentkirályunk tette.

3. Még erősen hullámszik, sőt új erőre kaptak a külön dogmatikával megalapozott »nemzet és társadalomépítő« elvek. Az útvesztés és eltévelyedés veszedelme sohasem volt oly közeli, mint ma. A nyugatról beáramló eszmékből át kell venni azt, ami az idők szava s így a kereszténység szava is, mindenekelőtt a közösség és a szociális állam koreszméjét. Ám egy jottányit sem szabad feladnunk államiságunk szentistváni jellegéből, sőt, most kell megfeszítenünk minden erőnket, hogy a keresztény eszmék mint irányító, döntő elvek érvényesülhessenek a nemzet életében.”

Mihalovics prelátus, úgy tűnik, mégis okkal-joggal lett céltáblája a parancsuralmi berendezkedéssel nem rokonszenvezőknek. Két évvel később, miután kiadványként megjelentette a Központi Katolikus Körben elhangzott 1943. februári előadását, a *Jelenkor* felháborodott iróniával kelt ki ellene azzal vádolván, hogy elvtelen aktuálpolitikát üz, értelmetlenül támadja a liberalizmust, közben nem szól a nyilvánvalóan kereszténytelen eszmékről. „De vajon állásfoglalása annyira katolikus-e? Elvei valóban

⁷² KATONA, 1946. 43. p.

⁷³ MIHALOVICS ZSIGMOND: Mindnyájan Szent István országáért. In: *Egyházi Lapok* 1941. 5. sz. 94–95. p.

azok, melyeket ma vallania kell a hősi és tudatos katolicizmusnak? Mi azt hisszük, hogy a katolikus elveket éppenséggel nem jellemzi az alkalmazkodó »korszerűség«, melyről akkora elégtétellel, önelégültséggel és várospolitikai boldogsággal beszélt.⁷⁴ A Katona vezette folyóirat alkalmi bíráló megjegyzései ellenére mégis akkurátusan mutatta be mindazt, ami az egyház részéről a mérleget pozitív irányba billentheti. Mihalovics magatartását szembeállította XI. és XII. Piusz pápák hivatalos megnyilvánulásaival, majd egyebek mellett 1944 februárjában közölte Czapik Gyula rövid körlevelét, melyben arra szólította fel a híveket, hogy ne pártoljanak „semmilyen szélsőséges irányzatokhoz”, még azon a címen se, hogy majd „helyesebb irányba terelik” azokat.⁷⁵ A negyedik személy, a Bangha-féle militáns katolicizmust képviselő, s Szekfű által felemlített pap-újságíró, Nyisztor Zoltán tárgyalókészsége a nyilas tömörülésekkel 1938⁷⁶ és 1944⁷⁷ között nem sporadikus eset, hanem a *Nemzeti Újság* hasábjain is visszatérő jelenség volt.⁷⁸ Egyébiránt Nyisztor 1943-tól az AC sajtószakosztályának elnöki székében Czapik Gyulát követte.

A katolikus sajtó reorganizációs kísérlete során (1945 tavaszán) a „demokratikusan gondolkodók” a múlt egészétől akartak elszakadni, ezért a *Nemzeti Újság* társlapjának, az *Új Nemzedék*nek⁷⁹ az újraindításától is elzárkóztak.⁸⁰ Az *Idő* címmel kérvényezett vadonatúj hírlapot akkor még Szekfű, Barankovics és Katona szerkesztésében álmodták meg.⁸¹

A demokratizálódástól a demokráciáig

A katolikus tömegeknek a politika terejében utat mutató értelmiség sohasem alkotott egységes tábor. 1944 őszén a harcok látható végkifejlete, a kiugrási kísérlet kudarca, az elvakult és értelmetlen pusztítás mindennapisága a korábban a szélsőjobboddallal – nem eszmei közösség, hanem a geopolitikai helyzet nyomása folytán – tárgyalást javasoló vonulat eltűnését

⁷⁴ *Jelenkor*, 1943. 22. szám 3. p. (Zord idők rovat.)

⁷⁵ *Jelenkor*, 1944. 3. szám 3. p. (Zord idők rovat.) Czapik Gyula mintegy tíz hónapig, Mindszenty József kinevezéséig (1944 márciusáig) egri érseki stalluma mellett vespéremi apostoli kormányzó maradt. E hivatalából tette közzé körlevelét.

⁷⁶ GERGELY, 1999. 112–113. p.

⁷⁷ NYISZTOR ZOLTÁN: Olvasni a csillagokban. In: *Egyházi Lapok*, 1944. 1. sz. 1–2. p.

⁷⁸ Szekfű Gyula emlékeztette erre Grösz érseket 1945 áprilisában. „Nyisztor, akinek antidemokratikus és nyilasbarát cikkei miatt, melyeket a *Nemzeti Újsághoz* írt, a mai időkben nemcsak lehetetlen a közéletben, hanem további szereplésével önmagának árt.” SZAKOLCZAI–SZABÓ, 2011. 195. p.

⁷⁹ Miközben folyt a sajtóvita a „nemzeti koalíció” létrehozásáról, a katolikus napilap 1943. április 20-án e szavakkal köszöntötte a Führert születése napján az újság címlapján. „A szervesen egymásba kapcsolódó következetes cselekedeteknek ez a még nyilván befejezetlen sorozata a tervező elme olyan megnyilvánulásának mutatja Hitlert, akihez hasonlót nem találunk sem a közeli, sem a távoli korokban. [...] A magyar nemzet gondolatai és érzései is feléje szállnak ezen a napon, történelmi mérlegre téve és értékelve a művet, amelyhez a magyar államiságnak is nagy fordulatai fűződnek.” A Központi Sajtóvállalat két terméként a *Nemzeti Újság* reggelente jelent meg 30.000 példányban, az *Új Nemzedék* bulvárlap délután 65.000 példányban.

⁸⁰ EPL. 712/1945 13–14. p.

⁸¹ SZAKOLCZAI–SZABÓ, 2011. 20. p.

váltotta ki. De a konzervatív erők túlnyomó többsége előtt is nyilvánvaló lett, hogy az egyház ügyét a bekövetkező fordulat után másképpen kell képviselni. Serédi hercegprímás 1944 októberében ezért egyezett bele egy új párt (a KDNP) megalapításába, mely kezdeti eklektikussága dacára (Pálffy József, Kovrig Béla, Közi-Horváth József, Slachta Margit, Bálint Sándor, Mihalovics Zsigmond, Kerkai Jenő, Barankovics István, Jánosi József, Saád Béla, Zoltán Pál) a megváltozott feltételrendszer közepette híven jelentette meg a keresztény értékrendet.⁸² A párt 1945. évi története – a személycserék, az Ideiglenes Nemzeti Kormányánál folytatott küzdelem a hivatalos elismerésért, az erőfeszítés a (felső)klérus támogatásának megszerzéséért, a végleges kettészakadás – élénk tárja a látens kérdéseket, a politikai- és egyházhatalmi dilemmákat, melyeknek egyik magyarázó kulcsa a demokrácia különféle koncepciója. Talán szempontunkból jelzésértékű a (K)DNP első három (1945-ben készült) programjának összevetése. Mindegyikben jelen van a ’demokratikus’ jelző vagy a ’demokrácia’ szó, de az első halovány utalást követően az időben előrehaladva egyre hangsúlyosabban és elméletileg egyre kimunkáltabban. A Kerkai Jenő és Ugrin József által írt programban (1945. január 21.) csupán a „demokratikus politika” kifejezéssel találkozunk, valamint a demokratikus rendszer körülírásával. „A Néppárt szembehelyezkedik minden olyan politikai irányzattal, mely a nép sorsát szabadságellenes módon a nép nélkül vagy népellenesen szándékozik intézni.”⁸³ Két hónap múltán Pálffy József, a KDNP országos elnöke Serédi bíboros halála előtti napon (1945. március 28.) az Erdei Ferenc belügyminiszterrel folytatott levelezés egyik mellékleteként csatolta a kimunkáltabb következő verziót, melyben rekurrens a „demokratikus Magyarország” szókapcsolat, s maga a demokrácia, mint a „nép valódi önkormányzata” definiálódik.⁸⁴ A pontokba szedett követeléseket keretbe foglalja az első, a „parlamentáris demokratikus kormányforma” óhaja, s az utolsó igény, a „magyar demokráciának olyan belső intézményekkel való körülbástyázása, hogy a demokratikus jogokkal való élés semmiféle diktatórikus, szabadságtipró kezdeményezésnek vagy reakciónak eszközévé ne válhassék”. E kettő között nem csupán a politikai és jogi rend körvonalazódik, hanem szó esik a „földbirtokreformról”, úgymint a nagybirtokrendszer lebontásáról (8. pont), a „valódi szövetségi eszméről” (13. pont), és a gazdaság különféle ágainak „demokratizálásáról”. A nyári kritikus időszak lezárultával, amely a veszprémi püspök támogatta, konzervatívabb Pálffy-szárny és a baloldal preferálta Barankovics-csoport közötti töréshez⁸⁵ vezetett, ez utóbbinak lehetősége nyílt részletesen is kidolgozni egy demokrácia-központú új pártprogramot. Az imponáló elméleti konstrukcióban (1945. szeptember 25.) a „magyar demokrácia” szakszóvá

⁸² IZSÁK, 1985. 1–66. p.

⁸³ BALOGH–IZSÁK, 2002. 14–16. p.

⁸⁴ ORBÁN SÁNDOR: Dokumentumok a Keresztény Demokrata Néppárt 1945. évi megjelenéséhez és programjához. In: *Századok*, 1998. 3. sz. 708–710. p. „A demokratikus Magyarország jelenti: az állam függetlenségét kifelé és az állampolgárok szabadságát befelé.”

⁸⁵ 1946 tavaszán a párt elnöke Pálffy József volt, főtítkára Barankovics István. Mindkét politikus egymástól elütő politikai koncepciót vallott. Májusban, egy belső puccsal, Pálffyt lemondatták, de a szakadás a két irányzat között nyár végére vált tényré.

válik, sőt, midőn a főtítkárszerző a természetjogon alapuló keresztény államelmélet lenyűgöző stílusú kifejtését adja, pártját igen érzékletesen a „demokrácia hitvallójának” minősíti.⁸⁶ Ezzel párhuzamosan a primásának elvesztése miatt néhány hónapra vákuumba került katolikus egyház augusztusra/szeptemberre⁸⁷ új főpapot kapott. Mindszenty Józsefet elsődlegesen Barankovics iránti averziója akadályozta abban, hogy előítéletmentesen tekintsen a kereszténydemokraták eme ágára. Amikor a párt feje – újtjuk utólagos hitelesítéséül – a következő év nyarán eljuttatja igazoló jelentését a püspöki karhoz, más egyebek mellett, XII. Piusz pápa 1944. évi karácsonyi rádióüzenetére utal vissza, azt állítván, hogy a választási programbeszéd még ennek pontos ismerete nélkül, de annak szellemében készült.⁸⁸ Tekintettel Barankovicsnak a jezsuitákhoz fűződő jó kapcsolataira e kijelentés kissé meglepő, de igazsága nem elképzelhetetlen.

XII. Piusz pápa a demokráciáról

Az 1939 óta a világegyház élén álló XII. Piusz a keresztény államelmélet korábbi tanítására szervesen építette rá a katolikus politikai gondolkodás „új” útjait. Két megszólalása a kortársak szemében és kihatásaiban is kiemelkedően fontosnak tűnt. Az 1942. évi karácsonyi rádióbeszédben az államok belső rendjének legfőbb irányelveit tárgyalta. A pápai üzenet középponti gondolatait a *Magyar Nemzet* már három héttel később, két oldalon bőven kifejtve, figyelemfelkeltő (saját) fejezetcímekekkel mutatta be.⁸⁹ A hivatalos fordítást 1943 áprilisában az Actio Catholica által megjelentetett füzetből ismerhette meg a nagyközönség.⁹⁰ XII. Piusz a háború derekán a nemzetek közötti összhang alapfeltételének „az egyes államok belső egyensúlyát és az anyagi, társadalmi és szellemi téren elért belső érettségét”⁹¹ tette meg, s ezért – Szent Ágoston és Aquinói Szent Tamás alapján – hosszan elemezte a társas együttélés szabályait. Ismételten aláhúzta a társadalmi és állami élet céljaként (és nem eszközeként) kezelendő „emberi személy” kiemelt jelentőségét és csorbíthatatlan jogait. A gazdasági liberalizmus szélsőségeinek bírálata mellett az egyént maga alá gyűrő, totalitarista politikai berendezkedéseket sem kímélte.

„Az olyan társadalmi tan vagy rendszer, amely [...] elveti az emberi személynek és életnek kijáró megbecsülést, nem ad neki megfelelő helyet rendszerében, törvényhozóhoz és végrehajtó tevékenységében,

⁸⁶ BALOGH–IZSÁK, 2002. 73–91. p. A párt a nevéből 1945 tavasza végén elhagyta a „keresztény” jelzőt.

⁸⁷ XII. Piusz 1945. augusztus 16-án nevezte ki Mindszenty József veszprémi püspököt Esztergom érsekévé. Grósz József, a katolikus püspöki kar elnöke az érintett bejegyző válaszána kézhezvétele után, 1945. szeptember 14-én hirdette ki a pápa döntését, amelyről az állami szervek hivatalos értesítést kaptak.

⁸⁸ GERGELY, 1993. 768. p.

⁸⁹ Sz.n: A pápa a szellemi Szentföld felszabadításáról. In: *Magyar Nemzet*, 1943. január 17. 7–8. p.

⁹⁰ XII. Piusz pápa 1942. évi karácsonyi rádióbeszéde. Bp., 1943. A „nihil obstat”-ot a 48 oldalas füzetre Lepold Antal 1943. március 30-án adta meg, a fordító Galla Ferenc prelátnak volt.

⁹¹ Uo. 6. p.

korántsem szolgálja a társadalmat, hanem inkább megkárosítja. A helyett, hogy támogatná és éltetné a szociális gondolatot, megfosztja azt minden belső értékétől s csak hasznossági szólamnak használja. [...] Az állam egész tevékenysége, politikai és gazdasági téren egyaránt, a közjó állandó biztosítására irányul. Vagyis azokra a külső feltételekre, amelyek a polgárok összességének szükségesek ahhoz, hogy kifejtsék képességeiket és kötelességeiket, anyagi, szellemi és vallási életüket.”⁹²

A helyes társadalmi, jogi és államrend bemutatása mellett a megnyilatkozás eredetisége a munkások helyzetének külön fejezetben történő fejtegetése,⁹³ valamint a szintén külön pontba sorolt emberi jogok számbavétele.⁹⁴ Az előbbi különlegességét az adja, hogy a marxizmust annak elméleti kiindulási pontja, vagyis ateizmusa okán utasítja el, de olyan gazdasági, társadalmi berendezkedést követel, amelyben teljesülhet a felebaráti szeretet és az igazságosság alapkövetelménye: a biztos megélhetést nyújtó magántulajdon lehetősége.⁹⁵ 1943 tavaszán a „független és szociális Magyarország” tervének (katolikus) mentoraitól nem állt távol ez a szemléletmód. A másik kuriózum, az alapjogok felsorolása, ahogy látjuk majd, Mindszenty József egy kéziratban maradt, 1946. januári munkájára lesz hatással.

Ha van mérőöldkőnek nyilvánítható pápai beszéd, akkor XII. Piusz 1944. évi karácsonyi rádióüzenete mindenképpen az. A nyilas uralom és az ország hadszíntérré válása lehetetlenné tette az információáramlást. A szónoklat tartalma egy ideig rejtve maradt, „főszereplőinkhez” eleve el sem juthatott volna: Mindszentyt november végén letartóztatták, Barankovicsnak bujdosolnia kellett. XII. Piusz megnyilatkozásának horderejét mutatja, hogy 1946 januárjában – meglehetősen szokatlan módon – két katolikus fordítás látott napvilágot, ezzel egyidejűleg a hercegprímás a pápa diskurzusai hatására, saját használatra, papírra vetette a demokráciára vonatkozó gondolatait.⁹⁶

Mi és hogyan történt? Kerkai Jenő 1946. január 28-án ugyanabban a levélben, mely „a kooperáló katolikus vonal” dicséretét tartalmazta, arról biztosította Magyarország főpásztorát, hogy „XII. Piusz pápának a demokráciáról szóló beszédje egy-két napon belül már kinyomtatva a közönség kezébe kerül”.⁹⁷ Az Actio Catholica gondozásában megjelent kiadványon 1946. január 21-i dátummal szerepel Mindszenty Józsefnek, a változat védnökének neve. Pár nappal később, január 28-án, Vácott is egyházi jóváhagyást kap a Barankovics István indította sorozatnak, a *Demokrácia Könyvtárának* első darabja, amely nem más, mint a pápai felszólalásnak a ferences tartományfőnök, Schrotty Pál által magyarra átültetett szövege.

⁹² Uo. 13–15. p.

⁹³ A munkás világ. Uo. 24–27. p. Az egyház szociális tanítását egy másik, *A munka méltósága és jogai* c. alfejezet foglalja össze. (34–37 p.)

⁹⁴ Az emberi személy méltósága és jogai. Uo. 31–32. p.

⁹⁵ Barankovics átvéve a pápa szavait, mely szerint „lehetőleg mindenkit tulajdonhoz kell juttatni”, a „gazdasági demokrácia” jellemzőeként tömör rezümét ad: „Jelszavunk nem az, hogy tulajdona ne legyen senkinek, hanem az, hogy tulajdont mindenkinek.” BALOGH–IZSÁK, 2002. 83. p.; GERGELY, 1993. 769. p.

⁹⁶ EPL. 122/1946.

⁹⁷ SZAKOLCZAI–SZABÓ, 2011. 250. p.

Míg az első nyomtatvány *XII. Piusz pápa 1944 Karácsony estjén elmondott rádióbeszéde* címet kapta, a második könyvecske borítóján az érdeklődő hívek *XII. Piusz pápa: A demokráciáról* feliratot olvashatták. Ha összevetjük a magyar változatokat a Szentszék hivatalos közlönyében, az *Acta Apostolicae Sedis*ben 1945-ben⁹⁸ közzétett olasz nyelvű eredetivel, megerősítést nyer, amit a kiadványcímek összevetése is sugallt: míg a hivatalos verzió a lehető legnagyobb nyelvi hűségre törekszik, addig a rivális füzet időnként a tartalmi hűség határait átlépve mást/többet lát bele a szövegbe vagy épp rövidítve egyszerűsíti azt.

1944 végén szerte Európában nagy volt a tét, s más okok folytán nem kisebbedett 1946 elején Magyarországon sem. Azonban a történelmi fordulópontra ellenére XII. Piusz e beszédben nem pusztán a demokratikus kormányformáról ejtett szót. Kétségtelen, hogy a kérdés megközelítése (a demokrácia, mint előnyben részesített politikai berendezkedés) és beható tanulmányozása⁹⁹ tanítóhivatali dokumentumban így még sohasem került elő, de a pápa ugyanolyan alaposan és tartalmi terjedelemben ismertette a demokrácia megvalósulásának tágabb feltételrendszerét. Ugyanazon logika menetében maradva írt a Népszövetség új alapokra fektetéséről (ennek támaszlopaként „az emberi nem egységének” mélyebb tudatosításáról), béke garanciáiról, a támadó háború elfogadhatatlanságáról és a kollektív felelősségre vonás elutasításáról. Üzenetének minden eleme egyetlen gondolati rendszert alkotott.¹⁰⁰

A Schrotty Pál és Barankovics István nevével fémjelzett kiadvány páros soros bevezetővel rendelkezett. Didaktikus magyarázó szavakkal népszerűsítették sorozat-tervüket, melyet a „nagy szociális és demokratikus pápa” nevezetes beszéde vezetett be. „Felvilágosítás és nevelés a legnyomósabb demokratikus feladatok. Különösen egy olyan társadalomban, mely huzamos időn át, nagy adagokban kapta az antidemokratikus oltásokat, s amelyben épp ezért hemzseg a demokrácia értelme körül az ellentmondások és félreértések tömege.”¹⁰¹ E tájékoztató szándék oly meghatározó lehetett, hogy XII. Piusz mondatait itt-ott aktuálpolitikai optikán szűrték át, mely tünetről több szöveg hely árukkodik. A nemes cél megbicsaklott, az olvasó – egyes helyeken – igazából interpretációt kapott. Mivel a pápa a háború kulminálta tapasztalatokat egy új korszak, a világ mélyeséges megújítása és teljes reorganizációja kezdetének tekintette [un'era novella per il

⁹⁸ *Acta Apostolicae Sedis* Commentarium Officiale Annus XXXVII. Series II. Vol. XII. (Továbbiakban: AAS. XXXVII.) 10–23. p.

⁹⁹ Az AC-kiadvány fejezetcímei mellett zárójelben az adott rész Schrotty-féle fordítása szerepel: „A demokrácia problémája” (Mi a demokrácia?), „Az állampolgárok jellegzetes megkülönböztető vonásai a demokratikus államban” (A demokráciában élő állampolgár tulajdonságai), „Azoknak jellegzetes megkülönböztető vonásai, akik a demokráciában a közhatalmat gyakorolják” (A közhatalom birtokosainak jellemvonása a demokráciában). Ezen belül a pápa még kisebb gondolati egységként elemezte a „Nép és tömeg” (Nép és tömeg), valamint „Az állami abszolútizmus” (Az állami önkényuralom) kérdéseit.

¹⁰⁰ Ennek megfelelően XII. Piusz szerint egy demokratikus gondolkodás által átitatott társadalom és egy demokratikus intézményrendszert működtető állam nem léphet a kollektív felelősségre vonás útjára.

¹⁰¹ XII. PIUSZ: A demokráciáról. Vác, 1946. (továbbiakban: XII. PIUSZ, 1946/b.) 3. p.

rinnovamento profondo, la riordinazione totale del mondo],¹⁰² s világosan, bonyolult szerkezetek nélkül fogalmazott, a kényes politikai miliő egy pedáns fordítást kívánt (volna). Mivel e füzetek nem az értelmiség, hanem a „nép” számára készültek, s a háttérben az új politikai berendezkedéshez való viszony, valamint annak lehetőség szerinti formálása állt, témánk szempontjából nem elhanyagolható e szál.

A pápa már nyitó szavaiban arról a keserű tapasztalatról [un'amara esperienza] beszél, amely az ellenőrzést nem tűró, diktatórikus hatalom [un potere dittatoriale] működése nyomán arra vezette a „népeket”, hogy az állampolgárok méltóságával és szabadságával jobban összeegyeztethető politikai rendszert követeljenek.¹⁰³ Mivel ezek a demokratikus törekvések [la tendenza democratica] az egyén és a társadalom sorsa jobbítása érdekében okkal egyre szélesebb körben terjednek, s miután az egyház sohasem foglalt állást kizárólagosan egyetlen kormányforma mellett sem, XII. Piusz elődjének, XIII. Leó pápának egyik politikai enciklikájából idéz,¹⁰⁴ hogy majd továbbfűzze meglátásait. A hivatalos AC fordítás majdnem szó szerinti, megadja a citátum referenciáját, egyetlen jelző marad csupán ki, ennek ellenére húnekk mondható.

„Aligha szükséges emlékeztetnünk arra, hogy az Egyház tanításai szerint »nem tilos [mérsékelt] népi kormányformákat előnyben részesíteni [non è vietato di preferire governi temperati di forma popolare], amennyiben ezek nem ellenkeznek az államhatalom eredetéről és felhasználásáról vallott katolikus tanítással és hogy »az Egyház a legkülönbözőbb kormányformák egyikét sem veti el, ha azok önmagukban alkalmasok az állampolgárok javát szolgálni.«”¹⁰⁵

A másik változat ennél szabadabb. Elmarad az idézőjel, a tolmácsoló expressis verbis használja a „demokratikus rendszer” kifejezést, ami 1946 januárjában Magyarországon nem egyszerűen XIII. Leó pápa szavainak modernizálását jelentette, hanem (bár az eredeti szövegek kormányformáról beszéltek) asszociációs lehetőséget adott az akkor nagyon éles és épp lezáruló államforma-vitára, melyben a köztársaság ellenzői (így Mindszenty is) a demokratikus rendszer ellenségeiként voltak beállítva. „S itt meg kell említenünk, hogy az Egyház nem tiltja a mérsékelt demokratikus rend-

¹⁰² AAS. XXXVII. 11. p.

¹⁰³ AAS. XXXVII. 11–12. p.

¹⁰⁴ XIII. Leó több politikai enciklikát jelentetett meg. A legjelentősebbek: *Diuturnum illud* (A polgári hatóság eredetéről) – 1881; *Immortae Dei* (Az államok keresztény alkotmányáról) – 1885; *Libertas praestantissimum* (Az emberi szabadság természetéről) – 1888. Mindegyik a keresztény államelmélet azon darabja, mely a szekularizálódó Európában a laicizálódó államokkal párbeszédre törekedve képviselte a keresztény értékeket. XII. Piusz az 1888-ban írt enciklikából idéz.

¹⁰⁵ XII. Piusz pápa 1944 Karácsony estjén elmondott rádióbeszéde. Bp., 1946. (továbbiakban: XII. PIUSZ, 1946/a.) 4. p. „È appena necessario di ricordare che, secondo gl'insegnamenti della Chiesa, « non è vietato di preferire governi temperati di forma popolare, salva però la dottrina cattolica circa l'origine e l'uso del potere pubblico », e che « la Chiesa non riprova nessuna delle varie forme di governo, purché adatte per sè a procurare il bene dei cittadini ».” AAS. XXXVII. 11–12. p.

szert, ha nem küszöböli ki a közhatalom eredetéről és gyakorlásáról szóló katolikus tant. Továbbá egyetlen kormányzati rendszert sem kárhoztat mindaddig, amíg az állampolgárok javának előmozdítására képes.”¹⁰⁶ A szöveg egyszerűsít, s több ponton egész egyszerűen mást mond.¹⁰⁷

XII. Piusz szónoklatának egyes helyei (tartalmuk mellett) azért is váltak referenciaponttá, mert a teológiai gondolkodás számára oly fontos természetjogi érvelést/indoklást alkalmazva államelméleti továbbfejlesztést tettek lehetővé. Az első nagy fejezet (Az állampolgárok jellegzetes megkülönböztető vonásai a demokráciában¹⁰⁸) egy kitétele kiemelkedik, mivel a kormányzás demokratikus formája úgy tűnik elő „mint természeti követelmény, amelyet a józan ész maga megkíván”.¹⁰⁹ E hosszú mondat erősen egyszerűsödik és a primordiális félsor teljesen elsikkad a Schrotty–Barankovics füzetben.¹¹⁰ A legfeltűnőbb eltérés az utolsó oldalak egyikén, a záró konklúzióban ötlik szembe. Az Actio Catholica terjesztette brosúra itt is igyekszik precíz lenni: „Ha a jövő a demokráciáé lesz, feladatában lényeges szerep esik majd Krisztus vallására és az Egyházra, amely a Megváltó igéjének hírnöke és megváltó küldetésének folytatója.”¹¹¹ A másik szöveg egy kijelentéssel indít, amely azon kevés sor közé tartozik, mely dőlt betűvel ki is van emelve! Nem mellékes, hogy az eredeti forrás, s ennek nyomán a hivatalos magyar változat nem élt ezzel a technikával. „A jövő a demokrácia felé halad. Megvalósulásának azonban lényeges kelléke, hogy Krisztus vallásához és az Egyházhoz, Megváltónk tanításának hirdetőjéhez és üdvözítő küldetésének folytatójához igazodjék.”¹¹² A *Demokrácia Könyvtára* füzet a fordítás közben megmagyarázta az olvasónak, hogy mit is kell értenie.

XII. Piusz a keresztény államelmélet tradícióinak megfelelően organikus szemlélettel írta le a „valódi, egészséges, kiegyensúlyozott” demokráci-

¹⁰⁶ XII. PIUSZ, 1946/b. 10. p.

¹⁰⁷ A „nem tilt” és a „nem tilos előnyben részesíteni”, továbbá a „nem kárhoztat” és (az eredetiben szereplő) „nem helytelenít” között nem árnyalatnyi a különbség, ahogy a Schrotty-fordítás utolsó tagmondatának jelentése is értelemváltoztató leegyszerűsítés.

¹⁰⁸ A Demokrácia Könyvtára sorozat darabjában e helyütt *A demokráciában élő állampolgár tulajdonságai* alcím szerepel.

¹⁰⁹ „Al tempo nostro in cui così vasta e decisiva è l'attività dello Stato, la forma democratica di governo apparisce a molti come un postulato naturale imposto dalla stessa ragione. Quando però si reclama « più democrazia e migliore democrazia », una tale esigenza non può avere altro significato che di mettere il cittadino sempre più in condizione di avere la propria opinione personale, e di esprimerla e farla valere in una maniera confacente al bene comune.” AAS. XXXVII. 13. p.

¹¹⁰ XII. PIUSZ, 1946/b. 11–12. p.

¹¹¹ XII. PIUSZ, 1946/a. 15. p. Az eredeti szöveg: „Se l'avvenire apparterrà alla democrazia, una parte essenziale nel suo compimento dovrà toccare alla religione di Cristo e alla Chiesa, messaggiera della parola del Redentore e continuatrice della sua missione di salvezza.” Majd folytatódik: „Essa infatti insegna e difende le verità, comunica le forze soprannaturali della grazia, per attuare l'ordine stabilito da Dio degli esseri e dei fini, ultimo fondamento e norma direttiva di ogni democrazia.” AAS. XXXVII. 22. p.

¹¹² XII. PIUSZ, 1946/b. 29. p.

át.¹¹³ A társadalom alapsejtje és az állam alanya az autonóm, felelősséget hordozó, kötelességekkel és sérthetetlen jogokkal rendelkező egyén, aki nem manipulálható tömeg-elem, hanem közösséget/népet alkotó állampolgár.¹¹⁴ „Az állam a valóságban egy igazi nép szerves és nem szervező egysége.”¹¹⁵ A politikai berendezkedés működőképességének garanciáját – az előbbire alapozva – két tényező együttese adja. Az instabilitás elkerülését szavatoló tényleges tekintély léte és a kormányzás minősége. A jog és az igazságosság érvényesülését csak szellemileg kiváló, szilárd jellemű politikusoknak a hatalommal vissza nem élő, érdek nélküli cselekvése biztosítja.¹¹⁶

A demokrácia „fogalma” a magyar egyház első hivatalos megnyilvánulásaiban

1945 májusában a katolikus püspökkari konferencia háború utáni első körlevelében¹¹⁷ a demokrácia egyszerre jelenik meg mint tény s mint speciális aspektusból nézett valóság. Az irat szoros összefüggést lát az állampolgári felelősségérzet, valamint a szabad és hiteles vallásgyakorlás között. Az egyházat – az igazság és az erkölcs egyetlen következetes hirdetőjeként – a politikai közösség kohéziójának el nem hagyható komponensévé teszi. Így szemléli a kritikával illetett közelmúltat, a szélsőjobbboldali új pogányság cselekedeteit és az ehhez asszisztáló vagy ebből profitáló polgárokat,¹¹⁸ de a romokból építkező jelent is. A templomokban felolvasott dokumentum érvelése emlékeztet a „klasszikus” politikai enciklikák okfejtésére. A különbség abban áll, hogy az állam és az egyház kapcsolatrendszerére utalván (ez utóbbi szabad működését kiemelve) a szerző a közhatalom hordozójaként nem a 19. századi parlamentáris monarchiára tekint, hanem az új típusú demokratikus kormányformára:

¹¹³ AAS. XXXVII. 12–13. p. A más szöveghelyeken is használt kifejezések: „una vera e sana democrazia”, „una democrazia è veramente sana ed equilibrata”.

¹¹⁴ AAS. XXXVII. 13–15. p. XII. Piusz fogalmazásmódja tömör és kifejező: „una persona consapevole delle proprie responsabilità e delle proprie convinzioni”, továbbá „l'uomo come persona autonoma, vale a dire soggetto di doveri e di diritti inviolabili”.

¹¹⁵ XII. PIUSZ, 1946/a. 5. p. A mondat második fele e fordítási verzió kivételes hibája.

¹¹⁶ XII. PIUSZ, 194/6a. 5. p. XII. PIUSZ, 1946/b. 7–10 p.; AAS. XXXVII. 15–17. p.

¹¹⁷ VECSEY JÓZSEF: Mindszenty okmánytár. I. köt. München, 1957. (továbbiakban: VECSEY, 1957.) 29–37 p.

¹¹⁸ Uo. 30–33. p. A szöveg hosszan és teljesen egyértelműen szól az élet és az igazságosság ellen elkövetett bűnökről, idézi Serédi bíborosnak a zsidók deportálása ellen írott körlevele legjelentősebb szakaszait, külön cezúraként kezeli 1944. október 15-ét, a nyilas hatalomátvételt. A politikai struktúrák említése mellett felrója az Isten törvényeitől elfordult „hívek” vétkeit is: „A polgárokra nézve is kötelező háború idején a tízparancsolat és a szeretet főparancsa. Vétkezett tehát az, aki a háború folyamán idegen jószágot tulajdonított el és köteles a visszatérítésre is, mert enélkül nem érdemel bűnbocsánatot. Ha pedig igazságtalan feljelentéssel okozott bajt, azt is köteles jóvátenni.” A földreform kapcsán – annak mértéke miatt – csupán az egyházi intézmények válságos helyzetére hívja fel a figyelmet, de végszóként a rendelet igenlése hallik ki. „Adja Isten, hogy az új birtokosok boldogulása vigasztalja az egyházat veszteségeiért és gondjaiért.” Uo. 34. p.

„Ahol istenfélő polgárok vannak, ott megvan a törvény tisztelete, ahol tisztelik a törvényt, ott szilárd a belső rend, ahol szilárd a belső rend, ott erős az állam. A demokrácia, a szabadság jelszavával indulunk az új életnek. Mily szép jelszavak ezek! A demokrácia azt jelenti, hogy a nép minden egyes tagja, minden egyes rétege egyenlő joggal vesz részt közvetve vagy közvetlenül a közügyek intézésében! Ezzel a joggal, Kedves Híveink, elsősorban mi, katolikusok élhetünk, akik az igazi demokrácia elveit az evangéliumból merítettük és a demokráciát nem önző törekvéseket takaró jelszónak használjuk. Mi, katolikusok tudjuk, hogy a közügyek intézéséhez nagy felelősségérzetre van szükség a nép minden tagja, az egyes néprétegek és a kijelölt vezető személyek részéről. De azt is tudjuk, hogy ezt a felelősségérzetet leginkább az istenfélelemre oktató vallásunk fejleszti ki az emberekben. A szabadság is nagy kincs és minden formájában a szólás, az írás, a szervezkedés terén nekünk katolikusoknak is jár.”¹¹⁹

Sándor Dénes 1946 nyarán méltán vehette védelmébe a megnyilatkozást. E körlevél több volt, mint az aktuális társadalmi, politikai esemény sor kronologikus taglalása. A témákat két kulcsszó fogta össze: a „nemzeti élet” és a „nyugodt fejlődés” keresztény szellemű értelmezése. A demokrácia-értékelés is e logikai vonalhoz illeszkedett, mely kérdést Mindszenty 1945 szeptemberében, beiktatás előtt álló hercegprímásként ismét érintette az *Új Ember*-be írt cikkében, s ahogy eddig is, itt sem politikaelméleti szempontból, hanem a tapasztalatból és ebből következően a pasztorális feladatokból kiindulva kezelte azt. Az egyre erőteljesebb kommunista propaganda a társadalmat egy kezdődő osztályharc felé sodorta, melyre a választ az egyházi közösség egységében, alapküldetésében vélte felfedezni. „Az uralkodó planéta ma a demokrácia, a népirány. No, itt sem keresünk se keleti, se nyugati demokráciát, hanem Isten népének, családjának tömörülését, egységét. Együtt van itt a hívő nép minden rétege, egyet se vetünk ki, egyet se taglózunk le ragadós divatból, egyik társadalmi réteg se lesz csak korszerű, divatos.”¹²⁰

Az első szabad nemzetgyűlési választásokra (1945. november 4.)¹²¹ minden politikai erő fokozott erőfeszítéssel készült. Bár szeptember első felében a Barankovics vezette DNP az Országos Nemzeti Bizottságtól megkapta az indulási engedélyt, meggyőző programja ellenére alapvető nehézségekkel küzdött. A maroknyi csoportnak nem volt igazi tömegbázisa, egyházi biztatással nem rendelkezett, végül idő, pénz, újság, vagyis ismertség hiányában visszalépett a megmérettétéstől.¹²² A Szövetséges Ellenőrző Bizottság (SZEZ) által ellenőrzött, lényegében a szovjet hadsereg által megszállt országban a Nemzeti Függetlenségi Front „négy vezető pártja” (a jaltai nagyhatalmi megállapodás értelmében és Vorosilov marsall nyomására) 1945 októberében nyilatkozatot adott ki a nagykoalíció fenntartásá-

¹¹⁹ Uo. 35. p.

¹²⁰ Uo. 44. p.

¹²¹ Az általános, egyenlő, titkos, nőkre is kiterjedő választójog a modernkori történelem első demokratikus választásává avatta az alkalmat.

¹²² A Független Kisgazdapárt listáján a párt végül két mandátumot szerzett (Bálint Sándor, Eckhart Sándor).

ról.¹²³ Mindszenty hercegprímás pedig az addigi politikai/közéleti impressziók hatása alatt e kiemelkedő politikai esemény alkalmából az ország katolikus lakossága számára a püspöki kar nevében körlevelet szerkesztett, melyet kinyomtatás előtti ellenőrzésre elküldött a SZEB elnökének. A kései jóváhagyás ellenére a hívek még időben, Mindenszentek napján hallhatták a helyzetértékelést. Noha a választások után a reményeikben erősen csalatkozott kommunisták (pártközi értekezletet kezdeményezve) indulatos maliciával az ország politikai életébe való beavatkozással¹²⁴ vádolták az egyházfőt, az írás¹²⁵ pátosz nélküli, objektív, szabatos, de közérthető összefoglalója az átlag állampolgári egzisztenciát meghatározó tényeknek. Nem az egyház „népellenessége” motiválja, hanem – mint az előző alkalmakkor – a „békésebb és rendezettebb jövő” építésének feladata, mely az esztergomi prímás felfogásában minden hívő ember számára „lelkiismeretbe vágó kérdés”. A történelmi szituáció szerző által vélt súlyosságát mutatja, hogy az első, hosszan a demokráciával foglalkozó rész után a bemutatott szövegvázlat felidézi az angol külügyminiszter szavait, mely szerint Magyarországon „az egyik totális-szellemű zsarnokságot egy másik” váltja fel. Minden bizonnyal ez a kijelentés (és egy-egy elvétve előforduló hasonló megjegyzés) váltotta ki az ellenoldal haragját, hiszen az ünnepnapon történő, kötelező templomi felolvasás a pártpropagandánál hatásosabb eszköz volt a tájékoztatásra. A körlevél ennek ellenére hangsúlyozza, hogy egyetlen párt mellett sem foglal állást, s nem avatkozik be a választási küzdelmekbe. Mindszenty József az egyház perspektívájából elemezte a jog, az igazság, az igazságosság csorbulásait a májusi körlevél kiadása óta eltelt időszakban (új házassági törvény, a földreform végrehajtásának méltánytalanságai, jogtalan letartóztatások, a megszálló hadsereg túlkapásai, egyes intézmények közszelleme, az egyházi tanítás nyilvános kigúnyolása, az erkölcs lazulása, félelemkeltés). Miután bírálja a „könnyelmű, elhibázott és vétkes múltat”, az írás első nagyobb egységében, XII. Piusz 1942. évi karácsonyi beszédére is hivatkozva, a zsarnokság ellenpárjaként és az emberi személy méltóságának, jogainak védelmezőjeként mutatja be a demokráciát. Ezt követően a kezdődő új rendszer felett érzett „öröm és bizalom” megroppanásának okait eseteli. Az iránymutató megszólalás legfontosabb része az egyház alapállásának kinyilvánítása, s ezzel párhuzamosan a terminus technikusként kezelt „igazi demokrácia” jellemzése:

„Az állami élet jövő berendezkedése kétségtelenül csak a demokrácia elvei szerint történhetik. A demokratikus gondolatot már előző pásztorlevelünkben bizalommal üdvözlöttük. [...] Az igazi demokrácia alappillére, hogy sértetlen természetjogi elveket ismer el, melyekhez soha semmiféle emberi hatalomnak erőszakkal nyúlni nem szabad. Az igazi demokrácia arra törekszik, hogy ahol valamely ok folytán ezek a jogok uralomra nem jutottak, azok ott is minél előbb elismertessenek és tiszteletben tartassanak. Az igazi demokrácia a lelkiismereti szabadságot,

¹²³ KÁLLAI, 1977. 79–81. p.

¹²⁴ BALOGH, 2002. 99–102. p. „Példátlan és illetéktelen beavatkozás a napi politikába”, s a „népellenes reakció törekvéseit támasztja alá” – közlik a Függetlenségi Front pártjai. KÁLLAI, 1977. 82–83. p.

¹²⁵ VECSEY, 1957. 70–76. p.

a szülők jogait, a munkásnak a szabad egyéniséggé való kialakulását, a munka rabszolgaságának megtörését írja zászlajára. E célok elérésére mozgósítja erkölcsileg kifogástalan eszközökkel a társadalom minden rétegét, erre a célra veszi igénybe minden jobbérzésű egyén közreműködését.”¹²⁶

Az élénk politikai visszhang és főképp a támadások kivédésére 1945. november 7-én a hercegprímás újfent cikket jelentett meg az *Új Ember* című katolikus napilapban. Határozott hangvételű, szűkszavú nyilatkozatban utasította vissza a vádakát, jelezvén, hogy az ország s benne a katolicizmus érdekeit tartotta szem előtt, amikor „kötelességszerűen és hagyományos nyomokon járt el a közélet egyes panaszos kérdéseivel” kapcsolatban. A rosszalott pontokat eredeti megfogalmazásban idézi, ismét kommentálja, közben a közlemény lényegeként deklarálja, hogy „az emberi alapvető jogok, azok sérelme, népünk gyötrelme nem napi politika”. A püspöki kart segítő szándék és a tisztánlátás vágya vezette „a demokrácia bemutatott kettős vonala ellenében”.¹²⁷

E „kettős vonal/vágány” – az eszme és a politikai gyakorlat közötti különbség – később is foglalkoztatta Mindszenty Józsefet, aki a püspöki konferencián belül már veszprémi püspökként a politikai vonatkozású ügyekért felelt. Nem volt véletlen, hogy 1944 őszén ő fogalmazta a nyugatdunántúli püspökök protestáló memorandumát Szálasi Ferencnek. Az egy évvel későbbi fejlemények, a „demokratikus pártok” offenzív magatartása arra vezette, hogy XII. Piusz 1944. évi karácsonyi beszédének készülő fordításával párhuzamosan, azt ismerve és használva, maga is készítsen feljegyzéseket a demokráciáról. E munka nem kidolgozott mű, inkább több alegységre osztott gondolatsor. 1946. január 5-én, „ex offo” beadványként iktatták *Híve-e az egyház a demokráciának* címmel.¹²⁸ A probléma felvezetése a hercegprímás aggodalmairól tanúskodik: „A demokrácia egyike azoknak a közéleti és társadalmi irányoknak, amelyek körül könnyen fogalomzavar uralkodik, ködök és félreértések támadhatnak, helyes és helytelen értelmezés fordulhat elő.” A későbbiekben a szerző a demokrácia „igazi mibenlétét” és „helyes fogalmát” paralel módon fejt ki: a „világi síkon” adott válaszok mellé a XII. Piusz által reprezentált egyház állásfoglalását helyezi. Egészen világosan kitűnik az a szempontrendszer, mely Mindszenty József látásmódját meghatározta. Az egyén és a hatalom viszonyára tekint, egyedül ez a reláció foglalkoztatja. Nem e kormányzati forma filozófiai vagy politikaelméleti kifejtése, netán teológiai alapozása érdekli. Nem szól sem kormányzati technikákról, sem a hatalomgyakorlás intézményi garanciáiról. Nem említi, mint Jacques Maritain 1943-ban, a lincolni tételt:

¹²⁶ Uo. 71. p.

¹²⁷ Uo. 78–79. p.

¹²⁸ EPL. 122/1946. A 11 oldalas, kézzel írt szöveg több helyen át- és kihúzott részeket tartalmaz. Egy fogalmazvány vázlata. A primás beszédeihez képest kevésbé kidolgozott, logikai íve ellenére nem befejezett. A készítő Drahos János esztergomi érseki helynök korábban kinyomtatott, fejléces papírjainak hátlapjára, jobbra annak csak egyik tőrfelére (hasábjába) írt. A szerző nincs nevesítve, de a kézírás és a szóhasználat alapján egyértelmű Mindszenty személye.

a demokrácia a nép kormányzása a nép útján a népért.¹²⁹ Az egyházfő sokkal gyakorlatiasabb volt. A *Mi az igazi demokrácia?* című fejezetben előbb az akkor mérvadó nyugati dokumentumokból („Atlanti Okmány”, „Krími Okmány”, „Roosevelt kilenc pontja”, „H.G. Wells tervzete”) emel ki néhány állampolgári és szabadságjogot.¹³⁰ Majd ezek után, sokkal terjedelmesebben, időrendben veszi sorra a pápai megnyilatkozásokat (az 1942. és 1944. évi karácsonyi beszédet, s e kettő között a háború kitörésének ötödik évfordulójára írt szónoklatot).¹³¹ E második összegzésben az „igazi demokrácia” egymondatos definíciója „az emberi személy méltóságának, alapvető jogainak tisztelete és megvalósítása”. A jogosultságok hosszú lajstromában – a profán leírást kiegészítve – az első tételek között fedezhetjük fel a szabad vallásgyakorlás lehetőségét.¹³² Az írásban így egy képzeletbeli diptichon két, jól összeillő táblája áll előttünk, aminek ellentétnélküliségét Mindszenty ki is emeli.¹³³ Ahhoz a kijelentéshez azonban, hogy a demokráciát „a magyar Egyház maradéktalanul magáévá teszi”, nélkülözhetetlen elem volt XII. Piusz 1944. decemberi üzenetének értő befogadása. A dokumentumban citált források legterjedelmesebb része a híres karácsonyi beszéd két fejezetének pragmatikus olvasata. A demokratikus államban élő polgárok megkülönböztető vonásaival, továbbá a közhatalmat gyakorlók tulajdonságaival foglalkozó alegységekből Mindszenty e helyütt is azokat a mondatokat választja, melyek a kölcsönös jogok és kötelességek zavartalan rendjének fontosságát és a rendszer működésének etikai (és nem funkcionális) feltételeit vésik az emlékezetbe.¹³⁴ Az amorfi tömeg és a felelős individuumból álló nép megkülönböztetését ő is különösképp kidomborítja.

A beadvány utolsó harmada már nem egymás alá helyezett, eltérő kútforrásokat összevető jegyzetsor. A bevezetőhöz hasonlóan összefüggő szövegben tárul fel a reflexió megírásának oka és célja:

¹²⁹ Jacques Maritain amerikai tapasztalatai hatására írt egy esszét 1942-ben *Christianisme et démocratie (Kereszténység és demokrácia)* címmel, mely New Yorkban egy évvel később jelent meg, s melyet a háború után a *Vigilia* 1946 decemberétől kezdett közölni.

¹³⁰ EPL. 122/1946. 2. p. Néhány ezek közül: „minden ország minden embere számára a félelemtől és nyomortól való mentesség”, „emberi jogok”, „igazságosság”, „mindenki joga az alkotó munkához, igazságos bérhez, az életszükségleti cikkekhez, szabad mozgáshoz, szabad beszédhez”. A szöveg nem összefüggő, hanem egy egyszerű felsorolás.

¹³¹ EPL. 122/1946. 2–6. p.

¹³² „Ezek a jogok: a testi, szellemi, erkölcsi élet fenntartásához és fejlesztéséhez való jog, a magán és nyilvános istentisztelet joga, a házassághoz, a házasság céljának eléréséhez, a házastárshoz és a családi otthonhoz, a munkához, az anyagi javak használatához való jog, amely utóbbival bizonyos kötelességek és társadalmi korlátozások járnak. A minden emberi önkénytől mentes jogrend; a jogbiztonsághoz elidegeníthetetlen jog mindenféle önkényes támadással szemben; szabadságot, tulajdont, becsületet, az egyesek boldogulását és üdvösségét sértő rendelkezések visszavonása.” Az eredeti szöveg szó szerinti közlése. EPL. 122/1946. 2–3. p.

¹³³ EPL. 122/1946. 7–8. p.

¹³⁴ „A demokrácia súlypontja az a népképviselő, amelynek erkölcsi emelkedettsége, gyakorlati alkalmassága, a képviselők értelmi képessége jelenti a nép számára az életet vagy halált, a fejlődést vagy hanyatlást, a gyógyulást vagy örökös betegséget.” EPL. 122/1946. 6. p. Vö. XII. PIUSZ, 1946/a. 8. p.

„Magától adódik azonban [...] a kérdés, hogy egyik vagy másik állam demokráciája megfelel-e a fent, világi síkon és egyházi vonalon körülírt fogalomjegyeknek. Ha nem, az illető demokrácia feladata volna, hogy a demokrácia helyes fogalmával hangolja össze a tényeket, hogy a helyes fogalom és a helytelen tények kettős vágánya helyett érvényesüljön az egyetlen vonal, a helyes demokrácia. Így aztán az Egyház nemcsak minden tanbeli és erkölcsi gátlás nélkül, de a komoly demokrácia igazi alapelveinek cserbenhagyása nélkül is magáévá teheti egyik vagy másik ország demokráciáját a maga egészében. [...] Az Egyház, ha kifogást emel, bírál, nem a demokráciával áll szemben, hanem annak gyermekbetegségnek minősített kamaszkodásaival és örvényeivel, méginkább azokkal, akiknek kedvesebb a nyavalya, mint a gyerek, és a nyavalyát leplezett emberi önzésből és hatalomvágyból azonosítják a demokráciával.”¹³⁵

Konklúzió

A magyar katolicizmus egyházi és világi vezéralakjai 1944 ősztől, a (K)DNP megalakulásától kezdve néztek valóságosan is szembe a politikai, s ezzel összefüggésben a társadalmi viszonyok várható gyökeres átalakulásával. A német megszállás tapasztalatai és a nyilas uralom eszement borzalmai a „haladó katolikusok” csoportján kívül a konzervatív (részben legitimista) áramlatot is egy új politikai berendezkedés, a „demokrácia” igenlésére ösztönözték. Míg az előbbiek – kiváltképp a Barankovics-féle DNP – a demokratikus átalakulást a két világháború közötti politikai éra hibáinak és mulasztásainak tanulságait levonva jóval szélesebb spektrumban (gazdasági, társadalmi, politikai vetületben) értelmezte, addig a felsőklérus mindenekelőtt az egyéni és közösségi szabadságjogok (az egyház szabad működésének) biztosításaként fogta fel. Szignifikáns különbség mutatkozott a múlt és a jövő értékelésében is. A „keresztény demokraták” az előző korszak, a „formalisztikus kereszténység” (Szekfű), a „hozam katolicizmus” (Sándor) egészével szakítottak, s mértéktartó kompromisszumok keresésével megegyezésre törekedtek a marxista pártokkal. Nem bízták a hivatalos egyház nyitottságában és lépéseiben, ha teheték, maguk vették kézbe a dolgokat. Ennek jele XII. Piusz pápa 1944. évi karácsonyi beszédének külön fordítása, mely egyes fontos helyeken – saját interpretációjukat belevetítvén – eltért az eredeti szövegtől. A Mindszenty József vezette püspöki kar a vizsgált időszakban, az idézett körlevelekben, csupán a közelmúltat bélyegezte meg, de azt teljesen nyilvánvalóan. Ezzel szemben az Actio Catholica keretei között tevékenykedő, politikai szempontból kompromittálódott tisztségviselőinek védelmére kelt. A hercegprímás az 1946 tavaszi/nyári pártalapítási kísérletek tanúsága szerint szintúgy megpróbálta a régi politikusgárda egyes tagjait aktivizálni, s a politikai közéletbe bevonni. Eközben mély gyanakvással tekintett a szovjet hadsereg által patronált kommunistákra és térnyerésére. A békeszerződés (várt) megkötése után új és jobb politikai konstellációt remélt, ezért elutasított minden tárgyalást.

¹³⁵ EPL. 122/1946. 9., ill. 11. p.

A cél elérése – azaz a katolicizmus ügyének képvisellete és társadalmi pozícióinak megtartása – az eltérő látásmódból fakadóan kétféle megoldási módot/fellépést/taktikát kovácsolt ki. A „reform-”, majd a „haladó katolikusok” kezdettől fogva példaként és öngazolásként mutattak a francia katolikus megújulásra. Mivel ezt rendszeresen, minden mérvadó eseménykor és beadványban, néhol a tényeket csúsztatva (mint az egyháznak hátat fordító Katona) tették, a jelzős szerkezet egyfelől visszaszállt rájuk, másfelől a felsőklérus ellenszenvét tovább mélyítette velük kapcsolatban. 1946 nyarán Barankovics igazoló jelentésében egyszerre tagad és megerősít:

„Őmeminenciája [...] minket a félreértésre okot adó »haladó katolikusokként« jelölt meg, aminek egyébként sem írásban, sem szóban soha nem neveztük magunkat. A katolikumnak, mint hit és erkölcsi normarendszernek változatlan állandóságát valljuk – viszont azt is, hogy a katolikus politika viszonylataiban éppúgy lehet konzervatív, mint ahogy szabad és kell haladó álláspontról beszélni.”¹³⁶

A nyugat-európai minta – a kereszténydemokraták és a koalíciós partnerként (1945–1946-ban) elfogadott kommunisták közös ténykedése – Mindszenty József bíboros számára 1946 közepére¹³⁷ végképp abszurdumnak tűnt. Egy pártalakítási beadvány két változata összegzésünk végszava. Az első verzió egyetlen megnevezett referenciapontját, a „francia haladó katolikusok” nyomában való járást a végleges változat „osztrák, olasz, belga katolikusok” követésére cserélte. Bár a címzett Nagy Ferenc miniszterelnök volt, egy új világnézeti párt születése nem mellőzhette a legfőbb egyházi fórum engedélyét és támogatását:

„Tömörülésünk mely párttá kívánna alakulni nagyjában követné azt az ideológiát, amit [az eredetiben szereplő, majd kihúzott szöveg: a francia haladó katolikusok] az osztrák, olasz, belga stb. katolikusok és keresztények Európa több országában keresztény egyesülés vagy hasonló címen, de egyazon szellem-erkölcsi síkon követték.”¹³⁸

A jó szándék és ügybuzgalom ellenére a reálpolitikai helyzetet egyik oldal és szereplő sem mérte fel. Egyik út sem volt járható. Sem az „igazi”, sem a „magyar” demokrácia nem lehetett életképes.

¹³⁶ GERGELY, 1993. 774. p.

¹³⁷ 1946 június-júliusában a hercegprímás egyszerre szembesült Katona Jenő előadásával, Nagy Töhötömnek a KALOT politikáját igazoló és a bíboros politikai taktikáját bíráló jelentésével, valamint Barankovics Istvánnak a püspökökhöz írt levelével.

¹³⁸ EPL. Mindszenty periratok, V-700/11. 190–192., 162–164. p.

Henrike Maria Zilling's Recent Results on Tertullian Research

Szlávik, Gábor

Recent results on the field of the Tertullian research: Henrike Maria Zilling, *Tertullian – Untertan Gottes und des Kaisers*. [‘Tertullian – Subject of God and the Emperor’] Paderborn-München-Wien-Zürich, 2004.

Tertullian (ca. 160 – after 220) was the first Latin writer among the early Christian apologists. He was a scholar from Roman Africa with an excellent education. According to church tradition, he was raised in Carthage and was thought to be the son of a Roman centurion. After a career as a lawyer in Rome (Tertullian has been claimed to be a trained lawyer), he converted to Christianity only about the middle of his life. Shortly after his conversion, Tertullian returned to his home city, Carthage, in order to dedicate all his intellectual power and his literary genius to the defense of the Christian faith. His numerous writings reached a large Christian audience. In his famous *Apology* (197) Tertullian gave his fellow believers arguments with which they could defend themselves against the allegations of their pagan opponents. The perspicacious perception of the Roman Emperor's universal claim to power led Tertullian to envision a Christian Roman Empire. For the first time this vision showed a Christian subject, which – more than a hundred years later under Constantine – promised to give a new ideological support to the Empire. At the end of his life Tertullian became an outcast and marginalized by the Great Church, then he died despising the secularization of Christian life. However, many of his ideas found their way into later centuries, so the idea of the Trinity (a term that was indited and introduced by him) and the anticipation of a Christianized Roman Empire. In his middle life (about 207), Tertullian was attracted to the ‘New Prophecy’ of Montanism, and seems to have split from the mainstream church. (In the second half of his life he became a committed and intransigent montanist.) However, in spite of his schism from the Church, Tertullian became the chief founder of Latin theology.

The above reviewed book strives to delve into these topics. Handling the oeuvre of a well known and profoundly researched Christian writer, Henrike Maria Zilling's *Tertullianus* book hardly surprises its readers. Although, it does not contain significant new findings, the work of the German researcher is still considered to be a commendable paper as it summarizes the most important questions of Tertullianus' writings in a well organised and mostly comprehensible way.

Ghosts and Spirits in Later Sixteenth-Century German Lutheran Theology: Can Departed Souls Return to Earth?

Ittész, Gábor

The paper offers a detailed analysis of the development of Lutheran views on the return of departed souls in the course of the second half of the sixteenth century. While Melancthon could positively refer to apparitions as a proof of the soul's immortality in the early 1550s, a generation later we

find a firmly established consensus to the contrary. By the 1580s authors were deeply convinced that departed souls could not possibly leave their appointed place in God's hand or in hell, and what appeared instead was the devil in their shape. By this time, the double-thesis, motivated in large measure by polemic against purgatory, had become an established part of the immortality locus. Instead of denying uncomfortable evidence, Lutheran authors reframed the problem theologically. The emergence of the new consensus is traced through the works of Melchior Specker, Andreas Musculus, Johannes Garcaeus, Jr., Basilius Faber, Martin Mirus, David Chyträus, Sr., and others. Their interpretation of Biblical passages and use of patristic sources (esp. Homily 28 on the Gospel of Matthew by John Chrysostom) are carefully documented. Luther also exerted a major influence on the development, which is here considered as a case study in the formation of early confessional culture. While the process has a clear direction, it does not move in a straight line. Rather, the new teaching emerges from a constant interaction in the hermeneutical circle of texts and interpretations, and the new understanding also feeds back into a set of principles that shape confessional identity.

Influence of Comenius' idea to Swedish and Hungarian education in the 17th century

Büdi, Regina

This paper discusses the influence of Comenius on Swedish and Hungarian education in the 17th century. 'Whole Europe's teacher' was invited both to the Swedish Empire and to Hungary, where Comenius lived and worked for some years. The introductory passages describe not only the history and the culture of Finland, but the reform of the Swedish education by Comenius as well.

After the demonstration of the historical information from the Swedish Empire, the work of bishop Gezelius will be examined, who was the employer of Comenius' ideas. He tried to use the famous educator's methods and improve the educational system in the Swedish Empire, including Finland. The most important aims were for all Finnish people to learn reading and writing and to know the most fundamental Christians dogmas. With the assistance of Comenius, these aims seemed to become achievable.

In the following parts I discuss the Hungarian years of Comenius, which he spent in the College of Sárospatak. He was invited by Zsuzsanna Lorántffy and became one of the main education-organizers there. During this time, the College was in its prime, it founded a printing house, where numerous books were printed and the performance of the first protestant school drama took place there. The spectacular development of the education in the College was clearly influenced by the presence of Comenius there.

In spite of Comenius' pansophistic philosophy he had creative new ideas to reform education systems and methods, therefore his influence was substantial on the Swedish Empire and Hungary in the 17th century. But this is the result of certain individuals realising and making use of the greatness of Comenius and offering their assistance to him.

Finally, the last parts compared the development of the education systems and the reactions to the work and ideas of Comenius. The paper highlights individuals who caught sight of the essence of Comenius' work in good time, which allowed for the creation of new possibilities for their own nations consequently.

'In Nocte Nativitatis Domini...' Christmas Meditation in Rákóczi's Work *Confessio Peccatoris*

R. Várkonyi, Ágnes

Prince Ferenc Rákóczi II (1676–1735) was the leader of Hungarian freedom fighting against Habsburgs between 1703 and 1711 was a great thinker and writer, too. After his emigration to Turkey he wrote an important meditation on the meaning of Christmas, the greatest holiday of the Christianity. This paper deals with the sources and the circumstances of origin of this important meditation. The manuscript of *Confessio Peccatoris* had interesting and adventurous fate. The author explains the versions of the Latin language text, reviews the publications and all philological information about it, e.g. the relations between this manuscript and Rákóczi's other important writings, especially *Confessions* ('*Confessiones*'). The text has close connection to the other Christmas Meditations of the beginning of the 18th century, e.g. 'Meditation on Adam'. The *Confessio Peccatoris* is a very interesting and variegated text. Rákóczi often changed the periods of the human life, the past, the present and the future. He compared his life and fate with the biblical events and symbols. Rákóczi thought he was a chosen one by the God for his life and role. The Christmas meant a very important day of the year, so the author surveyed the Christmas evenings from his childhood and the later period, e.g. the years of freedom fighting. He remembered the greetings from his friends and followers, the important events connected to Christmas etc. The Christianity for him was not only a personal celebration but the symbol of the unity of the Christian Europe in a form of a dialogue with God. This work of the Hungarian prince represents the clear forms of Jansenism and the literary Latin language of the 18th century.

The First Great Awakening in the North American British Colonies

Zádorvölgyi, Zita

This paper examines the so-called First Great Awakening, a movement of religious revivalism in the 18th century, one of the most controversial topics in American church history. First, we present how the contemporaries understood, supported or condemned, participated in or even created the movement, then we discuss the trends in 20th and 21st century American church history related to the Awakening and its different interpretations.

George Whitefield, an Anglican itinerant preacher from England, emerges as one of the main figures in the spread of the Awakening in the American colonies, while Jonathan Edwards, preacher and theologian

from Northampton, Massachusetts, played probably the greatest role in shaping the movement itself. In contrast, Charles Chauncy, a congregational minister from Boston, opposed the emotionalism of the revivalism and noticed a gap between the unfolding events and the meaning attached to them by Whitefield and others.

Ultimately, the main questions are the following: to what extent can we consider the Awakening a spontaneous, widespread movement which bears at least some resemblance throughout the colonies; and what was the role of the network of itinerant preachers and their use of the colonial newspapers in popularizing these events.

Hungarian Catholicism and the 'True Democracy' in 1945 and 1946

Hantos-Varga, Márta

The study focuses on the first six months of the year 1946, which was a period full of decisive events and not without illusions considering solutions for the present situation in Hungary. During these months catholic public figures, political and ecclesiastical actors tried to define the new political, and societal system using Christian state theory. Theoretical discussion were going on about the essence of a 'Hungarian', a 'modern', a 'serious' and a 'true' democracy as alternatives for 'people's democracy'. The paper on the one hand through archival records investigates different strategies of catholic 'trends' involving examination of the expression 'progressive Catholicism' (and of the contemporary evaluation of Western European paradigms, such as the French); on the other hand examines Pope Pius XII's manifestations concerning democracy paying particular attention to the wireless message of Christmas 1944 and its two rival Catholic translations published at the same time. In addition to this the study summarizes how the Hungarian Catholic Church defined democracy in its first official declaration, and expounds cardinal Mindszenty's so far unpublished notes on the topic.

„Bába lelte Babonák”

Miskolczy Ambrus

Bába lelte babona – közismert műcím. Luby Margit remekbe sikerült kis könyve.¹ Ha tudta volna a kiváló néprajzkutató, hogy majdnem hasonló címmel készült már mintegy kétszáz éve babonagyűjtemény, alighanem idézőjelbe tette volna. Viszont elmagyarázza, amit a régi gyűjteményből nem tudunk meg, azt, hogy honnan a kifejezés: „Bábalelte babona, bolond, aki kap rajta.” Gyűjteményünk összeállítói természetesen nem kaptak rajta. Munkájuk a felvilágosodás jegyében készült, valamikor a 18–19. század fordulóján. Azt sem tudjuk, kik írták, csak azt látjuk, hogy több kéz írása. Mintha többen összeálltak volna, hogy megmutassák egymásnak, ki tud több „vénasszonyi” babonát. Vagy netán valamely kalendáriumba szánták a babonairtó korszellem jegyében? Ki tudja? A gyűjteményt a Sárospataki Református Kollégium Könyvtárának Kézirattára őrzi.² Tehát nem is oly messze attól a vidéktől, ahol Luby Margit tevékenykedett. És a 222 hiedelem adalék egy majdani magyar babona-lexikonhoz.

DOKUMENTUM

Bába lelte Babonák

Oktalan okok, mellyek a' Köz-népnek

Nyelvén forognak, s más egyéb <babonás dolgok > vén asszonyi babonák

- 1., Nem jó az Asszonynak a' Férfji előtt menni az útonn: mert drága leszsz a' só.
- 2., A' Férfjfnak nem jó fonni: mert nem leszsz bajúszsza.
- 3., Ritka a' foga: hazug.
- 4., Tsörög a' szarka: vendég jön.
- 5., Veres a' haja: <haragos> roszz ember.
- 6., Hármát prüszszentett: nem fattyú gyermek.
- 7., Ha az asztalonn a' vizes edény fél-dűl: Keresztelő leszsz a' háznál.
- 8., Ha a' boros edény dűl-fel: lakodalom leszsz.
- 9., Viszket a' tenyerem: pénzt adnak.
- 10., Viszket az orrom: bosszúság ér.
- 11., Viszket a' lábam közzi: Pap halál leszsz.
- 12., Tseng a' bal fülem: roszzúl szólnak rólam.
- 13., A' jobb fülem tseng: jó hírt hallok.
- 14., Sokat tsuklom: valahol emlegetnek.
- 15., Ha rá-tsuklik az ember; el-hagyja a' tsuklás, az az, ha a' tsuklás közben ki-találja ki emlegeti.

¹ LUBY MARGIT: *Bábalelte babona*. Bp. 1936. (Reprint: Bp., 1983.)

² Forrásunk jelzete: Kt. 4369/1a. Az átírás betűhív. A kihúzott szavakat ékes zárójelbe tettük.

- 16., Mikor valahova indul az ember ha vissza tér az útról, szerentsétlen útazása leszsz.
- 17., Pappal egygyütt nem jó utazni: mert kár éri az embert.
- 18., Aki valahova igyekeztén Papot talál elől az úton; szerentsétlen leszsz.
- 19., Ha a' vadásztól vagy halásztól, mikor el-indul azt tudakozzák: kell e' só? Szerentsétlen leszsz, nem ló s nem fog semmit.
- 20., Mikor a' ló bé fogva a' hámban áll, és induló félben van; ha előtte keresztül valaki el-megy; szerentsétlen leszsz az útazás.
- 21., A' ki a' haját fésűli, a' ki-fésűlt haját öszve szedje, 's jól el dugja: mert ha a' madár a' fészkebe viszi; meg kopaszodik.
- 22., Ha eret vágatsz, meg ne egye valami módon a' kutya a' véredet: mert semmit sem fog használni az ér-vágás.
- 23., Nem jó a' Hód-világba soká nézni: mert el-szakad a' Sz. Dávid hegedű-jének a' húrja; s meg-vakúl az ember.
- 24., Mikor a' mákot vetik, nem kell beszélni; hogy nagy legyen a' feje.
- 25., Mikor a' hagymát vetik; ha fíngik, a' ki veti; erősebb leszsz a' hagyma.
- 26., Mikor a' lentsét vetik; ha a' közepibe szarnak: jobb fővő leszsz.
- 27., Tűzzel álmodtam: ma harag ér.
- 28., Halottal álmodtam: esső leszsz.
- 29., Raj méhvel álmodtam, hogy el-repültt: a' szomszédok közül valaki meghal.
- 30., Most rosszszat gondolt: mert meg-ütötte a' fejét.
- 31., Meg-vernek ma: mert le-esett a' kötóm. (NB Leányok szava:)
- 32., Sokat ropog az almárjom: halot leszsz a' házban.
- 33., Akinek hátul ki-feslik a' gatyája: Lyánya leszsz.
- 34., A' ki a' vizet el-köszöni: bolond leszsz a' felesége.
- 35., A' ki a' gyertya hamvát szereti el-venni: szép felesége leszsz.
- 36., A' ki a' gyertyát akarhatja ellen el-öltja: meg-hal.
- 37., A' ki az el-alutt gyertyát hirtelen fel-fújja: Pap fia leszsz.
- 38., Ha a' gyermeket fejszóvel meg-verik; nem nő.
- 39., Talán meg-rostálták kis korában; azért olyan hitvány.
- 40., A' melly gyermeket, mikor születik, lúd hájjal meg-kennek: nem fázik meg soha,
- 41., Ha a' kézvonó vassal meg-metszed a' kezedet; nem gyógyúl be soha.
- 42., Ha meg-ijed valaki, vagy álmában retteg; ólommal kell meg-önteni.
- 43., Ha az aszszony férjfit talál az árnyék székbén, vagy a' férjfi aszszonyt; egymásnak kesztyűvel tartoznak.
- 44., A' melly aszszony kenyeret süt, ha a' kenyere meg-hasad, meg-hal.
- 45., A' melly ruhát pénteken mosnak vagy szapúlnak; meg-üti az isten nyila.
- 46., Szombaton dél utánn nem jó fenni: mert az ördögök az ablakon hajigálják be az orsóját.
- 47., Karátsonytúl fogva újj esztendőig nem jó fenni: mert mind hurkává válik a' fonala.
- 48., A' melly Leány Sz. András napján böjtöl; meg-álmodja, ki leszsz a' mátkája.
- 49., A' melly Leány a' ház seprést félben-hagyja; a' kérők ötet-is oda hagyják.
- 50., Mikor a' gyertyát mártják; ha sírnak felette, tsipás leszsz, tsepegő, rosszsz égő: ha nevetnek, jó égő.

- 51., Mikor a' ketske rágó bőven terem; jó farsang leszsz.
- 52., Mikor a' Gazdaszszony mord, haragos, kedvetlen: esső leszsz.
- 53., Deák és katona járáshoz, mindég esső esik.
- 54., Ha Medárdus napján esső esik: 40 napig fog-tartani.
- 55., Ha a' fejő sajtárt meg nem öblitik vízzel; nem ereszti-le a' tehen a' fejét.
- 56., A' Szülő Aszszony, ha háromszor fejszén által lép, könnyebben szül.
- 57., A' Meny-Aszszonyt és vőlegényt a' lakodalomban a' mester-gerenda alá kell ültetni, hogy jó gazdák legyenek.
- 58., A' haldokló embert a' gerenda alá kell fektetni; hogy könnyebben ki mennyen a' Lelke.
- 59., Mikor a' kenyér kovászt teszik, meg kell keresztetni, hogy jó legyen.
- 60., A' ki a' kenyér és kalás héjját szereti enni; piros leszsz.
- 61., A' ki a' káposztát szereti enni, jó gazda leszsz; a' ki nem szereti roszz gazda.
- 62., A' kinek a' kaptzáját főzik valahol; az halálban szereti azt, a' ki főzi.
- 63., A' melly gyermeket újj esztendő első napján meg-vernek; az egész esztendőben minden nap meg-verik.
- 64., A' ki újj esztendő első napján prüszköl; el éri a' más újj esztendőt is.
- 65., Ha valakiről azt mondják: Szegény! Ez a' felelet reá: Szegény biz az őrdög; mert nints Lelke.
- 66., A' kinek sokat roppan az újja; sok szeretője van.
- 67., A' ki állva eszik és iszik: köszvényes leszsz.
- 68., Ha a' ló hamarébb elli a' tsikáját, mint a' liba a' tojásból ki-kél, a' liba semmit se fog érni.
- 69., Akkor kell a' tojást a' tyúk alá tenni, mikor a' disznó jön haza a' mezőről; s hamarébb ki-kél.
- 70., Süvegéből vagy előkötőből kell alá tölteni; s jobban ki-kél.
- 71., A' mit férjfi önt alá; kakas leszsz; a' mit aszszony, jértze.
- 72., Hogy a' gyermek ostora jobban szóllyon, bé kell kötni rongyal a' talpát.
- 73., Gazda embernek egy rákot vinni a' házához, veszedelmes.
- 74., Ha a' könyvre tapod az ember; meg-veri az Isten.
- 75., Ha az esküvésről jövő Meny-aszszony valamelly Leánynak a' fejről a' pártát le-üti; azt esztendő múlva férjhez veszik.
- 76., Mikor a' Meny-aszszony a' vőlegénnyel első éjjel el-hál, ha valaki az udvaron lévő kútba bé-zártt lakatot vet, kúltsa nélkül; nem leszsz gyermeke mind addig, míg a' lakatot ki nem veszik, s ki nem nyitják.
- 77., Mikor a' tehen ellik, míg a' borjú az annyát meg nem szopja; ki-kell-fejni a' tejét, s meg-óltani, azután azzal kenegetni a' tehen tsetsit; s nem veheti-el a' hasznát más aszszony.
- 78., Mikor a' tehen ellik, tömjénnel és fok-hagyma párral kell meg-füstölni, mind a' tehenet, mind a' borjút: úgy nem árthat neki a' roszz aszszony.
- 79., A' ki az út közepire ki-öntetett borsónn vagy kásánn keresztül lép; megvesz a' lába.
- 80., Mikor valamelly házhoz mégy, ha az udvar, vagy ház ajtaja küszöbében meg ütöd a' lábadat; annál a' háznál szerentsétlenség ér.
- 81., A' ki Karátson előtt való nap bőjtől; meg-álmódja, mitsodás leszsz az ura, s egész formáját ki-látja.
- 82., Mikor vetnek, akkor nem jó a' házból semmit kiadni, még tsak tüzet is mert üszöges leszsz az élet.

- 83., A' tányért a' felső oldalára vagy a' kenyeret a' hátára fel fordítani nem jó: mert el-megyén a' meleg.
- 84., Ha Nagy Péntekenn az élő fákat Szalma kötéllel meg kötözik, jobban teremnek.
- 85., Ha a' marhákat Nagy Péntekenn lántzon hajták keresztül; kövérebbek s vajasabbak lesznek.
- 86., Ha fel-akasztott embernek el-vágott kezével meg keverik az abrakot, kövérebbek lesznek a' lovak.
- 87., Ha fel-akasztott ember kis ujját veti a' Kortsmáros a' hordóba: kelős leszsz a' bora s annyi ember jár oda a' mennyi az akasztott embert ki-kisérté.
- 88., Ha a' lovakat Nagy Péntekenn hajnalban meg fürösztik egész eszten-dőben frissek s egészségesekek lesznek.
- 89., Ha Szombaton dél után dolgoznak a' mezőben, vagy szőlőben, szántonak, vagy kapálnak p.p.³ el-vágja a' jég a' határt.
- 90., Estve nem jó a' tükörbe nézni: mert ördögöt lát az ember.
- 91., Ha az ember utána az ajtó ki-nyílik, mikor már egyszer be tette, meg-hal.
- 92., Ha a' vadásznak szerentsét kívánnak; vagy az erdőnn, mezőkbe kö-szönnek neki; nem lő semmit.
- 93., Ha a' tejfelt fél lábann álva köpüllik; hamarébb öszve áll.
- 94., Ha a' köpüllő személly fél lábann ezt kiabálja: *Több vaja legyen, mint íroja!* vajasabb leszsz.
- 95., Ha a' hideg lelős ember szeredánn húst nem eszik: el-hagyja a' hideg.
- 96., Ha a' nehéz nyavalyás embert tíz körmének a' feketéjét le-vagdallyák, és a' dió fánn fúróval lyukat fúrván, azon köröm feketéit abba a' lyuk-ba be teszik s be temetik; el-hagyja a' nehéz nyavalya.
- 97., Ha fonákül vagy visszajára veszi az ember az ingét; jó szerentséje leszsz.
- 98., Ha valaki egygyik lábával mossa a' másikat; ördög bújik bele.
- 99., Ha a' Vakter éjtszaka 12 óraker kiált; el-kapja az ördög.
- 100., Ha koporsó darab deszkából /:kivált ha régi koporsó vóla:/ a' görtsöt ki-üti az ember, és azonn a' lyukonn keresztül néz a' házba: meglátja, valamennyi ördög van abban a' házban.
- 101., Ugyan azon koporsó deszka lyukonn ha nézik a' Kauklert:⁴ fel-akasztódik.
- 102., Ha a' forgó-szélbe ló ganéjt hajít az ember: meg-látja benne a' bo-szorkányt, vagy garbontzás Deákat.
- 103., Ha a' kiskutyát a' kút felett meg rostálják; nem nő nagyobbra.
- 104., Ha egygyik gyermek a' másikat által ugorván, el-fingja magát: nem nő többet, a' kit által ugrottak.
- 105., Ha jég vagy zápor esső jön s a' szemetét eleibe kiteszik; el-kergeti.
- 106., A' melly embert az ón golyóbis meg nem jár; ezüst golyóbissal kelt meglőni; s' az által járja, akar mitsoda mestersége legyen.
- 107., Lángol a' pofám: motksolnak.
- 108., Viszket a' szemöldököm; sírni fogok valaminn.
- 109., Ha a' gyermek a' süvöltőt fújja a' házban; megsiketül a' liba.

³ perge, perge = tovább, tovább = stb.

⁴ Gaukler = bűvész.

- 110., Ha a' hajóban, mikor a' vizenn megyen, süvölt valaki: szélvész leszsz.
- 111., Ha valamelly Leánynak, lakodalomban, a' hurka petzket a' hajába szúrják, akkor az estve nem táncolhat, akármelly kedve vólna is reá.
- 112., Mikor a' kenyeret ki-veszik a' kemenczéből, ha fel-fordúl a' lapátonn; vendég fog-enni belőle.
- 113., Mikor Karátsony éjjeli Miséről vagy Prédikációról vissza jön az ember, ha valamelly háznak az ablakánn be néz, mind meg látja, ki hal-meg esztendő alatt abból a' házból.
- 114., Ha Denevér vérrel ezen szókat: Sator, arepo, tenet, opera, rotas, egymás alá sorban valamire le-irod, és a' kerek agyába be-tészed; nem mozdúlhat meg a' szekér, akármennyi marha húzza; ha szekir mentiben teszed bele, el-áll;
- 115., A' hideg lelős ember, ha ezt írja kívül a' háza ajtajára, a' melly nap a' hideg reá akar jóni: *Fieber bleibt hinaus der Herr N. N. ist nicht zu Haus.* azaz: *Hideg lelés ne jöjj be: Mert az Úr N.N. nints ide-be!* Nem jön reá a' hideg.
- 116., Ha a' tehennek tógye fáj, a' farát mogyoró pálzával mind addig kell verni, mig öszve szakad rajta; s meg-gyógyul.
- 117., Vagy pedig ugyan tógy-fájás ellen, a' melly karóhoz szokták kötni fejéskor a' tehenet, azt ki kell a' földbül húzni, és a' tejet a' karó lyukába önteni.
- 118., Ha a' tehentől vért fejnek, alutt tejet kell lapuba takarni, és azt fejszé-vel a' küszöbön ketté vágni.
- 119., Hogy a' tej jó és vajas legyen, negyed vagy ötöd napig nem kell azonn edénybe fejni, a' mellyben egyszer tej vólt.
- 120., Mikor a' marha jön haza a' mezőrül, ha akkor a' kútról vizet hozat az ember az udvarba, nem veszik-el a' tehen hasznát.
- 121., Nagy Pénteken tövisből egynehány rakás, tüzet kell rakni, a' tsordát azon keresztül hajtani, a' pásztornak a' tűzhöz ajándékot vinni; s jobb leszsz a' tsorda.
- 122., Hogy a' hernyó a' fát vagy kápasztát meg ne egye, egy hernyót meg kell fogni, azt azon fára vagy kápasztára fel-kell akasztani.
- 123., Vagy pedig /:ugyan hernyó ellen:/ Bútsú járáshoz zöld leveles hársfa gallyat kell törni, és azt a' kertbe le-szúrni.
- 124., A' varas békát vagy meg öld, vagy ne bántsd: mert ha meg sértetvén azután még-él, fel-keres éjjel, akár hol leszel, és vagy reád vizelvén meg-öl, vagy meg-nyomván meg-fojt.
- 125., A' Kakuktól ha kérded: hány esztendeig élek? A' mennyit kakukkol reá, addig élsz.
- 126., Ha a' gyermeket meg-igézik, áss földet a' küszöb alól, melegítsd meg vas serpenyőben; kösd a' gyermek hasára; s használ.
- 127., Ha a' ház felett Kiviket kiált a' bagoly: onnan valaki meg-hal.
- 128., Mosdik a' macska: esső leszsz.
- 129., Ha a' hideg-lelős embert, mikor reá akar jóni, meg-ijeszted, hogy mindjárt be-varrod az orra lyukát, ha reszket, el-hagyja a' hideg. /: NB. Itt ugyan az ijesztésből származott vérnek fel-háborodása, tehet valamit:/
- 130., Még jobb ez: ha a' hideg-lelős ember a' Kotsmánn be-iszszá valami ruháját /:péld. ok. süvegét, keszkenőjét, köpönyegét p. p. /: egygy

ittze borért, és azt örökösenn oda hagyja: úgy nem jön reá többet a' hideg.

- 131., Ha Sz. György-nap előtt kigyót találsz, és a' fejét valamely pénznel, garassal, márvással el-metszed; az a' pénz, akármit veszel rajta, vissza jön hozzád.
- 132., Talám fattyú gyermek: azért olyan szerentsés.
- 133., Aki négy levelű ló herét talál; szerentsés leszsz.
- 134., A' melly gyermek burokban születik; szerentsés ember leszsz.
- 135., Aki gyermek-burkot hordoz a' nyakában; nem fogja a' fegyver.
- 136., A' marhákat mikor sózzák, egy kést kell le szúrni a' földbe, és a' sót azonn keresztül kell hinteni; úgy használ a' sózás.
- 137., A' súlyos ember, jó hajnalban kellyen-fel, keressen újj plánta fűzfát, az előtt hajtsa meg magát háromszor, és ugyan annyiszor köszöntse, jó reggelt kívánván néki, ezután mondja-meg miért jött, tudni-illik, hogy ő súlyos, és hogy a' súlyt a' fűz-fának akarja által-adni, kérvén hogy vegye el tőle: azzal mennyen haza; s meg-gyógyúl.
- 138., A' gólyának fészket háborgatni a' ház felett, nem jó: mert tüzet viszen a' körme között, és fel-gyújtja a' házat.
- 139., Ha valamidet el-lopják, vess farkas almát a' tűzbe, és a' tolvajnak a' keze össze zsugorodik.
- 140., Ha meg-akarod tudni, ki lopta-el valami jószágodat; végy egy szitát vagy rostát, bújj-el másod magaddal valamely kamarába, üss a' szitába egygy ollót, vagy két ágú fogót, azután dugjad a' középső újjodat az olló vagy fogó nyelének egygyik lyukába; a' másik lyukába ugyan azonn újját dugja a' társod; így tartsátok ketten a' szitát fel-emelve: akkor nevezzed azon személyeket nevek szerint, a' kikre gyanakozol, így tudakozván: Nekem el-vezett ezen jószágom; ez s ez személy N.N. lopta-e el? És mikor azt fogod nevezni, a' ki el-lopta, a' szita vagy rosta az újjotokon magárúl egygyet fordúl, kerekenn jobbról balra; és így meg tudod a' tolvajt.
- 141., Aki akaratja ellen matska szarba kap: szerentséje leszsz.
- 142., A' fetske fészket ha le-ütik a' ház héjazat alól; vért fognak fejni a' tehentől.
- 143., Ha reggel el-téveszti az ember a' tsizma húzás rendit, úgy hogy a' melly a' jobb lábára következne, a' balra húzza; akkor a' nap gyalázat éri.
- 144., Ha a' kisgyermekes házhoz megyen valaki, és a' házban le nem ül; le viszi a' gyermek álmát.
- 145., Ha valaki a' kis gyermekre rá-tsudál; rosszszúl leszsz miatta a' kis gyermek, igézetbe esik.
- 146., Mikor a' tyúkot, tsirkét meg-öli a' Gazd-aszszony, ha valaki ott néz-vén, szánnya, tovább él, és nehezebben döglik meg.
- 147., Ha a' tanuló gyermeknek az esze nem fog, tegye a' könyvet a' feje alá; s hállyon rajta: jobb eszű leszsz s' könnyebben tanul.
- 148., A' ki a' matskát igen szereti: szerelmes ember.
- 149., A' mitsodás a' keresztelő /: vagy poszrik :/ olyan leszsz a' kis gyermek nagy korában. Ha a' keresztelőt vigann lakják; a' gyermek is jó kedvű, mulattságos ember leszsz: ha tsak imigy amúgy, kedvetlenül; a' gyermek is szomorú, kedvetlen ember leszsz.

- 150., Ha a' gyermek a' tsetszopást nem akarja el-hagyni, végy egy fő fok-hagymát, tedd a' ház küszöbére, adasd fel magadnak a' szopos gyermekket, dörgöld-meg vele a' tsetsedet, s nem kívánnya többet a' gyermek a' szopást.
- 151., Ha a' gyermeknek a' nyelve apró veres kelésekkel ki-kásásodik, vedd a' fonó orsót, szúrj vele a' földben egy lyukat, abba hints vagy hat szem kását, temesd-bé, azután az orsó végét forgasd meg a' kisgyermek szájában, ezt mondván a' forgatás közben: *Akkor fájjon a' nyelve, mikor meg-tudja mondani, ki temette ide ezt a' kását! S meggyógyúl.*
- 152., Katsa tollán nem jó fekünni: mert nehéz nyavalyás leszsz az ember.
- 153., A' kinek fére áll a' pártája; özvegy ember leszsz a' férje.
- 154., Ha a' tehentül vért fejnek, fejjed a' tejét tsizma-szárába az után akaszd fel a' tüzre a' konyha feliben: a' ki tselekedte, oda megyen, és soha többet a' tehenedtül vért nem fejnek.
- 155., A' kinek a' feje fáj: kösse be a' szék lábát, s meg-gyógyúl.
- 156., A' fetskének a' fészket ha le ütik; vért fejnek a' tehéntől.
- 157., A' kitől tehenet veszel, egy petákot taszíts a' több pénz közzé, hogy észre ne vegye, az árán fellyül; s úgy leszsz hasznos tehen.
- 158., Ha tűz van a' Helységben, az asztalt lábbal fel kell fordítani a' tűz felé; és az a' ház meg nem ég.
- 159., Mikor tűz van, a' háznál lévő minden kenyeret, hátára felfordítva, sorban, a' fővénykaróba kell verni: így által nem megyen a' tűz azon a' fővényen, hanem tsak egyenesen az ég felé megyen-fel a' láng.
- 160., Ha a' kis tsirke három s négy napos korában kakas módra kiált, a' mennyiben tőle lehet, azt a' kis tsirkét meg kell ölni, s belőle senkinek sem kell enni: mert a' háznál következő kár-vallást jelent, s azt kiáltja-ki előre.
- 161., Ha valamidet el-lopják, vess gyöngyöt a' tűzben, s a' tolvajnak a' szeme ki-ugrik.
- 162., Ha valakinek a' nyelvén apró kelések támadnak, mint valamely apró bogyótskák, állyon öszve másod magával, és mondja az akinek fáj: Egy fing költ a' nyelvemen? K[érdés:] Ha költ? F[elelet:] Ma költ. K[érdés] Másik: Hólnap olyan legyen mint a' Vantsikné seggi. Fel[elet:] Pfi!pfi! inkább oda veszszen. Ezt háromszor kell egymás után el-mondani; s' el-múlik.
- 163., Aki a' kutyát és matskát szereti, jó gazda leszsz.
- 164., Mikor valaki leg-elsőbb meg-látja a' villámlást, a' talpa alatt ássa fel a' földet, s szenet talál, akárhol leszsz.
- 165., Mikor az esztendőn valaki leg-először a' meny-dörgést meg-hallja, ha a' földön hemperegni fog, nem fog fájni a' feje abban az esztendőben.
- 166., Ha Martziusi hóval mosdik valaki, el-múlik a' szeplője.
- 167., A' lentsét ha szél mentiben vetik, jó fővő leszsz.
- 168., A' köröm bőrnek fel-hasadozása el múlik, ha a' konyhán a' meleg fazék helyet háromszor meg-sepri véle az ember.
- 169., Ha a' Leány, Karátson éjszakáján, Legény valami darab ruhájával, p. o. nadrág szíjjal, ingel, sapkával hál, meg álmodja, ki leszsz a' mátkája.
- 170., Nem jó apró Szentek napján fenni: mert görbe leszsz a' liba háta.

- 171., Mikor domboson süll a' kenyér azon az éjszakán megfogják a' sütőnek a' csetsét.
- 172., A' mely csirkét Pénteken ültetnek nem lesz epéje.
- 173., Mikor a' meny-asszonyt meg esketik, ha a' templom pitvarába avagy tornaczába azon csizmát melyet vett a' legény mezt lábra fel vonnya, benne meg esküvén, ott a' hol fel vonta le veti erősebb lesz a' szeretet kőztök.
- 174., Ha Uj Esztendő ejczakáján a' Tyukokat meg szurkáják sokat fognak tojni.
- 175., Ha SzentGyörgy ejczakáján a' gyümölcs fát körül kötik szalmával sokat terem.
- 176., Ha valaki vagy czernán vagy fonalon az uton által lép kötés támad benne.
- 177., Ha valaki meg botlik ott a' nagy-apja pénze.
- 178., Ha a' vakondog tur a' ház körül pusztulást jelent.
- 179., Ha a' kutya seggen ülve órdít abból a' házból ki hal valaki.
- 180., Ha a' Gém a' hegy felé szel repülésével esső lesz.
- 181., Ha a' kakas estve mindjárt kukorékol idegen órdóg jár a' faluba.
- 182., Ha a' nád fal pattog eső lesz.
- 183., Ha Szekeren megyen valaki üres edénnyel előtte által megyen nem lesz szerentséje.
- 184., Ha valaki tsirkét ültet s a' fazekat a' földre le borította ki nem kell a' tsirke a' tojásból.
- 185., Ha a' koltson sűvölt meg fájul a' foga.
- 186., Ha az orra vére foly az embert ragasszon egy réz poltrát az homlokára s el áll.
- 187., Isten nyíla ütött fának szálkájával ha az ember fájós fogát meg piszkállya meg gyógyul.
- 188., Ha azt akarod: hogy a' Leány a' Legényt, vagy a' Legény a' Leányt szeresse végy egy fazékat úgy, a' hogy tartyák, a' melybe még semmi nem volt azt ki kell furdalni aprora és egy Szent György napján fogott Leveli békát belé kell tenni s' uj fedőt reá és azt a' fazékat a' békával egy hangya sombékba kell temetni; de oly hirtelen hogy a' békának sikoltását meg nem hallya mert még siketül ha meg hallya! Azt kilenczed napig ott tartani kelletik kilenczed nap mulva ki ásván talál az ember egy gerebje forma csontot és egy villa formát; ha aval a' gereblye formával magához huzza a' Legény a' Leányt et vice versa tehát nagyon meg fogja szeretni azon személy akit magához huzott: Ha pedig aval a' villaforma csontal meg szurja a' Legény a' Leányt et vice versa akit nem akár hogy szerette soha jo szemmel reá sem néz. Probált mesterség
- 189., Ha a' keményből négy fetske fiát le vésznek puczéruul sütés után tégye a' kementzébe: kettő egy mástol el fordul kettő egymásra borul s úgy döglik meg, és minekutana nagyon meg szárad külön külön azon párt törje meg, ha akarja a' Leány, hogy valamelyik Legény vegye el, annak porából a' mely öszve borul egy kis borba vagy pálinkába itassa meg és el vészi; a' másik pár ellenkezőt jelent.
- 190., Nem jó kikertset az házhoz vinni mikor a' tyuk ül mert mind belé ful a' tsirke a' tojásba.
- 191., Ha a' terhes Asszony a' kuton iszik, nyála tsorgó lesz a' gyermeke.

- 192., Ha meg akarod tudni hogy hány esztendeig élsz egy tálba tölts vizet és egy ezüst garast egy fingni magasságra tartván felibe ereszd belé valamennyiszter a' tálba marad a' garas mind addig élsz mikor az oldalára ugrik de ki nem esik abba az esztendőbe beteg lészel 's mely ki ugrik a' tálból abba az esztendőbe meg halsz.
- 193., Ha a' pondró tehenbe esik, a' maga tulajdon gazdasszonya a' mezőre ki menvén keressen pésma virág forma szurókás bojtortját azt tövestől ki vágván tövivel fordítsa fel és nagy átkozódással tetejét plántallya el, míg haza megyen tehenéből a' pondró ki pattog.
- 194., Hogy a' buzádra a' vereb ne lakjon végy négy darab nyul bőrt agazd négy szál vesszőre a' buzád közibe szurkálj.
- 195., A' Háznál ha beteg fekszik egy forgatsotskát sem kell meg engedni el vinni, hogy nagyobb kínokat ne lásson a' beteg vagy meg ne hallyon.
- 196., Ha az élő fába a' nyul fogát belé verik el szárad a' fa.
- 197., A' kinek a' szemöldöke öszve nő azt mondják hogy kan ördög.
- 198., Ha veres hagyma hárttyával él egy hétig el repül.
- 199., A' mely gyermek burokba a' harttyába születik e világra ha fejr mák olajjal meg kenik a' két hüvelyke kórmét meg láttya a' kórmébűl a' földbe a' pénzt.
- 200., Ha a' nőtelen legény a' sült kan egeret eszik meg nem alhattya hogy azon a' télen meg ne házasodjon.
- <201. Roppant az almárjom, meghal valaki.>
- 201., Ha a' babot ültetvén az égre nézel sok tarka lész benne.
- 202., Ha valaki a' legelső őszi hóban meg mosdik igen fejr lész.
- 203., Ha a' kakas nappal kukorikol esső lész.
- 204., Csoportoznak a' tsókák fergeteg lész.
- 205., Ha a' Ludak a' vizbe, a' verebek a' porba fürdenek hosszas esső lesz.
- 206., Ha az egészséges szemü, a' fájós szemü embernek a' szemébe néz; meg fájósodik a' szeme.
- 207., Ha valamely Leány vagy özvegy Aszszony fél tsizmába jár a' házba annyi esztendeig férjhez nem mehet, a' mennyit úgy lép.
- 208., Mikor a' gyertyát mártják, nevetni kell felette s jobb égő leszsz.
- 209., Mikor jég esső kezd esni, a' pemetét ki kell vetni eleibe az udvarra s elkergeti.
- 210., Ha a' földet verik szél lész.
- 211., Ha a' Leány kérő a' moslékos désába meg forgatja a' botját el nyeri a' Leányt.
- 212., Úgy kell meg tudni a' Terhes Aszszonynak ha fija lész e? A' vagy leánya, hogy ha terhes korában a' székrül fel kelvén jobb kezére támaszkodik a' székhez fija lész, ha ballal Leány lész.
- 213., Ha a' Férfi embernek a' térde hegyes fiakat nemz; ha pedig gömbölyű Leányokat.
- 214., Ha Ujj Esztendő éjszakáján hajnalba piros almákkal itatsák a' marhákat abba esztendőbe kővérek lésznek.
- 215., Az etzetet ha jó akaratból ingyen adják, nem kell meg köszönni, mert el megy az etzet ágynak az ereje.
- 216., Ha a' kisleányt dél után keresztelik meg, késő fog férjhez menni. vid.

- Ladisl. Bartolomaeid. Memorab. Provinciae Csetnek, editu Neosol. 1799 8^a
pag. 57⁵
- 217., Hogy a’ meg hólt e[mbe]r haza ne járjon, bé zárt lakatot kell vetni a’
koporsójában. Vide Libro cit. pag. 59.⁶
- 218., Tavasztól fogva míg a’ kendert ki nem nyövik nem kell a’ pókhálót,
sem tsak a’ port is a’ ház faláról s padlójáról leseperti: mert el veri a’
jég a’ kendert: hanem tsak a’ ház földjét lehet kár nélkül seperi.
- 219., Aki valakitől valamelly marhát, lovat, ökröt, tehenet, vagy sertést
veszen, ha farkánál fogva húzza ki az ólbúl, jó szerentséje leszsz ahoz
a’ marhához.
- 220., Ha vásárnap esső esik, akkor egész héten minden nap esni fog.

⁵ Ld.: BARTHOLOMAEIDES, LADISLAUS: Memorabilia provinciae Csetnek, cum tabulis
aeri incis. Neosolii, 1799.

⁶ Uo. 59. p.

Az 1800 előtti, ún. régi könyvek kutatásához szeretne ez a rovat hozzájárulni. Már a 19. században elkezdődött a nyomtatott örökségünk felmérése: sokáig a *Magyar Könyvszemle* folyóirat *Magyar Könyvesház* című rovatában közölték az újabb könyvek adatait, majd bibliográfiába rendezték (RMK I–III. és pótkötetei, 1879–98, 1967, 1990–96, 2002–3). Az Országos Széchényi Könyvtárban létrejött kutatócsoport révén immáron sokkal rétegzettebben és a nyelvi hungarológiai szempont erősítésével újult meg ez a munka. (RMNY. 1–4, 1971–2013, elérhető: mek.oszk.hu), illetve a 18. századi adatok gyűjtésével kibővült (2005–2007). Legújabbban pedig a kutatás eredményei az Arcanum Kft-nek köszönhetően CD-ROM formában elérhetőek és az OSZK honlapján online-felületen kereshetőek (eRMK, elérhető: www.arcanum.hu). Ezentúl pedig részben ezeket kiegészítve, részben más szempontokkal dúsítva a rendszerezést, 2005 óta a magyarországi közös katalógus régi könyvtári anyagának legfrissebb könyvészeti tételei (MOKKA-R, elérhető: www.mokka.hu) szintén online módon kereshetőek és folyamatosan frissülnek. Mindemellett a '70-es évek óta főként szegedi kutatók vezetésével egy másik projekt keretében zajlik az 1750 előtti könyvjegyzékeknek a feltárása, kiadása (*Adattár, KtF.*, KKK etc. sorozat, www.eruditio.hu), mely lassan a végéhez ér. Vannak tehát leírások régi könyvekről és azok tulajdonosairól, s vannak adatsorok valaha létezett könyvtárakról, vagy éppen aukcióra bocsátott könyvgyűjteményekről. Úgy néz ki, hogy megérett az idő ezeknek az adatoknak az összekapcsolására: a közép- és kora újkori magyar olvasók világának megjelenítéséhez az egyik lehetőség ugyanis a könyvjegyzékek tulajdonosainak és a fennmaradt köteteknek az egybevetése, azok possessori és egyéb bejegyzéseinek a vizsgálatával. Ebben a rovatban tehát azoknak a kisebb közleményeknek, adatközléseknek szeretnénk teret adni, melyek az 1800 előtti régi irodalom kutatásához szorosan kapcsolódó filológiai újdonságokat tartalmaznak, s részint olvasmány-, részint könyvtörténeti adatok vagy összegzések. A rovat követelményeinek megfelelően ez 8-10 ezer karakteres közleményeket jelent, számonként akár két-három eset leírását. A cikkeket a megszokott módon a Szerkesztőség elektronikus levélcímére (fazekas@uni-miskolc.hu) kérjük eljuttatni.

Szólósi P. Pál diák ajándéka

A franekeri egyetemen Debreceni Ember Pálnak, a későbbi neves egyháztörténésznek volt tanulótársa Szólósi P. Pál. A debreceni kollégium adattára szerint régi ismeretségről van szó: Debreceni Ember Pállal egy évben subscribáltak (1678), s lett Ember Pál négy osztály köztanítója, Szólósi és Rápóti Pap Mihály pedig contrascriba, majd senior.¹ Szellemi rokonság is lehetett köztük: Szólósi Franekerben beszerzett descartianus Poiret-kötete,² és Ember Pál rajongása Descartes-ért is erre mutatnak.³ Ember Pál ugyanis Descartes-nak a világról mondott fizikai és csillagászati jegyzeteit idézte (kiadványban név nélkül, kéziratban a filozófust dicsérő jelzőkkel). Ehhez kapcsolódik két latin nyelvű Descartes-idézete, melyet 1701. április 26-án Szatmáron Martonfalvi Sámuelnek, sógorának az albumába jegyzett be, s emellett az antik és biblikus héber mellé magyar földön igen ritka módon, egy holland közmondást is citált hollandul s latinul egyaránt („Al wat de wereldt biet, iss roock; en ander s' niett.”).⁴

Franekerben 1686 februárjában mindketten, Szólósi és Ember Pál is Campegius Vitringánál disputáltak, és ezeknek a szövegét nyomtatásban is megjelentették.⁵ Ember Pál előbb van der Waeyennél, majd Vitringánál vitázott „Auctor et Defendens”-ként, mindkét esetben az egyiptomi tizcsapásról. A második részhez írt Szólósi héber nyelvű carment. És röviddel ezután még ebben a hónapban ugyanezt honorálva Szólósinak a *De morte universalis* témában tartott disputájához Ember Pál írt köszöntő verset. Ez utóbbi kiadványnak az egyik példányával pedig Szólósi kedveskedett Debreceni P. Istvánnak. A címlapon ez áll: „Reverendi àc Clarissimi Viro Dño Stephani P. Debreceni, E[cclesiae] K[irály] Darocziensis Pastori fidelissimo, Dño et Benevolo mitt[it]”. Majd a postázás sikerét, a könyv átvételét jegyzi az alatta álló sor: „1686 29 Aug. recepit Somlyaini. Per Egrejus D. P.”.⁶ (Az utóbbi anagramma feloldása bizonytalan.) Szólósi P.

¹ Intézménytörténeti források a Debreceni Református Kollégium Levéltárában. I. Szerk.: Szabadi István. Debrecen, 2013. (továbbiakban: SZABADI, 2013.) 321–322. p., 2866. sz.

² Poiret magyarországi hatásához újabban ld.: OLÁH RÓBERT: Újabb adalékok és helyesbítések Apáti Madár Miklós életrajzához. In: *Egyháztörténeti Szemle*, 2013. 4. sz. 6. p.

³ OJTOZI ESZTER: Szólósi Pál és Szatmári Pap János Németalföldön vásárolt könyvei. In: *Magyar Könyvszemle*, 1992. 4. sz. 351–352. p.; CSORBA DÁVID: „A sovány lelket meg-szépíteni”. Debreceni prédikátorok. (1657–1711) Debrecen, 2008. (Nemzet, Egyház, Művelődés, 5.) 215–217. p.

⁴ Ld. Martonfalvi Sámuel albumát: Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára, Oct. Lat. 458. f 47r. (Inscriptiones Alborum Amicorum, 388. sz. Online: <http://iaa.bibl.u-szeged.hu> – 2014. december.) Erre Ferenc Postma hívta fel a figyelmemet, s neki köszönöm az adatot.

⁵ RMK III. 3389., 3391. Ezek beazonosításához: POSTMA, FERENC – VAN SLUIJS, JACOB: Auditorium Academiae Franekerensis. Bibliographie der Reden, Disputationen und Gelegenheitsdruckwerke der Universität und des Athenäums in Franeker, 1585–1843. Leeuwarden, 1995. (Fryske Akademy, 460.) 91/1686.2., 91/1686.3. sz.

⁶ A Debreceni Református Kollégium régi könyves állományában található könyv jelzete: RMK 1068.

Pál disputáját Szatmár város bírójának, tanácsának, esperesének és lelkészének ajánlotta, s hazaérkezvén maga is a szatmári rectorok közé állt be ez év október 4-én, s ezt a posztot töltötte be 1688. szeptember 11-én hirtelen bekövetkezett haláláig.⁷ Királydaróc Szatmár vármegyei település, így ezek a reprezentációs küldemények egy postával is érkezhettek.

Mivel Debreceni P. István nevét az egyház- és irodalomtörténeti bibliográfiák, lexikonok nem jegyzik, így csak néhány kisebb adatból tudunk róla valamit. Nógrádi Mátyás, a debreceni esperes és püspök halálára készült verseskötetben (1681) szerepel mint királydaróci lelkész,⁸ és e szerint a könyvadományozás szerint 1686-ban még ezen a helyen dolgozott. Zoványi lexikona alapján ismert tény, hogy Szilágysomlyón 1673 után (1682-től biztosan, 1686-ig) Miskolci Csulyak Gáspár, majd 1687-től egy másik debreceni ismerős, a fenti debreceni püspök fia, Nógrádi Benedek lett lelképásztor.⁹ Feltehetően nem Debreceni P. István lett Somlyón átmenetileg lelkész, hanem Keresztelő János fejevételének napján eshetett meg ott – talán az ünnep, talán más ürügyén – az ünnepélyes könyvátadás. Azt tudjuk mindenesetre, hogy Szőlősi Pál a szomszédos városban, az őt támogató Szatmárban kapott rektori állást október elejétől, s itt szolgált rövidesen bekövetkező haláláig.

(Csorba Dávid)

⁷ BURA LÁSZLÓ: A szatmári református kollégium és diákjai, 1610–1852. Kolozsvár, 1994. (Erdélyi Tudományos Füzetek, 217.), 63., 65. p. Online: Erdélyi Magyar Elektronikus Könyvtár: <http://adatbank.transindex.ro> – 2014. december. A debreceni kollégium adattárának forrása azonban – tévesen – halálának idejét egy évvel korábbi időpontra, szeptemberre hozza, ld.: SZABADI, 2013. 322. p.

⁸ Parentatio lugubris super obitv ... D. Matth[iae] Nógrádi. Debrecini, é.n. [1681] (RMK II. 1480.) B1v.

⁹ ZOVÁNYI JENŐ: Magyar Protestáns Egyháztörténeti Lexikon. Szerk.: Ladányi Sándor. Bp., 1977. (3. kiad.) 407. p.

„Őrszavak” R. Várkonyi Ágnes emlékére

Sok-sok évvel ezelőtt együtt utaztunk Pannonhalmára, ahol a gimnázium diákjai vártak minket. A változékony magyar télben éppen egy havas, hófúvásos időszakot sikerült kifognunk, de fel sem merült, hogy lemondjuk az előadást. A tanárnő, Ágnes néni, hajthatatlan volt, megígérte, hogy este ott lesz a gimnáziumban: „Várnak minket, Gábor!” Az út bizonytalansága egyáltalán nem rettentette el, fel sem merült, hogy elakadhatunk, vagy hogy nem érkezünk meg időre. Ahogy magunk mögött hagytuk Budapestet, szinte elnyelt minket a kavargó hó. Gyórt szinte egyedülként szeltük át - még nem volt meg a várost elkerülő autópálya -, és ahogy rákanyarodtunk a Pannonhalmára vezető útra, már a sötétség is egyre sűrűsödött körülötünk. Az autó lámpáinak fényében kavargó, örvénylő hópelyheken kívül szinte semmi mást nem lehetett látni, az autó néha meg-megcsúszott, de valahogy mindig megtalálta az utat...

És miközben kint a tél volt az úr, mi az egész majd négy órás utazást végigbeszélgettük, művészetekről, irodalomról és történelemlről. Ott az autóban fogalmazódott meg először az a nagyon fontos gondolat, ami azóta is visszhangzik bennem: nincs egytényezős történelem. Ezt később egyik kötetének előszavában már így fogalmazta meg:

„A történelem soha nem volt egytényezős, soha nem vonult eleve kiszámított rendben. Többféle egységből, régebbi és újabb elemek bonyolult szövevényeiből sodródott össze, magával görgetve a véletlenek, a személyiségek eltérő alkatából következő mindennapi döntések, az előre ki nem számíthatóságok, a kockázatok sokaságát. Le kell bontani a linearitásban felfogott történelmi időt, a tökéletesedés gondtalan folyamatát, s számolni kell vele, hogy a többféle lehetőségéből valami kiszámíthatatlan adott egyetlen irányt, érvényesített egyetlen fejleményt és zárt be rövid távon sok más lehetőséget.”

Várkonyi Ágnes történelmi ars poeticájának esszenciája ez a gondolat. Az egymással összefüggő, egymást alakító alternatívák megismerése, feltárása nélkül nem ismerhető meg mindaz, amit történelemnek nevezünk, de talán még a mindenkori jelenünk sem értelmezhető. Ebből az összefüggéseket feltáró kutatói mentalitásból vezethető le életművének két legfontosabb karakterisztikus vonása. II. Rákóczi Ferenc monográfiája, vagy éppen Zrínyi Miklós kutatójaként mindig hangsúlyozta, hogy nem magányos hősről beszél. II. Rákóczi Ferenc és „munkatársai” – fogalmazott egyszer – vagy „Zrínyi Miklós és köre” volt kutatásainak célpontja. Az egyént, a személyiséget környezetével együtt mutatta be. Nálánál senki sem ismerte jobban a magyar történelemszemléletre oly nagy hatást gyakorló historizmus „személyiség-kultuszát”, de az egyéni kvalitások elismerése mellett pontosan tudta, hogy mennyire káros, ha az egyént kiemelve környezetéből tesszük kultusz tárgyává. A magyar történelemszemlélet sok torzulása éppen ebből a hibából ered. II. Rákóczi Ferenc az ő szemszögéből nem szabadságharcos, hanem államépítő volt. „Rákóczi állama”, ahogy sokszor

hangsúlyozta, valós és lehetséges alternatívát kínált az Oszmán Birodalom szorításából kiszabadult Magyar Királyság számára.

Történelmi hitvallásának másik nagyon fontos talpköve európaiságunk, az európai politikai összefüggésrendszerbe, kultúrába való beágyazódottságunk hangsúlyozása. Az erdélyi fejedelmek, Bethlen Gábor, a két Rákóczi György vagy Apafi Mihály és II. Rákóczi Ferenc politikai törekvései értelmezhetetlenek az európai kapcsolódási pontok feltárása nélkül. De Pázmányt, Zrínyit vagy Wesselényi Ferenc nádort sem látjuk helyesen, ha figyelmen kívül hagyjuk mindazokat a hatásokat, amit Európa a kultúrában, a politikai gondolkodásban a kora újkorban képviselt. Várkonyi Ágnes, a történészek közül egyedülként, hihetetlenül érzékenyen fordult a szimbólumok világa felé. A mindenkori gondolkodást meghatározó egyetemes európai szimbólumrendszer feltárása, magyarországi jelenléte és használata szinte minden művében jelen van. Zrínyi és a tenger, a sírás kultusza és Kemény János, a pelikán a fiaival, az idő szimbolikája, Mars és Vénusz „társolkodása” – minden egyes itt felsorolt tematika vagy szimbólumrendszer mögött rejtett tartalmak, történelmi értelmezések garmadája bomlik ki műveiben. A kora újkori államelméletek labirintus metaforáját történelmi hitvallásába is beemelte: „Ma már nyilvánvaló, hogy a végtelenbe nyíló emelkedés folyamata a múlt század álma volt, és labirintusokból keresnek kiutat az emberek.”

A társadalom, a szimbólumok világától egyenes út vezetett a természet világához. A történelmi ökológia szemléletmódjának, módszertanának és filozófiájának befogadása, majd hazai elterjesztése nem egyszerűen kitérő volt az addigi történelmi pályafutásában, hanem ennek a pályának szerkesztője. A történelmet a maga összetettségében vizsgáló tudós törvényeszerűen érkezett el arra a pontra, ahol már a természeti környezet és a társadalom kölcsönhatását is vizsgálni kellett. A székely falutörvények „megmaradásunkra való” kifejezése a mindenkori fenntarthatóság, a társadalom és a környezet egyensúlyát szem előtt tartó magatartása példája lett. Így születtek meg azok a munkák, amelyek a „környezet és végvár” kapcsolatát vizsgálják, vagy a „tudós asszonyok”, akiknek „megszóltak” a füvek, és egyszerre kitérő a házi patikát fenntartó arisztokrata hölgyek környezete, ahol a gyógyítás egyszerre zajlott a tanult orvosok és az évszázados tapasztalatokat hordozó füvesemberek szintjén.

Lehetetlen számba venni Várkonyi Ágnes életművét, és talán még nehezebb előszámolni azokat a munkákat, amelyeket az ő tanítása, példamutatása inspirált. Tanítványai úgy őrzik egy-egy gondolatát vagy megjegyzését, mint „őrszavakat”. A kora újkori nyomtatványok utolsó sorában a szedő a következő oldal első szavát is kiszedte, hogy a könyvkötő véletlenül se vesse el a lapok sorrendjét. „Őrszavak”, amelyek arra figyelmeztetnek, hogy soha ne feledkezzünk meg arról, hogy nincs egytényezős történelem.

Azon a bizonyos téli utazáson számtalan hasonló gondolat közepette suhantunk, szánkóztunk át a Vértesen, városon, falvakon, eszünkbe sem jutott a téli zimankó, észrevétlenül futott el az idő. Csak Pannonhalmán tértünk vissza a téli valóságba, amikor az autó egyszer csak megfeneklett a mély hóban az apátságához vezető utolsó emelkedőn. Úgy vontattak fel minket, de az előadás időben elkezdődött.

(Várkonyi Gábor)

In memoriam Ladányi Sándor (1937–2014)

Ladányi Sándor a Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Karának egykori dékánja, professor emeritusa 2014. július 12-én, életének 77. évében Budapesten hunyt el. Ladányi Sándor az 1978/1979-es tanév őszi félévétől kezdődően a Budapesti Teológiai Akadémia egyháztörténet tanára volt, majd az 1993-ban létrejött KGRE Hittudományi Karának oktatójaként tevékenykedett 2012-es, végleges nyugdíjba vonulásáig. Több mint három és fél évtizedre nyúlt oktatói tevékenysége mellett számos kiállítás és lexikon munkatársaként szolgálta egyházát és a tudományt.

Ladányi Sándor 1937. február 1-jén Kisújszálláson született. Érettségi vizsgát a Budapesti Közgazdasági Technikum Közlekedési Tagozatán 1955-ben tett, ezt követően 1955 és 1957 között az Építőipari és Közlekedési Műszaki Egyetem Közlekedés-üzemlépítő Kar vasútüzemeltető szakának hallgatója volt. A Budapesti Református Teológiai Akadémiára 1957-ben iratkozott be, ahol 1962-ben végzett, 1963-ban református lelkészi oklevelet szerzett. Segédlelkészi szolgálatát az Északpesti Református Egyházmegegyében végezte Madarász Lajos esperes vezetése alatt 1962 és 1964 között, ezen időszakban a főti, a biai és a bicskei gyülekezetekben hirdette Isten igéjét. Segédlelkészi szolgálatát követően 1964 és 1979 között a Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltárában tevékenykedett, ahol előbb segédlelkészi beosztásban, majd egyházkerületi levéltárosként, levéltárvezetőként, illetőleg levéltár-igazgatóként dolgozott 1979-ig. Levéltárnoki tevékenysége mellett az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán 1966 és 1969 között a történelem, majd 1970 és 1973 között a levéltár szakot végezte el. A Budapesti Református Teológiai Akadémia tanára 1979. október 1-jétől, ahol a Magyar Egyháztörténeti Tanszék – 2003-tól tanszékösszevonás következtében: Egyháztörténeti Tanszék – oktatója, 1997-ben egyetemi tanári kinevezést kapott. 2007. február 1-jén – életének 70. évét betöltve – nyugdíjazták, és „professor emeritus” címet kapott. Két alkalommal választották meg dékánnak, 1984 és 86 között, majd az 1993–94-es tanévben. A Hittudományi Kar doktori iskolájának vezetője volt 1997 és 1999 között.

Két kisdoktori értekezést készített el. Bölcsészdoktori oklevelét 1973-ban *A magyarországi protestáns egyházak vallásügyi helyzetének alakulása a szatmári békétől a Carolina Resolutioig c.* értekezésével védte meg az Eötvös Loránd Tudományegyetemen. A Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Karán 1996-ban nyújtotta be *Ráday Pál vallásügyi tevékenysége a szatmári béke után* című értekezését az egyháztörténet tárgyköréből. Ez a munka a KGRE Hittudományi Kara Egyháztörténeti Intézetének kiadványaként 1997-ben jelent meg. Mindkét értekezését az illetékes Doktori Tanácsok 1997-ben – a Magyar Akkreditációs Bizottság felhatalmazása alapján – PhD fokozattá minősítették.

Az 1970-es évek közepétől három évtizeden keresztül rendszeresen folytatott külföldi levéltárakban kutatásokat, illetve nemzetközi tudományos műhelyeknek volt munkatársa. Az Egyházak Világtanácsa tízhónapos kutatói ösztöndíjával 1976–1977-ben Bécsben kutatott. A Vrije Universiteit és a Gereformeerde Kerken támogatásával 1989-ben fél éves kutatói ösztöndíjat kapott, amit Amsterdamban tölthetett el. A „Stiftung Aktion Österreich Ungarn” támogatását 1994-ben nyerte el, amivel a *Der*

ungarisch-siebenbürgische Protestantismus und die Wiener Regierung zur Zeit Maria Theresias c. kutatási projektben vehetett részt.

A rendszerváltást követően vendégoktatója volt több budapesti felsőoktatási intézménynek. Az ELTE Bölcsészettudományi Karának Neveléstudományi Tanszékén 1991 és 1998 között tartott speciális kollégiumot „A református iskolák – iskolaügy története” meghirdetett témával. A Magyar Demokrata Fórum pártalapítványa, a „Haza és Haladás” Alapítvány Kölcsey Akadémiája által indított újságíró iskolában 1992-től előadássorozatot tartott a református egyház történetéről. A Budapesti Műszaki Egyetem Társadalomtudományi Intézete keretében 1994-től felkérést kapott egyháztörténeti előadások tartására.

Ladányi Sándor egyháztörténeti munkássága négy jól elkülöníthető téma köré csoportosítható: (1) A rendszerváltozásig jobbra a 18. századi protestáns egyháztörténettel foglalkozott. (2) Az 1990-es évek második felétől egyre inkább fordult a rövid huszadik század magyar köztörténeti fordulópontjai idején szerepet vállaló magyar református lelkészek tevékenysége felé. (3) Az 1970-es évektől folyamatosan foglalkozott peregrináció-történettel. (4) Lexikont is szerkesztett, és szócikkekhez adatokat gyűjtött, elsősorban lelképásztorok életrajzai kapcsán.

Levéltárosként az 1970-es években többek között a Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Gyűjteményének Levéltárában őrzött iratok segédleteit állította össze *A Magyarországi Református Egyház levéltári anyagának fondjegyzéke, A Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Gyűjteményének kéziratkatalógusa: 1850 előtti kéziratok* címmel. A Dunamelléki Református Egyházkerület levéltárosaként nyitva állt előtte a lehetőség, hogy a Ráday család és azon belül Ráday Pál munkásságát alaposan, primer forrásokra támaszkodva dolgozza fel. Publikációinak jelentős részét így Ráday Pál (közéleti tevékenysége, kegyességi lelki élete) és a 18. századi magyar protestáns egyháztörténet alkotják. Mindkét kisdoktori értekezésének gerincét képező forrásokra ezen időszak alatt talált rá. Ezzel a II. Rákóczi Ferenc-féle szabadságharc és az azt követő évtizedek alaposabb tanulmányozását végző köztörténészek csoportjához csatlakozott. Oktatói tevékenységének kezdeti időszakában tovább folytatta a 18. századi magyar protestáns egyháztörténet forrásainak feltárását, közreadását.

A rendszerváltozást követően egyre nagyobb figyelem irányult az egyháztörténetre, különösen is a magyar egyháztörténetre. Ladányi Sándor számos konferencián mutatta be a magyar református egyháztörténetet, kiemelten a diktatúrák alatti lelképásztori és világi egyházvezetői tevékenységek értékelését. A II. világháborút követő egyházkormányzókrol hiánypótló életrajzi tanulmányokat készített el. Levéltári kutatásainak eredményeit tanulmányokban adta közre, elsősorban egyházi szaklapokban. Kiemelten foglalkozott az 1956-os forradalomhoz kapcsolódó események feltárásával és értékelésével. E témához kapcsolódó írásai az 50. évfordulóhoz igazodva önálló kötetbe rendezve jelentek meg *A magyarországi református egyház 1956 tükrében* címmel a Mundus Kiadó gondozásában. A modernkori református egyháztörténet iránt érdeklődő kutatókat segítette, támogatta.

Egyháztörténeti szemináriumi óráinak visszatérő eleme volt a külföldi egyetemjárások feltárása és eredményeinek értékelése, azaz a peregrináció-kutatás. Ezzel kapcsolatos tudományos és személyes élményeit mindig

előszeretettel osztotta meg a diákjaival. A hollandiai peregrináció-kutatás eredményeit 2007-ben Bozzay Rékával közösen publikálta a *Magyarországi diákok holland egyetemeken, 1595–1918* című kötetben.

Ladányi Sándor neve már munkásságának első felében összeforrt a lexikonszerkesztéssel. A Magyarországi Református Egyház Zsinata Tanulmányi Osztályának megbízásából 1972 és 75 között készítette el a Zoványi Jenő által írt *Egyháztörténeti lexikon* átdolgozását, kiegészítését. Az 1977-ben megjelent *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon* mind a mai napig segíti az egyháztörténet iránt érdeklődőket a tájékozódásban. Ezen lexikonszerkesztői munka során már az 1970-es években számos olyan problémával szembesült, amelyek miatt akkor nem bővíthette a rábízott kéziratot. Szócikkekét éppen ezért több évtizeden keresztül nem publikált, de megkezdte azon alapkutatásokat, amelyeknek eredményeit a rendszerváltás után már szabadon közölhetett. A magyar és nemzetközi újabb kurrens lexikonok szerkesztői közé kapott meghívást, így munkatársa volt számos nagy vállalkozásnak: *Új magyar életrajzi lexikon*, *Révai új lexikona*, a *Magyar nagylexikon*, *Biographisches-Bibliographisches Kirchen Lexikon*, *Österreichisches Biographisches Lexikon*, *Religion in der Geschichte und Gegenwart* (3. kiadás).

Ladányi Sándort melegszívű, visszahúzódo, ámbár mindig anekdotázó tanárként ismerhette a diákság. A hozzáforduló hallgatókat mindig segítette, támogatta, több tanítványát indította el a tudományos pályán. Szemináriumi órákon a 20. századi magyar református egyháztörténeti források olvasása közben előszeretettel használta a nyelvi humor rejtette maliciózus kritikát, ezzel is biztatva diákjait a kritikai szemléletre.

(Molnár Sándor Károly)

A bécsi Augustineum és Magyarország Piliscsaba, 2014. december 4.

A bécsi egyházi elítképző magyar növendékeire vonatkozó, kiterjedt alaputatást lezáró egyháztörténeti konferenciára került sor a piliscsabai lazarista Szent Vince Szakkollégiumban az MTA-PPKE „Lendület” Egyháztörténeti Kutatócsoport szervezésében.¹ A konferencia háttérét a Bécsi Egyetem Katolikus Teológiai Karának Történeti Teológiai Intézetével (Universität Wien, Katholisch-Theologische Fakultät, Institut für Historische Theologie) együttműködésben végzett nemzetközi projekt adta, amelynek keretében a bécsi egyházi elítképző intézet, a Frintaneum, más néven Augustineum magyarországi növendékeinek életútját tárták fel és sűrítették lexikon-szócikkbe a résztvevők. A szimpózium lehetőséget adott ezek továbbgondolására, a Magyarország különböző egyházmegyéiből érkezett teológushallgatók későbbi karrierjének bővebb ismertetésére, a forrásadottságok, életutak összevetésére.

Az első szekciót TÖRÖK JÓZSEF professzor és TUSOR PÉTER kutatócsoport vezető szavai nyitották. Az előbbi hangsúlyozta, hogy a magyar történetírás az egyházi elit kutatása nélkül nem lenne teljes, az utóbbi pedig a projekt megszületésének háttérét, egyetemi és akadémiai beágyazottságát és az abban rejlő lehetőségeket vázolta. Rámutatott továbbá, hogy a feltárás tudományos és finansziális keretét magyar részről az MTA-PPKE „Lendület” Egyháztörténeti Kutatócsoport biztosította, személyi háttérét pedig a kutatócsoport munkatársai és jelentős számban a PPKE BTK történelem szakos képzésében részt vevő hallgatók adták. Kezdeti 2013 őszére nyúlnak vissza, ekkor dolgozták ki ugyanis a kutatás metodikáját. Az, hogy másfél évvel később már az eredményekről adhattak számot, egyértelműen a bölcsészkar egyháztörténeti képzés sikerének tekinthető. Különösen, hogy az elkészült lexikon-szócikk nemet nyelvű lexikonban látnak napvilágot, amely a hazai tudományos élet eredményeinek integrálódását segíti a nemzetközi tudományos életbe.² Nyilvánvalóan a tudományos munka az alaputatás elvégzésével és a szócikk megírásával nem ért véget; a szövegek lektorálása, korrigálása még a jövő feladata.

A megnyitó után FAZEKAS ISTVÁN a tizenhárom győri egyházmegyes és nyolc pannonhalmi bencés növendék pályájának bemutatásán keresztül a kutatás metodikáját részletezte. A forrásörző helyek felsorakoztatásakor felhívta a figyelmet arra, hogy mivel a Frintaneumba történő felvétel engedélyeztetése uralkodói feladat volt, aki később is figyelemmel kísérte a növendékek sorsát és egyházmegyében betöltött funkcióját, a bécsi Haus-, Hof- und Staatsarchiv anyaga – a vonatkozó magyar levéltárak dokumentá-

¹ Készült az MTA-PPKE „Lendület” Egyháztörténeti Kutatócsoport keretében. A konferencia részletes programja, hanganyaga elérhető az interneten: MTA-PPKE „Lendület” Egyháztörténeti Kutatócsoport / Kronológia / 2014. Online: <http://www.institutumfraknoi.hu> – 2014. december.

² A nemzetközi együttműködésről és a tervezett lexikon kötetéről részletesen ld.: Das „Projekt Frintaneum“: Das Priesterkolleg St. Augustin „Frintaneum“ in Wien 1816-1918: Kirchliche Elite-Bildung im Donau-Alpen-Adria-Raum. In: Universität Wien. Kirchengeschichte / Forschung / Forschungsprojekte. Online: <http://kg-ktf.univie.ac.at/> – 2014. december.

ciója mellett – elsőrangú vizsgálódási terepet kínál. A biogrammok megírásának kihívásai között megemlítette a névváltoztatások, fokozatszerzés problémáját (az utóbbira nem minden esetben, illetve többször csak később került sor), a nemzetiségi hovatartozás kérdését, s azt is, hogy a személyi iratanyag hiánya miatt sokszor a személyi kapcsolatrendszer nem lehet feltárni, így a személyek ritkán válnak személyiségekké. A különböző forrásokban fellelhető elszórt adatok megfelelő kontextusba helyezéséhez pedig hiányoznak a 19. századra vonatkozó alapkutatásra épülő általános egyháztörténeti munkák.

A következő előadó, RÉTFALVI BALÁZS a szombathelyi növendékek integrációs stratégiáit ismertette. Az egyházmegyéből mindössze heten tanulhattak a Frintaneumban, közülük legtöbben az 1860-as évek előtt. Az utolsó hallgatót közel harmincéves szünet után, 1911-ben Mikes János püspök küldte. Azt, hogy a főpásztorok ilyen hosszú ideig nem küldtek növendéket, az előadó véleménye szerint az egyházpolitikai küzdelmek is befolyásolhatták. A kutatást nehezítette, hogy mindössze egy növendék perszonáliája maradt fenn (a későbbi nagyprépost és káptalani helynök, Stegmüller Károly rendezlen iratanyaga), az 1822 előtti Acta Cancellariae-ben található szűz iratokhoz nincsenek mutatókönyvek, a 19. század első felének iratanyagában jelentős selejtezések történtek, sok plébániai iratanyag pedig megsemmisült. Így az életrajzok összeállítása meglehetősen időigényes és a mélyebb összefüggések feltárása nehéz. A növendékek származása, nemzetiségi hovatartozása (németek, magyarok) vegyes, hét személyből ketten vállaltak később aktív politikai szerepet. Elsősorban plébánosi, tanári karriert futottak be, nem kaptak jelentősebb egyházkormányzati funkciót az említett Stegmülleren kívül. Az előadó végső megállapítása az volt, hogy bár az Augustineum célja a birodalmon belüli integráció elősegítése volt, ezt a szombathelyi egyházmegyében nem igazán sikerült megvalósítani.

A szekció munkáját FOGL KRISZTIÁN előadása zárta, melyben a veszprémi egyházmegyéből érkezett húsz hallgatót vette sorra. Először a primér forrásadottságokat tekintette át, kiemelve az Veszprémi Érseki és Főkáptalani Levéltárban az Acta Personalia és az Acta Diocesana fondokat, melyek közül az utóbbiban tanulmányi előmenetelükről is talált információkat, valamint az egyházmegyei adatlapokat. Előfordult, hogy a szakirodalomban tévesen szereplő születési dátumot sikerült az Augustineumba küldött felterjesztés tanulmányozásával pontosítani. Oroszvári Lászlóról nem talált adatot, feltételezése szerint előfordulhat, hogy szerzetes volt. Többségük a veszprémi egyházmegye területén született, négyen jártak a bécsi Pázmáneumba. A későbbiek során többen pápai titkos kamarások, pápai titkos káplánok, pápai prelátusok, címzetes apátok, prépostok lettek. Mindössze egy tényleges javadalmazott apát akadt köztük. Általában az egyházmegyei közigazgatásban vagy oktatásban tevékenykedtek, politikailag nem voltak aktívak. Az előadó a kimagasló egyházi karrier sorában – többek között – Luttor Ferenc, Lukcsics József, Hoss József és Palotay Ferenc pályáját említette.

A második szekciót a Veszprémi Hittudományi Főiskola docense, GÁRDONYI MÁTÉ vezette. Az első négy előadás hasonló szerkezeti vázra épült, sorra véve a kutatás során tapasztalt kihívásokat (gyakran említve a névváltoztatásokat, személyes iratanyagok hiányát, dokumentáció aránytalanságát vagy a létező szakirodalom pontatlanságait), az adott egyházmegye növendékeinek hátterét, nyelvi műveltségét, a későbbi frintaneista karrier fő csa-

pásirányait (oktató, plébános, egyházmegyei szentszéki adminisztrációban szolgáló pap), irodalmi, teológiai, tudományos munkásságukat egy-egy kiemelkedő példán keresztül. KANÁSZ VIKTOR a székesfehérvári frintaneista papokról beszélt. Kutatását segítette, hogy a tizenegy vizsgált személyiségből hét personalíja rendelkezésére állt – habár aránytalanságok az iratanyagban előfordultak –, valamint egy vízügyi szakember, FORINTOS ATTILA folyóiratokból összegyűjtötte a papság különféle tisztségviselésére vonatkozó információkat. A volt frintaneisták túlnyomóan falusi származásúak, sokan tanultak a Frintaneum előtt a Pázmáneumban. Politikai nézeteik általában a forrásokból nem rekonstruálhatók. Közülük komoly tudományos munkásságot Kanász megállapítása szerint csak Pellet Ödön fejtett ki.

A következő előadó URBÁN MÁRTA volt, aki az Augustineumban végzett tizenegy pécsi pap későbbi karrierjét vizsgálta. Személyi iratanyagok tekintetében kevésbé volt szerencsés, mindössze egynek sikerült a hagyatékát fellelnie a budapesti Hittudományi Kar levéltárában, illetve még egy főre sikerült itt információt találnia, viszont csak a rendes tanári kinevezés utánra vonatkozó iratokat. Így a korábbi dokumentáció és a többi növendék életútja feltárása tekintetében az elszórtan megtalálható lokális forrásokra támaszkodhatott, melyek közül például a funkciós könyvek átnézése nagyban segítette a munkáját. Megállapította, hogy a pécsi frintaneisták közül csak egy volt nemesi származású, többségük kitűnő eredménnyel végzett, több nyelven beszéltek – melyben közrejátszhatott, hogy többen horvát származásúak voltak –, hatan később szemináriumban tanítottak, egy személy lett országgyűlési képviselő. Nagy számban találjuk meg a nevüket a pécsi káptalan későbbi javadalmas vagy címzetes tagjai sorában, illetve az egyházmegyei adminisztráció vezető pozícióiban.

ZOLNAI TAMÁS a váci frintaneista papi életpályákat rekonstruálta. A tizenhárom növendékből tíz a váci egyházmegyében született, mind a pesti egyetemen, mind pedig a Pázmáneumban öt-öt fő tanult. Mindössze hárman lettek később címzetes vagy javadalmas kanonokok, irodalmi tevékenységet pedig négyen fejtettek ki: Bolgár József, Máté Zsigmond, Liebner János és Kovács Sándor. Az utóbbi életútja ívelt a legmagasabbra: 1944-ben XII. Pius a szombathelyi egyházmegye megyéspüspökévé nevezte ki. A többiek karrierje az oktatás, lelkipásztorkodás vagy mindkét tevékenységi körben teljesedett ki, olykor a szentszéki adminisztrációban tisztségek viselésével. Az előadó valamennyire több példát hozott, felhívta a figyelmet rá, hogy életpályájukat a nem frintaneista papok karrierjével érdemes lenne összevetni.

A következő előadásban SÁGI GYÖRGY a kalocsai (tizenkét fő) és csanádi (tizennégy fő) egyházmegyei növendékek életrajzát ismertette. A forrásadottságok részletezését követően a származásukat, későbbi karrierüket vette össze, valamennyit példákkal alátámasztva. Megállapította, hogy többségében polgári családból származtak, de öt nemesi sarj is előfordult a növendékek között, valamint néhányan földműves vagy munkás családi háttérrel rendelkeztek. Ketten kiléptek az egyházi rendből, egy harmadik fő fontolóra vette, ketten a Frintaneumban folytatandó tanulmányaik megkezdése előtt hunytak el. Két főre vonatkozóan (Nardi Ferenc, Guoth Adolf) nem sikerült információt találnia. Többen a papi utánpótlás nevelésébe kapcsolódtak be. Jelentős tudományos, irodalmi munkásságot hatan fejtettek ki.

Közülük jelentősebbek Juhász Kálmán, aki a csanádi egyházmegye történetét írta meg, és Czapik Gyula, a későbbi egri érsek.

SZIRTES ZSÓFIA az Egri Főegyházmegyei Levéltár „Frintaneum-fondját” elemezte. A mindössze egy doboznyi iratanyag rendkívül értékes forrás különösen az 1816–1819-es időszak tekintetében, amikor a prímási szék betöltetlensége idején az egri érsek, báró Fischer István tartotta kézben országos szinten a Frintaneum ügyeit. Szirtes először Fischer közvetítő szerepét vizsgálta, kikkel állt kapcsolatban, illetve kikkel levelezett, majd az ügyek jellegére tért ki. Megemlítette, hogy a dobozban megtalálhatók az Augustineum alapításával kapcsolatos tájékoztatás, a leendő növendékek kiválasztásával, jelölésével kapcsolatos dokumentumok, ajánlások, ezek kérése vagy megadásuk akadályait soroló iratok, bizonyítványok bekérése, továbbítása, táblázat összeállítása, uralkodói jóváhagyás után a teendők tisztázása. Az egri érsek általában továbbította az ajánlásokat, egy esetben nem, amikor a Központi Szemináriumból negatív jellemzést kapott a jelölről. Az előadó ezt követően a forrástípusokat sorolta, majd az 1820–1914-re vonatkozó, sokkal hézagosabban meglevő iratokra tért ki röviden, megemlítve, hogy az ekkori frintaneisták közül hárman is püspöki méltóságra emelkedtek (Roskoványi Ágoston, Párvy Sándor és Tóth Tihamér). Előadását a forráscsoport hasznosíthatóságára vonatkozó felvetésekkel zárta.

Az utolsó felszólaló, BENCZIK FANNY az első négy előadó által követett metodikához tért vissza, különös gondot fordítva az általa kutatott kilenc esztergomi frintaneista (az összes létszáma: harmincöt fő) irodalmi munkásságának ismertetésére. Cikkeik szinte valamennyi korabeli katolikus lap hasábjain (pl. *Vigilia*, *Religio*, *Új Magyar Sion*, *Egyházi Közlöny* stb.) megjelentek. Aschenbrier Antal ezen kívül a katolikus autonómiáról írt könyvéről ismert. Kiss Károllyal kapcsolatban, aki az angolkisasszonyok zugligeti novíciátusának volt a káplánja és gyóntatója, az előadó felhívta a figyelmet arra, hogy mostanában került sor a zugligeti rendház vonatkozó iratanyagának rendezésére, amely új, hasznos adalékkal szolgált a róla szóló szócikk megírásához.

A szekciót GÁRDONYI MÁTÉ zárszava és TUSOR PÉTER összegzése zárta. Gárdonyi hasznos tanácsokkal látta el a lexikon-szócikkeket megíró egyetemi fiatalságot és rámutatott, hogy a 19. századi általános egyháztörténeti munkák, egyházmegyei alap kutatások, monográfiák hiánya kiváló terepet kínál a vizsgálódásra. Tusor pedig az előadások hallgatása során nyert általános benyomásokat összegezte. Megállapította, hogy ezek szerint a Frintaneumnak a távoli egyházmegyékben volt nagyobb a súlya, viszont a kutatás számára a nyugat-magyarországi levéltárak tartogatták a legtöbb kihívást. Szintén rámutatott, hogy a növendékek meghatározó hányada bekerült az egyházmegyei közigazgatásba, oktatásba – tehát a képzés elérte célját. Mindössze egyharmaduk volt karrier szempontjából kontraproduktív. Mondandóját azzal a megjegyzéssel zárta, hogy a projekt megvalósítása és – még gondos lektorálás, németre fordítás előtt álló – eredményei megjelentetése a Böhlau Verlagnál nemcsak a „Lendület” kutatócsoport működési keretétől szolgáló katolikus egyetemnek és tudományos akadémiának, hanem a ma-nyar egyházi tudományosságának is méltán vállalt büszkesége lehet.

(ism.: Tóth Krisztina)

Felekezeti és társadalmi identitás

Miskolc, 2014. december 6.

A Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Kara Történettudományi Intézetének 2014 márciusában újonnan alakult kutatócsoportja „Felekezeti és társadalmi identitás” címmel rendezett tudományos konferenciát, amelyre társintézmények is meghívást kaptak. A konferencia létrejöttét az annak helyet adó Lévy József Református Gimnázium és az Egyháztörténeti Szemle Folyóirat is támogatta. Gyulai Éva, a Történettudományi Intézet igazgatója és Ábrahám Tibor, a Lévy József Gimnázium igazgatója köszöntőjével vette kezdetét az ülés. A társadalomtörténettel foglalkozó kutatócsoport létrejöttének célját és eddigi munkáját Tóth Árpád ismertette az egybegyűltekkal. Az eddigi műhely kereteket kinőve, ez a tudományos ülés volt a csoport első nyilvános bemutatkozója. A konferencia Martin Schwartner gondolatára épült, miszerint Magyarország az az állam, amely rendi és felekezeti szempontból a legtagoltabb egész Európában. Az előadók a felekezeti és a társadalmi identitás kölcsönös kapcsolatának elemzésére vállalkoztak a 16. századtól napjainkig terjedő időszakban. A szervezők tervei szerint az elhangzott előadások nyomtatott formában is meg fognak jelenni.

Az első előadó NÉMETH ISTVÁN (Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára) az *Elnyomás vagy reform? Rekatolizáció a magyarországi szabad királyi városokban* c. előadásában a várospolitikát és az egyházpolitika összefonódásáról beszélt. A nagyjából 1670-től az 1730-as évek elejéig tartó időszakban alakult ki a központosított, abszolutista államigazgatás a magyarországi szabad királyi városokban. Első lépésként az osztrák Örökös Tartományokban már alkalmazott intézkedéseket vezettek be 1672-ben: ennek első eleme az állami felügyelet kiterjesztése volt, amelynek célja a központi politika érvényesülésének előlendítése, illetve az államfinanszírozási megkönnyítése volt. A második szembevetendő jele az erős ellenreformáció kiterjesztése, amelynél a katonai karhatalom alkalmazásától sem riadt vissza a birodalom. A folyamat kulcsa az 1690. esztendő volt: ekkor jelennek meg egységes utasítás szerint az összes szabad királyi városban a katolikus választóbiztosok, akik már tettelesen is beavatkoztak a városok önkormányzatába. Feladataik között szerepelt a város pénzszerzési lehetőségeinek megemlése, az adóhátralékok csökkentése, a római katolikus többségű városvezetés kialakítása. A Wahlkommissar-ok első generációja idegen származású, városi-polgári háttér nélküli és legtöbbször szakszerűtlen is volt, azonban a következő generációk már jogi képzettséggel rendelkeztek, és erős társadalmi kapcsolatrendszert építettek ki. A kirendelt kormányzati biztosok helyzete nem volt könnyű, jelenlétüket nem nézte jó szemmel a városi vezetés.

TÓZSA-RIGÓ ATTILA (Miskolci Egyetem BTK Történettudományi Intézet) egyik ismert, szűkebb kutatási témájához tért ismét vissza *A személyes identitás reprezentációi. A felekezeti megjelenése a kora újkori bécsi végrendeletekben* c. előadásában. Az elemzés alá vont forráscsoportot a csekély számú, ám viszonylag folyamatos anyagot képező bécsi végrendeletek adják a 16. század végéről. Bécs fogékony volt a lutheri tanokra, ugyanakkor a Habsburg birodalmi fővárosban az állami adminisztráció rányomta bélyegét a felekezeti, az egyéni és a kollektív identításra. A protestáns ta-

nokat 1571-ben elismerik az örökös tartományokban, de ez a szabadság nem vonatkozott a városi polgárookra. A vizsgált végrendeletek java része 1577 és 1784 között keletkezett, illetve egy az 1599. évben íródott. A kutatás célja a végrendelezők felekezeti identitásának, vallási hovatartozásának megállapítása volt. A Tózsza-Rigó által már korábban elemzett 16. század eleji pozsonyi végrendeletek azt mutatták, hogy a kegyes adományok, kegyes rendelkezések végrendeletekben betöltött szerepe jelentősen átalakult a század folyamán. A katolikus egyház anyagi érdekei miatt igen nagy figyelmet fordított ezen adományokra, amiért a reformáció hívei részéről gyakran támadás érte. A bécsi források kapcsán nem lehetett ilyen irányú kutatást végezni, mivel a végrendelezési gyakorlat előzménye nem ismert. A bécsi testamentumokban szintén megfigyelhetőek a Szentháromságfohászok, amelyeket a protestánsok nem vetettek el. Mindössze egy végrendelezőről lehetett minden kétséget kizáróan megállapítani, hogy protestáns volt: Hieronymus von der Au, bécsi kereskedő több augsburgi kereskedővel is kapcsolatban állt, illetve kamarai és magyarországi forrásokban is megjelent. Az 1577-ben íródott végrendeletben tetten érhető a felekezeti identitás: akarata szerint a kiskorú gyermek rokonára hagyott pénzüsszeget csak akkor szabad majd a fiúnak átadni, amennyiben anyja az ágostai hitvallás szellemiségben neveli fel. A birtokában lévő könyvgyűjteményét protestáns szellemiségben tanító iskolára hagyományozta. A bécsi testamentumok további vizsgálatához elengedhetetlen további források bevonása, állapította meg Tózsza-Rigó Attila.

VARGÁNÉ BALOGH JUDIT (Miskolci Egyetem BTK Történettudományi Intézet) *Felekezeti csoporttudat a székely elitben a 17. század második felében* c. előadásában bemutatta, hogyan változott a székelyek vezető rétegének vallási identitása. A 16. században erős unitárius elitet találunk Erdélyben, amely a felekezeti arculatát tekintve rendkívül tagolt volt. A felemelkedő székely elit mind unitárius volt, akik a 15 éves háborúban felmorzsolódtak. Bethlen Gábor református lévén a háromszéki és csíki református családokból – például Bélydy, Lázár és Mikó - igyekezett kialakítani egy új székely elitet, amely a Rákócziak alatt új tagokkal bővült. Ugyanakkor a katolikus csíki főkapitány, Petki István és köre – például Apor Lázár, az Imecs család – erősen kötődött Báthori Zsófiához, II. Rákóczi György katolikus vallású feleségéhez. A fejedelemasszony udvarában gyűltek össze a katolikus székely ifjak és hajadonok, akiket a háromszéki főemberek – például a Kálnoky és a Mikes családok fejei - házastítottak ki. A 17. század végére a katolikus székely elit minden fontos vezető pozíciót elfoglalt, míg velük szemben nem állt fel erős református vagy unitárius elit. Nem érezték szükségét, hiszen a fejedelem református volt, az unitáriusok pedig szétforgácsolódtak. Bethlen álma, a református kapcsolati háló nem valósult meg.

KARDOS TÍMEA PhD-hallgató (Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK) a *Thököly Imre vallásossága a források alapján* c. előadásából egy mélyen vallásos, illetve a protestáns hitért, egyházért sokat tevő fejedelmet ismerhettünk meg. Az ősei hitét követő Thököly épp felekezete miatt érezte magát bizonytalanul a gyámja, Apafi udvarában. Feleséget is Munkácson talált a katolikus vallású Zrínyi Ilona személyében. A házastársi levélváltások arról adnak tanúbizonyságot, hogy a különböző hit nem választotta el a feleket; gyakorta vallották, egy az Isten. Naplóbejegyzéseiben is sokszor

megjelenik, hogy Thököly a nemzetért, a hazáért és a vallásért harcol – a szabadságért, a lelki szabadságért: templomokat és iskolákat adott vissza a protestánsoknak Eperjesen, Lócsén, Késmárkon és Sárospatakon. Az 1683. évi kassai országgyűlésen biztosította a három bevett vallás működését. Földi életének utolsó óráiban a református Komáromi János készítette fel a Teremtőjével történő találkozásra.

A Vallás – pestis – túlélés. A csetneki 1710-es pestisjárvány után bekövetkezett viselkedésbeli változások c. előadásában BAROS–GYIMÓTHY ESZTER PhD-hallgató (Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK) az egykori Gömör megyei település evangélikus lakosainak házasságkötési szokásait mutatta be. Az anyakönyveket, amely Csetnek anyaegyház, Gencs, Rekenye és Sebespatak filiák lakosainak adatait is tartalmazza, az 1680-as évektől vezették, így az 1710. évi, óriási pusztítást végző pestis előtti házasságkötések jellemzői is ismertek. Elmondható, hogy a 17. század végén és a 18. század első évtizedében az egyházközség hívei az egyházi szabályoknak, előírásoknak és a mezőgazdasági munkák ritmusának megfelelően tartották az esküvőiket. Nem tapasztalható ez a szabálykövető magatartás viszont a házasságkötések napjának kiválasztása kapcsán. 1692 és 1706 között szinte csak vasárnap léptek a párok az oltár elé, amit az egyház a 16. század végétől újra és újra tilt. 1707-től egyre nagyobb számban jelennek meg a keddi esküvők. A pestisnek 1710. június és szeptember között közel 790 fő áldozata volt. Az isteni ítélettől megrettent lakosok bűnbánóan, minden egyházi törvényt betartva házasodtak az elkövetkezendő 2 évben: a tilalmas időszakok előtti utolsó szabad napokat is kihasználva, legtöbbször kedden léptek házasságra. Legelőször az özvegyek kötötték házasságot, hogy a sérült családi egységek újra működőképeseek legyenek.

Meghódolni vagy ellenállni? Az oszmán hódoltatásra adott válaszok a Vas megyei falvak közösségei és egyedei részéről c. előadásában ÚJVÁRY ZSUZSANNA (Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK Történettudományi Intézet) egy rendkívül különleges összeírás vizsgálati eredményét mutatta be a hallgatónak. Pálffy Pál nádor rendeletére 1649-ben összeírtak Vas megyében, a hódoltság peremvidékén elhelyezkedő 199 települést. Az összeírás célja az 1606-os bécsi béke utáni helyzet pontos felmérése volt. Majdnem mindegyik település esetén ismert a behódolás ideje, és a kutatási eredmények azt mutatják, hogy a behódolt falvak közel 55%-a háborúban, míg 45%-a békeidőben hódolt be. Hogyan is történt ez? Egy-egy közösség vagy egyén miért és milyen módon tudott ellenállni a hódoltságnak? A válaszok közös tényezője mindenképpen az erős szellem, amelynek a felekezeti identitás is a része volt. A források tanúbizonyságot adnak arról, hogy néhány elhurcolt lakosért az egész falu behódolt inkább, bízva abban, hogy ki tudják váltani őket! Az elhurcoláson kívül bevett szokás volt még a török részéről, hogy fenyegető levelet küldött a falunak akár többször is, amelyben a behódolásra szólított fel. Amennyiben nem érkezett meg a kívánt összeg a faluból, a török csapatok megrabolták a közösséget; egyszer, kétszer vagy akár háromszor is. Azok a falvak, amelyek ilyen sokáig ellenálltak, nagy bátorságról tettek tanúságot. Ekkor az ellenállókat megölték, a lakosokat elhurcolták, és sok esetben törökké tették őket.

SZABADI ISTVÁN (Tiszántúli Református Egyházkerületi Levéltár) *Ambrus Gedeon, az ördögidéző krasznarécsei prédikátor* c. előadásában egy 1795–1796-ban lefolytatott peres eljárás anyagát és a mögötte meghú-

zódó egyéni érdekeket ismertette. A peranyag alapján Faggyas István esperes Ambrus Gedeon lelkészt jakobinizmussal, ördöngösséggel és kincskereséssel vádolta meg, melyek közül az első kettőt a lelkész a per alatt mindvégig tagadta. A vád másik részét a lelkész erkölcstelen, nem józan életvitele alkotta, amellyel a tanúvallomások alapján az őt meghívó hívek tisztában voltak, de ennek ellenére a parókián mindenki szerette. Az anyagi gondokkal küzdő Ambrust egyik ivócimborája, a kocsmáros is feljelentette, mert a lelkész megitta a rábízott bort. A kincskeresés vádját Ambrus lelkész elismerte, többek között látókat fogadott fel, megszentelt gyertyát használt, és misét mondatott, hogy a vágyott kincset megtalálja. A kincskereső ember a korban nem volt elszigetelt jelenség. A keresők hite szerint a szerzetesek rá tudták venni a kincset őrző démonokat arra, hogy azt a részükre átadják. Így tehát a katolikus papok és szerzetesek elengedhetetlen faktoraik voltak a kincskeresésnek, amit nem tartottak fekete mágiának. A megtalált pénzt pedig csak jó célokra szabadott felhasználni. A per igazi mozgatórugója maga az esperes volt, aki a récei lelkészi hivatalba rokonát szerette volna ültetni.

UGRAI JÁNOS (Miskolci Egyetem BTK Tanárképző Intézet) az *Öreg lelkész nem lelkész? Vita a reformkorban az idősödő lelkészek további foglalkoztatásáról a Tiszáninnen Református Egyházkerületben* c. előadásában egy nem csupán a református egyházra jellemző problémára világított rá. Az egyházközségek lelkészválasztáshoz való jogukkal hosszú évszázadon keresztül szabadon élhettek, mígnem 1821-ben a következő egyházkerületi döntés született: a gyülekezet csak akkor hívhatott új lelkészt, amikor a pap meghalt, illetve ebben az esetben sem volt szabad a helyi káplánt lelkésznek avatni. Így a káplán nem kampányolhatott saját maga mellett, míg élt a lelkész. A határozatok célja az idős lelkészekkel szembeni averzió meggáncsolása volt. A döntés hátterében több probléma is húzódott: a gyülekezetek nem szívesen hívtak idős lelkészeket a templomaikba, hiszen úgy vélekedtek, hogy a költöztetésük drága arra a pár hivatali évre; a megroppant egészségű lelkészt el kell helyezni, de a szűk parókiákon a káplánnak nem marad akkor hely, illetve a közösségnek gondoskodnia kellett még az eltávozott lelkész özvegyéről a csonka évben. Ezzel párhuzamosan pedig sok fiatal lelkészjelölt volt, akiknek olykor bizony 6–8 évig csak segédlelkészi hivatal jutott, amelynek javadalmazása igen elmaradt a lelkészi fizetéstől.

A magyarországi evangélikus polgárság útja(i) a késő rendi társadalom korában c. előadásában TÓTH ÁRPÁD (Miskolci Egyetem BTK Történettudományi Intézet) az evangélikusok szerepvállalásait vázolta fel. A kor társadalmi elitjében nem nagyon találunk evangélikusokat, annál inkább a tudományos életben. A 18. századi magyarországi evangélikus lelkészek német egyetemeken tanultak, a honleíró statisztika, a térképészet kimagasló alakjai közülük kerültek ki, de sok megyei és városi orvos és gyógyszerész is a lutheri hitet vallotta. Hasonlóan felülreprezentáltak az evangélikusok a polgári foglalkozásúak között is, pl. marha-, ércskereskedők. Adódik a kérdés: mi áll annak a hátterében, hogy egy felekezeti kisebbség pont ezeken a területeken tesz szert tekintélyre és pénzre? Kövér György megfogalmazásában ez a diverzifikált családi stratégia: egy szappanfőző apának az egyik fia orvosnak, a másik ügyvédnek, a harmadik kézművesnek vagy kereskedőnek tanul. Az evangélikus családokra jellemző ez a módszer, s így a családon belül a rendi társadalom határai is átléphetők. Emellett a pro-

testáns gyülekezeti demokrácia szerves részét képező, versengő választás a hétköznapi életükben is az előrelépésre, a fejlődésre ösztönözte őket. A türelmi rendelet kihirdetése után a lehetőségeik keretei kitágultak, és az evangélikus családok megtalálták számításaikat, például az egyesületi életben. A dualizmus korára azonban visszahúzódik ez az erős evangélikus pozíció. Tóth Árpád több okban látja ennek a magyarázatát, pl. a családok kihaltak vagy elvándoroltak, magyarosították az addig német csengésű neveiket.

KERTÉSZ BOTOND (Evangélikus Országos Múzeum) a *Mi a protestáns? Felekezeti, nemzeti és közéleti szempontok a reformkori protestáns uniókísérlet kapcsán* c. előadásában először a magyarországi uniókísérleteket tekintette át, majd Kossuth Lajos, gróf Zay Károly, Fáy András, Szoboszlai Pap István és Jozef Miroslov Hurban unióról vallott nézeteit ismertette. A vizsgálatok alapján kitűnik, hogy a teológusok, lelkészek kevésbé voltak nyitottak a kérdés kapcsán, mint a világiak, például Kossuth vagy Zay. A református Fáy inkább a gyakorlati oldalról közelít a problémához: kérdések és konkrét lépések leírásával. A nemzeti megfontolások elsősorban a szlovák nemzetiségű Hurban írásaiban merülnek fel, aki ellenezte az unió létrehozását.

RADA JÁNOS (Miskolci Egyetem BTK Történettudományi Intézet) a *hazafiság és a felekezeti konfrontációja egy antiklerikális pap naplójában* c. előadásában Kuti Márton kanonok naplóbejegyzéseibe nyújtott betekintést. A székesfehérvári pap gondolatait 1874-től 1910-ben bekövetkezett haláláig jegyezte fel, majd a 16 kötetes naplót a katolikus egyház több évtizedre titkosította. Kuti Márton többször adott hangot szabadelvű érzelmeinek, többek között 1869 őszén az országos autonómia kongresszuson, ahová az egyházmegyei papság választotta meg követnek. A bejegyzésekből egy pap alakja rajzolódik ki, aki Rómához lojális és a magyar emberé, aki a szabadságharcban maga is fegyvert fogott. Kuti azt vallotta, hogy az ultramontanizmus elvével szemben a hazafiság előbbre való.

„Most mindenki hívó s buzgó lett, még a cigányok is. Mi reformátusok alig maradtunk.” *Vallási és etnikus identitásmezők, felekezeti pluralizmus egy erdélyi kistérségben* c. előadásában SIMON ZOLTÁN (Miskolci Egyetem BTK Kulturális és Vizuális Antropológiai Intézet) a Marosvásárhely vonáskörzetéhez tartozó az Alsó-Nyárárdmente vallási-etnikai közösségében végzett kutatásainak néhány eredményét ismertette. A magyarlakta terület ma homogén református vallású, de nem volt ez mindig így. A Nyárádkarácsonyfalván lakó magyarok ősei betelepült görög katolikus vallású román nemzetiségűek voltak, akik nyelvükben asszimilálódtak. Bizonyítják ezt a temetőben olvasható magyar nyelvű sírfeliratok is. Az 1940-es évektől nyíltan vegzálták az itt élőket vallásuk miatt, ezért sokan közülük a református hitre tértek át. A rendszerváltás után a görög katolikus egyház nem kapta vissza a nyárádkarácsonyfalvi templomát. Simon Zoltán az előadás második felében a kalapos-Gábor cigányokkal ismertette meg a hallgatóságot. A nemzetségekbe szerveződő, hajdanán foltozó cigányok nemesi voltak presztízstárgyakkal pozícionálják. Vallásukat tekintve az adventista egyházhoz tartoznak, amelynek itt nagyjából 1500 teljes jogú tagja van, és körülbelül ugyanennyi a jelöltek száma is.

NAGY KÁROLY ZSOLT (MTA BTK Néprajztudományi Intézet) a kárpátaljai felekezeti identitástudat meghatározó tényezőit mutatta be a *Kisebbség,*

többség, felekezetiesség, vallásosság, magyarság. Felekezeti és nemzeti identitás kapcsolata a református középiskolások között c. előadásában. A kárpátaljai református közösségből a szovjet vezetés parancsára több tízezer főt deportáltak malenkij robotra és számos lelkészt ki is végeztek. Az elhurcolt lelkészek között volt az 1930-as évek végén életre hívott belmissziós egyesület, a Napkeleti Baráti Kör több tagja is, akik 1947-ben levelet írtak Sztálinnak a fennálló helyzetről és a jövőről. A rendszerváltás után sok magyar és református gyökérrel nem rendelkező hívő lakos is csatlakozott az újjáépülő református egyházhoz. Az egyháznak tehát új identitás megfogalmazására volt szüksége, ugyanakkor vitathatatlan feladata volt az is, hogy a református közösségeknek segítsenek emlékezni a saját múltjukra. A történeteknek két narratívája van: az egyik a mártír lelkészeké, akik „halkan” hittek; ez a vallásosságra alapoz. A másik a fiatal lelkészeké, akik a kálvini ellenállási jogra hivatkoznak. Az előadó által meginterjúvolt református fiatalok többsége nem osztotta a fiatal lelkészek nézeteit, és feltételezhetően felnőve is hasonlóan fognak a múltban történetekről vélekedni.

KUNT GERGELY (Miskolci Egyetem BTK Történettudományi Intézet) *„Te elfuserált úrilány!” A szocializáció hatása a felekezeti és a társadalmi identitásra a kitelepítés alatt* c. előadás révén egy családjával Tiszaföldvára kitelepített tinédzser lány naplójába, világába pillanthat-tunk be. Somlay Gizella apja, Somlay Zoltán tábornok volt, akit 1947-ben 15 év GULÁG-ra ítélték. A titokban írt naplóba „Gizkó” 1951 júniusától 1953 februárjáig vezette gondolatait. A család mindent elveszített, de magukkal vitték az értékrendszerüket és hitüket. A lázadó korban lévő lány viszonylag szabadon értelmezte az egyházi szabályokat, de nem tudta elfogadni az ateizmust sem, noha a hagyományos vallásosság – például a gyónás – ellen is tiltakozott. Amikor 1952 szeptemberében az a hír terjedt, hogy meg fogják őket ölni, „Gizkó” lajstromba vette elkövetett bűneit. Arra is ügyelt, hogy úrilányhoz mértén viselkedjen, mert különben megszólják. A kitelepítettekből álló közösségben az általuk képviselt normák megerősödtek – vélekedett Kunt Gergely. A politika visszaszorította az egyházat, és így a vallásosságot egy másik szintérré toltá át.

Az egész napos konferenciát a szervezők, V. Balogh Judit és Tóth Árpád összegző gondolatai és köszönete zárta mind az tanácskozásnak ott-hont adó gimnáziumnak, mind a résztvevőknek.

(ism.: Baros-Gyimóthy Eszter)

Nyelv, lelkiség és regionalitás a középkor- és kora újkorban. Előadások a VII. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson, Kolozsvár, 2011. augusztus 22–27.

Szerk.: Gábor Csilla, Korondi Ágnes, Luffy Katalin, Tóth Zsombor, Balogh F. András

**Kolozsvár, Egyetemi Műhely Kiadó – Bolyai Társaság, 2013.
(A VII. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus kiadványai)
599 old.**

A Nemzetközi Magyarstudományi Társaság 2011 augusztusában Kolozsvárott tartotta hetedik kongresszusát *Nyelv és kultúra a változó régióban* címmel. A hatnapos, interdiszciplináris szakmai program irodalomtudományi szekcióin elhangzott előadások négy kötetben jelentek meg 2013–2014 folyamán. A középkorral és kora újkorral foglalkozó, kereken 40 tanulmányt igen terjedelmes kötet foglalja egységbe.

A címben szereplő három fogalom és ezek különböző lehetséges összefüggései, kombinációi igen tág tematikai és módszertani horizontot jelölnek ki: nemcsak a szűk értelemben vett irodalomtörténet tereumait fogják át, hanem átjárást biztosítanak a vallás- és egyháztörténet, a politikai eszmetörténet, a társadalomtörténet, sőt a történeti botanika területeire is. Nem kevésbé szélesek a kötet időbeli keretei: a „szimpóziumok előadói egyaránt a középkortól [sőt, tehetjük hozzá Gábor Csilla tanulmánya kapcsán: a késői antikvitástól] a 19. század elejéig terjedő időszak irodalmi jelenségeit vizsgálták” (9. old.); bár a súlypont egyértelműen a 17. századra esik.

A szerkesztők munkáját dicséri, hogy ez a hatalmas anyag, rendkívüli változatossága ellenére sem válik áttekinthetlenné, az olvasó már első látásra is megfelelően el tud igazodni a logikus rendszerbe illesztett tanulmányok között. Az egyes dolgozatok és a nagyobb tematikus egységek egymásutánja egy jól kirajzolódó, egységes gondolatmenetet alkot. A szerkesztők egy-egy szöveg univerzumától az irodalomtörténeti jelenségek társadalmi közegéig, a tisztán vallásos megnyilvánulásoktól a politikai szerveződésekig és az Európát átfogó kulturális kapcsolatrendszerükig vezetik el az olvasót.

Az már csak olvasás közben derül ki, hogy a tudatos szerkesztésnél jóval többről, egyazon gondolatiságról, egyazon mozgatórugókról, a kötet belső koherenciájáról is szó van. Számomra ennek érzetét keltette, hogy egy-egy téma bűvópataként többször is felszínre kerül a kötetben. Több szerző is tárgyalja például a magyar nyelvű kódexirodalom emlékeit (BOROS KATALIN, KORONDI ÁGNES, MADAS EDIT és GÁBOR CSILLA tanulmányai), a térítés és felekezeti váltás különböző változatait és irodalmi megjelenési formáit (IMRE MIHÁLY, SZÁRAZ ORSOLYA és BARICZ ÁGNES), többen érintik Pázmány Péter Kempis-fordítását és a magyar Kempis-recepciót (HARGITTAY EMIL, SZABÓ FERENC S.J., és érintőlegesen IMRE MIHÁLY). Az olvasó ezeknek a szinte ritmikus ismétlődéseknek köszönhetően többféle megközelítésben, többféle összefüggésbe ágyazva is képet kaphat egy-egy kérdéskörrel.

A kötet első, legterjedelmesebb tematikus egysége a lelkiség és vallássság, valamint ezek nyelvi és intézményes kifejeződése közötti összefügg-

géseket veszi górcső alá, egyre tágítva a perspektívát. A szerzők a forrászövegek mikro-, majd makroszintű szerveződésének kérdései után átfogóbb kulturális mintázatok, a misztika, a liturgia és a szentisztelet egyes jelenségeit, eseteit vizsgálják. A felvázolt kép sosem marad statikus, a tanulmányokat olvasva rálátást nyerünk a kulturális és nyelvi jelenségek sajátos dinamikájára. Egyes társadalmi rétegek közti kölcsönhatásokra alkalmazható például a volgarizzamento fogalma (FALVAY DÁVID), de hasonló folyamatra világítanak rá az Illyés András prédikációiban tetten ért, a popularitást és a hallgatóság gyönyörködtetését szolgáló retorikai eljárások is (SZILÁGYI ANNA RÓZSIKA).

Ezek után érkezünk el a különböző típusú és különböző forrásbázison vizsgálható vallásos megnyilvánulásokat egységbe foglaló egyházi struktúrákhoz, és ezek társadalmi, politikai vonatkozásaihoz. A forrásként használt szövegek itt már nem kizárólag irodalmi emlékként értelmeződnek, hanem súlyos emberi drámák, még tágabban értelmezve társadalmi és politikai játszmák dokumentumaiként, gondoljunk akár a gályarabságot is kiállt Otrokocsi Főris Ferenc áttérése után írt művére (IMRE MIHÁLY), akár a kolozsvári Kakas István feleségének temetésén elhangzott, politikai vádakokat is megfogalmazó gyászbeszédre (KÁLDOS JÁNOS).

A második egység, kapcsolódva az előző blokk gondolatmenetéhez, a regionalitás politikai argumentumait és kulturális tényezőit vizsgálja. A fókusz ugyan mindvégig Erdélyre esik, de a perspektíva fokozatosan közép-európaivá szélesedik. A tanulmányok közt ugyanakkor érdekes léptékváltások is megfigyelhetők: a szerzők többsége nemzeti, illetve regionális keretekben gondolkodik, míg LUFFY KATALIN a nagybányai tanács és az egyház közötti konfliktusok, UTASI CSILLA pedig egy Heltai-mű kolozsvári recepciójának mikroszintű elemzését végezte el. A tanulmányok egyazon komplex folyamat különböző aspektusait mutatják be: a regionalitás mögött egyszerre vehetők észre az eltérő kulturális fejlődés tényezői, valamint kimondottan politikai és jogi érvelések, amelyek mögött persze markáns felekezeti tapasztalatok is meghúzódnak.

A kötet utolsó tematikus egysége a régiók között kialakult, pontosabban: a regionális nézőpontokon túlmutató, tágabb kapcsolatrendszereket és kölcsönhatásokat mutatja be. Ugyan az angliai összeköttetések csak a 18. század közepén váltak igazán rendszeressé (GÖMÖRI GYÖRGY), a földrajzi és politikai értelemben egyaránt közelebbi német államokkal viszont már a 16. század folyamán sokkal intenzívebb és dinamikusabb kapcsolatok alakultak ki. A német nyelvterületen több, pontosabb és naprakészebb információ állt rendelkezésre a magyarságról, mint ahogyan a kutatás korábban feltételezte (BALOGH F. ANDRÁS).

A tanulmánykötet a felvetett témakörök vonatkozásában kiváló körképet ad a kutatások irányairól és jelenlegi állásáról. A szerzők csaknem valamennyi jelentős Kárpát-medencei és több nyugat-európai magyar irodalomtudományi műhelyt képviselnek. Pályájuk kezdetén lévő fiatal kutatók éppúgy megtalálhatóak a szerzők között, mint hatalmas tapasztalatokkal rendelkező professzorok; a tanulmányok szakmai színvonala azonban evvel együtt is kiegyenlített, azaz egyenletesen magas.

A kötet anyaga azonban nemcsak reprezentálja a kutatások aktuális helyzetét, hanem új irányokra is rámutat, ami kiválóan tükröződik az alkalmazott módszerek sokféleségén. PAPP JUDIT például egy számítógépes

eljárás segítségével elemzi Tinódi szövegeit, FAZAKAS GERGELY TAMÁS az olvasás antropológiai vonatkozásait tárgyalja Medgyesi Pál Praxis pietatisa kapcsán, SZÁRAZ ORSOLYA és PESTI BRIGITTA írásai pedig a történeti szociológia és irodalomszociológia felé mutatnak. A vallásos áhítat különböző formáival kapcsolatos cikkek ugyanakkor a történeti antropológiai és pszichológiai értelmezések számára is gazdag adatbázist jelentenek. Hasonlóképpen komoly hozadéka van a kutatás számára, hogy több tanulmány eddig teljesen ismeretlen forrásokra, illetve nem kellőképpen kiaknázott forráscsoportokra hívja fel a figyelmet. PESTI BRIGITTA például az 1601 és 1655 között megjelent magyar nyelvű könyvek paratextusait elemzi, melyeket a magyar irodalomtörténeti kutatás korábban jórészt figyelmen kívül hagyott. (544. old.) BARICZ ÁGNES szintén az irodalomtörténészek által kevésbé használt anyakönyvek, naplók és jezsuita háztörténetek alapján rekonstruálja egy marosvásárhelyi megtéréstörténet társadalmi kontextusát. (344–345. old.)

Végezetül mindenképp meg kell említeni a tördelő és a korrektor gondos munkáját. A szövegekben mindössze néhány elírás és egyéb hiba fordul elő, jobbára a szavak elválasztásánál, ám ezek is joggal írhatók a szövegszerkesztő program számlájára. A kötet használatát, egy-egy adat visszakeresését pontos névmutató könnyíti, az eredmények nemzetközi befogadáshoz pedig angol nyelvű összefoglalók járulnak hozzá. Szintén a kötet szakmai hozadékainak széleskörű terjedését segíti, hogy (a kongresszus többi kiadványához hasonlóan) digitális formában is hozzáférhető a Magyar Elektronikus Könyvtár (www.mek.oszk.hu) honlapján.

Összességében elmondható, hogy a kötet nemcsak a Nemzetközi Magyarisztantudományi Társaság célkitűzéseit és munkájának megszokottan magas színvonalát tükrözi, hanem méltóképpen illeszkedik a Gábor Csilla professzor körül kialakult kolozsvári irodalomtudományi műhely szellemiségéhez és korábban megjelent köteteinek tematikájához is. Nem kétséges, hogy ez a kiválóan szerkesztett, jelentős eredményeket közlő, és az interdiszciplinaritás elveit a legjobb értelemben érvényesítő kötet termékenyítően hat majd a további kutatásokra.

(ism.: Erdős Zoltán)

GÁBORJÁNI SZABÓ BOTOND: Kazay Sámuel és a Debreceni Kollégium. Egy könyvgyűjtő patikus élete és gyűjteményének sorsa – fejezet a historia litteraria magyarországi történetéből.

Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények, 2014. (A Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények kiadványai) 497 old.

Berlász Jenő, Szelestei László és mások már felhívták a figyelmet Kazay Sámuel (1711–1797) debreceni patikus kivételes kollekciójára, ugyanakkor a gyűjtő neve még a művelődéstörténészek számára is jórészt ismeretlenül csengett az elmúlt évig. A közelmúltban megjelent, magyar bibliofileket felsorakoztató reprezentatív kötetben sem szerepelt.¹ Gáborjáni Szabó Botond gyűjteményi igazgató vállalkozott arra, hogy a Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtárában őrzött köteteket és a Révkomáromtól Debrecenig húzódó forrásanyagot áttekintve a legapróbb részletekre kiterjedően megírja a történetét, pótolva a hiátust. Ám aki a szűkebb értelemben vett patikáriusi segédkönyvtárnak véli a gyűjteményt, csalódnai fog: kora egyik legértékesebb bibliotékáját fedezheti fel az olvasó.

A cívisváros 18. századi történetét érdekes kettősség jellemzi. Falusias jellegét messze felülhaladta céhes iparának teljesítménye, kereskedőinek kapcsolatrendszere, vásárainak vonzó gazdagsága. Egyházkerületi központként, nyomdájának és Kollégiumának köszönhetően a kultúra tiszántúli fellegváraként tartjuk számon. A 18. századból jó néhány professzori könyvtárat ismerünk,² amelyek arra mutatnak, hogy Kazay gyűjteménye nem volt elszigetelt jelenség a cívisek között. Tótvázsonyi és pozsonyi tanulmányait megkoronázó Kazayt is éppen a Kollégium vonzotta Debrecenbe 1745–1746 körül, ahol kitűnő képzést kapott nem csak görög és latin nyelvből, de filozófiából, teológiából, történelemből és természettudományokból is. 1750-től a város patikusinasága volt, öt évvel később pedig már a patika provizoraként tudósítanak róla a városi iratok. Nevéhez fűződik az *Arany Angyal* patika felépíttetése a Piac utcán, majd szorgos gyógyászati munkájának, szőlőinek és malmainak köszönhetően a város vagyonosabb rétegébe emelkedett. Személyisége és szakmai öntudata vezethetett oda, hogy a cívisváros vezető értelmiségijeivel vállalt konfliktusai egyre sokasodtak. Hatvani Istvánnal, a város orvosával szakmai féltékenység miatt rúgta össze a port (Kazaynak nem lett volna joga gyógyítania, mégis megtette, ráadásul sikerrel), feszült viszonyuk ábrázolásakor finoman cizellált lélekrajzot kapunk. A század második harmadában az ellenreformáció szorításában vergődő város református képviselői közül egyedül Kazay tette le a katolikus tanácsstagokkal a dekretális esküt a katolikus templomban. A város patikáját megvásárló, ám az árával adós maradó patikárius körül ekkor kezdett igazán fogyni a levegő, s hitelezői komolyan szorongatni kezdték. A várossal szemben fennálló tartozása fejében így kerülhetett

¹ MONOK ISTVÁN – BUDA ATTILA: A magyar bibliofília képeskönyve. Fényk.: Hapák József. Bp., 2006.

² Maróthi György, Hatvani István, Sinai Miklós és Weszprémi István könyvtárainak a Kazayéhoz hasonló teljes körű feldolgozása még nem történt meg.

mindössze 2.000 rénusi forintért a körülbelül 2.400 kötetes, kincset érő könyvtára a Kollégiumba 1796-ban.

A Kazay Sámuel valódi gyűjtő volt, aki nem korlátozta tevékenységét a könyvekre, s ez adja a kötet egyik értékét: betekintheünk az eddig (könyvei és gemmái kivételével) jórészt ismeretlen kollekcióba. A szerző a könyvek mellett gyakran emlegeti a numizmáit, festményeit, antik tárgyait, komplex egészként szemlélve a gyűjteményt. Szenvedélyét a pozsonyi élményei alapozhatták meg, majd a kollégiumi oktatás, a város értelmiségi közege és kapcsolatrendszere teljesíthették ki. Ifjúkori lakóhelye, Tótvázsony környéke gazdag római kori lelőhelyként ismert, a felfedezéseiről Kazay rendszeresen készített rajzokat, amelyeket szintén tárgyal a kötet. A városi értelmiség jól bejáratos utakon szerezte könyveit: nyugat-európai aukciókon tájékozódott, ágensok és a debreceni vásárra érkező kereskedők útján hozta haza a köteteket. Kazay könyves ügyekben is mozgósítható személyes kapcsolatrendszerének végpontjait olyan értő szakemberek alkották, mint Dobai Székely Sámuel és Cornides Dániel. Gyűjtői életművét a szerző kerek száz oldalon tárgyalja, bemutatva annak minden megismerhető részletét.

A tulajdonos nyelvismerete alapvetően meghatározza egy gyűjtemény összetételét. Kazay esetében a latin nyelvű munkák könyvtárának közel négyötödét tették ki, ehhez társult a magyar mellett a Kollégiumban elsajátított héber, valamint a görög és a német. Valószínű, hogy értett szlovákul, olaszul, talán franciául is, de ismerhette néhány keleti nyelv (főként az arab) alapjait. Bibliofil igényessége kifinomult szépérzékkel társult, ma is csodálatot ébresztenek illusztrált kiadásai, antik kötése. Levelezése és feljegyzései arról tanúskodnak, hogy tudatos, értő, sőt kritikus gyűjtővel és olvasóval van dolgunk. A Debrecenbe látogató főurak és tudósok számára látványosság számba ment a bibliotéka, tovább növelve Kazay büszkeségét és öntudatát.

Mindig nagy a bizonytalanság, ha egy rég letűnt hazai könyvtár eredeti struktúráját szeretnénk rekonstruálni. A régiek (egyes szerzetesrendi könyvtárak kivételével) főként méret szerint rendezték a könyveiket, ritkán osztályozták tartalmi jellemzők alapján, így a kutató erősen szubjektív, nagy felelősséggel járó feladata a gyűjtemény csoportokba rendezése. A kötetet olvasva megbizonyosodhatunk arról, hogy a szerző ezt is kiválóan oldja meg. Ugyanakkor a többféle jegyzék alapján készült rekonstrukcióban úgy társulnak a tételekhez a művek, hogy gyakran nem lehetünk teljesen biztosak abban, hogy az adott példány valóban az egykori patikus kezén járt, s ennek elsősorban a Kollégiumban még a múlt században is gyakorlatban lévő antikvár kereskedelmi gyakorlat az oka. Elsőként a gyűjtést segítő kézikönyveket vehetjük sorra (könyvtár- és kereskedői katalógusok, lexikonok, könyvészeti segédkönyvek). Nem hagyták hidegen a magyar vonatkozású munkák sem, bár viszonylag kevés anyanyelvű művet tartott. Az antik kultúra iránt szenvedélyesen rajongó Kazay nem ritkán 6–8 vagy annál is több kiadásban szerezte meg a legkedvesebb szerzőit (Arisztotelész, Curtius Rufus, Hésziodosz, Eutropius), és számos humanista alkotást is forgathatott. A korszakban jellemző teológiai érdeklődés Kazaynál is a kollégiumi képzés részeként formálódhatott, könyveinek ötöde tartozott a tárgykörhöz. Rendhagyó jelenség volt a katolikus liturgiai nyomtatványokhoz, kéziratokhoz és kódexekhez való vonzódása. Bibliotékájában a legkülönbözőbb hittudományi irányzatok szerzői keverednek mintegy 85 külön-

böző bibliakiadással, a Kollégium mai gyűjteményének néhány becses darabja is tőle származik. Érdekelte az egyháztörténet, a történelem, a jog és az egyházjog, s néhány tucatnyi filozófiai kötet jelzi a tájékozódását. Meglepően magas (22%) a természettudományos művek aránya a gyűjteményében, amit részben a hivatásának köszönhetünk. Az orvostudományi és kémiai értekezések mellett a különböző taxák és gyógyszerkönyvek, a káprázatosan illusztrált anatómiai atlaszok gyakorlati hasznót ígértek, s levelezéséből azt is tudhatjuk, hogy Linné rendszerével szemben a „régibotánikusok közül valónak” tartotta magát. A szerző ítélete szerint a 15. századtól a 18. századig terjedő, kézzel színezett térképeket és egyéb metszeteket tartalmazó földrajzi kötetei és atlaszai kivételes művészeti értékkel bírnak. Hagyatéki leltárából kiolvasható, hogy a csillagászatot nem csak könyveiből ismerte, hanem eszközei segítségével a gyakorlatban is művelte. Gyűjteménye értékes ritkaságok tárháza volt. Legkorábbi őnyomtatványa 1469-ben hagyta el a sajtót, főként velencei és nürnbergi kiadásokat gyűjtött, összeállításuk tükrözi a nyomdászat hőszenvedésének tendenciáit és tematikáját. Több nürnbergi dominikánus breviáriumból is megszerzett a 36 középkori kódex között. A különlegességek piacán a 18. században sem volt hiány kereskedői furfangban és tévesen azonosított kötetekben: Kazay címeliagyűjteményében találunk Rotterdami Erasmus, Morus Tamás és Jean Baptist Colbert könyvtárából származónak tulajdonított példányokat, de mellette feltűnnek valódi kincsek is: Thurzó Elek, Zsámboki János, Maróthi György kötetei.

G. Szabó Botond külön alfejezetet szentelt a kötetekben felbukkanó minőségű illusztrációknak, kiemelve a tulajdonos vonzódását a művészetekhez, Kazay Sámuel rajzaival párhuzamba állítva a debreceni céhes mesterek munkáit. A tulajdonos különös igyekezettel jegyezte fel kötetekének illusztrációt, gyűjtötte a festményeket, az emblematákat, megszerezte Albrecht Dürer egyik munkáját. Beszerzései során valószínűleg komoly érvként jelentkezhetek a rézmetszetes illusztrációk. A táblázatokkal kísért statisztikai elemzés jól kiemeli, hogy milyen erősségek és hiányosságok jellemezhetik a gyűjteményt, amely főként latin nyelvű, német és németalföldi kiadványokból állt össze. Hiányként említhetjük a pedagógiai munkákat, a felvilágosodás nagyjainak műveit, a szépirodalmat és néhány kivételtől eltekintve a francia és főként az angol nyelvű munkákat. Summás ítéletként elmondhatnánk, hogy a patikárius konzervatív világnézetű, régi vágású bibliofil lehetett, aki könyveiből épített vár mögül szemlélte korának tudományos forradalmát – részben nem is igaztalanul. Ugyanakkor több tematikai csoport, így éppen a szakmájához hasznosítható munkák ütöttek rést a bástyákon, s a korszakban felívelő történelmi segédtudományok egyes köre (jellemzően a diplomatika és a numizmatika) is vetekekedt a Pesti Egyetem gyűjteményével.

Zárásként a könyvtára elvesztéséhez vezető anyagi csődről értesülhetünk, majd az egyetemi tananyagként is remekül hasznosítható epilógusból (*A könyv, az olvasás és Debrecen „magánál nagyobb” híre*) tájékozódhatunk a debreceni olvasás- és könyvkultúra, valamint a cívisek társadalom- és életmódtörténetének patikamérlegen kimért összevetéséről. A *Mellékletekben* megismerhetjük Kazay régészeti rajzait és egy levelét az udvari tanulmányi bizottság elnökéhez, majd a Vargáné Katona Ildikó által sajtó alá rendezett *Katalógusban* böngészhetünk. A tételek a szerzők alfabetikus

rendjében sorakoznak, forrás/lelőhely jelzéssel, címmel, kiadási adatokkal, tematikus besorolással, nyelvvel, megjegyzéssel és jelzettel kísérve. A 2.203 tétel több tudományterület kutatói számára forrásul szolgálhat. A patikus változatos terjedelmű könyvészeti megjegyzései teljes egészükben megérdemelnék a közlést, a legfontosabb részleteket a lábjegyzetekben olvashatjuk. A kétezret meghaladó számú tétel esetében a vonatkozó bibliográfiai hivatkozások közlése (CIH, VD16, VD17, RMNy, Petrik) jelentősen megnövelte volna a táblázat terjedelmét is, ám feltétlenül hasznos az egyes kiadások azonosításánál. A kötethez létrehozott <http://kazay.silver.drk.hu> címen elérhető weblapon a teljes szövege elérhető PDF formátumban, a mellékletek tartalmával együtt. Ez a megoldás a tudományos igényű monográfiák elengedhetetlen tartozékának tekinthető mutatók kiváltását is szolgálja, így nem csak a személy- és helynevek kereshetők vissza, hanem bármely más kifejezés is. A gondosan összeállított irodalomjegyzék ajánló bibliográfiaként szolgálhat a historia litteraria és Debrecen 18. századi művelődéstörténetének tanulmányozásához. Érdeemes még kiemelni az illusztrációk megválasztásának és minőségének kiválóságát, segítségükkel bepillantathatunk a Piac utcai patika kincstárába.

Az önmagát gyakran „szegén szúrto patikárius”-nak aposztrofáló Kazay főúri könyvtárakba illő kincsek birtokában volt, ám regényes története eddig nem talált méltó monográfusra. Gáborjáni Szabó Botond az évtizedek során összegyűjtött adatoknak és ismereteinek köszönhetően változatos képet festett a 18. századi cívisvárosról. Összehasonlításai találóak és meggyőzőek, legyen szó akár a cívisek alfabetizációjáról vagy Kazay gyűjteményének értékéről. Idézetei szemléletesek és továbbidézendők. Előbb az egykori patika elhelyezkedését, berendezését, bútorzatát és működését ismerteti, befejezésképpen a felvilágosodás kori Debrecen könyvkultúrájáról vázol részletekben gazdag képet. Ebbe a (szinte mikrotörténeti) keretbe illeszti Kazay Sámuel sokrétű kollekciónak rajzolatát. Egyes részfejezetei önálló tanulmányként is olvashatóak, a kötet egészét a helytörténészek és a 18. századi hazai művelődés történetét kutatók kiválóan tudják majd hasznosítani.

(ism.: Oláh Róbert)

**HAJAGOS CSABA: „Készen van a tornyos templom.
Dicsértessék a Jézus!” A nyárlőrinci katolikus templom fel-
szentelésének 75. évfordulója.
Nyárlőrinc, Esiobu A. Ágoston, 2013. 45 old.**

Rövid, de alapos, tartalmas és lényegre törő írást tart a kezében az olvasó, amikor Hajagos Csaba dolgozatát olvassa. A kötet nem kevesebbre vállalkozik, minthogy bemutassa egy templom építésének történetét. A helyszín egy kis falu, Nyárlőrinc, amely Kecskeméttől bő 20 km-re található az Alföld közepén. Korszakunkban, vagyis a második világháború előtt még Koháryszentlőrincnek hívták a települést. A név két dolgot is megmutat számunkra, egyrészt megtudhatjuk belőle mely család volt a falu legnagyobb birtokosa egykoron, másrészt az is kiderül, hogy a falu védőszentje Szent Lőrinc vértanú volt. Nyárlőrinc ebben az időszakban – tehát a második világháború előtt – még Nagy-Kecskemét külterülete, tulajdonképpen pusztája, önállósodására a tanácsrendszer bevezetése után kerül sor az új politikai hatalom akaratából.

Hajagos Csaba kötetében a klasszikus történetírói sémát követi, a feltárt források bemutatásával kronologikus rendben deskriptív jelleggel mutatja be a templom felépülésének történetét, ugyanakkor nem felejt el bemutatni – ha csak nagy vonalakban is – a falut, a környezetet és a gazdasági-politikai körülményeket, ahol és amikor mindez történt. Ez lényeges, hiszen ezek nélkül nem lenne érhető a templomépítés története a maga teljességében.

Levéltárosként kiemelendőnek tartom a nagy mennyiségű primer forrásanyag felhasználását, amelyből gyakran és kifejezetten jól idéz a szerző. Mindez lehetővé teszi, hogy az olvasó is el tudja képzelni a hihetetlen erőfeszítést, ami a helyi plébános és a falu lakosainak önfeláldozását mutatja, és szinte odaképzeli magunkat az építkezés színterére. Az önfeláldozás és a tenni akarás eredménye az lett, hogy bő két évtized alatt a semmiből felépült egy egyszerű, ám annál stílusosabb templom a helyi lakosok segítő közreműködésével a hívek és természetesen a falu számára. A templomot végül az utolsó békeév őszén, 1938 októberében szentelték fel, 26 évvel a felépítés elhatározása után.

Recenzióról lévén szó két dolgot mindenképpen meg kell említenünk. Egyrészt azt, hogy a kötetre ráfért volna egy stilisztikai utómunka, másrésztől sajnálatos, hogy a kiadó csekély költségvetése nem tette lehetővé, hogy a lábjegyzetek, és így a pontos hivatkozások is megjelenhessenek nyomtatott keretek között, márpedig a levéltári forráscsoportok és irategyüttesek (fondok és állagok) feltüntetése nagy segítséget nyújthatna azoknak, akik talán e dolgozat hatására határozták el magukban településük temploma vagy iskolája történetének kutatását vagy megírását.

Mindezek alapján a kötetet jó szívvel ajánlhatjuk a helytörténettel foglalkozó kutatóknak éppúgy, mint szakdolgozó hallgatóknak, akik egy-egy helyi témát kívánnak dolgozatuk témájául választani.

(ism.: Sóber Péter)